

Світлана МАТВІЄНКІВ

***ТРАНСФОРМАЦІЯ
ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ
В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ
ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ***

Монографія

м. Івано-Франківськ
«НАІР»
2018

УДК 32.001+32(477)

ББК 66.05

М 33

Рекомендовано до друку Вченою радою Факультету історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (протокол № 1 від 29 серпня 2018 року)

Рецензенти:

В.М. Денисенко - доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

Я.Б. Турчин - доктор політичних наук, професор, директор Інституту гуманітарних та соціальних наук національного університету «Львівська політехніка»

В.В. Марчук - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політичних інститутів та процесів ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

М 33 **Матвієнків С.М.**

Трансформація політичної свідомості в умовах становлення демократії в Україні: монографія. 2-е вид. допов. і переробл. Івано-Франківськ: НАІР, 2018. 252 с.

ISBN 978-966-2716-22-1

Аналізується політична свідомість як форма суспільної свідомості; розглядаються структурні рівні політичної свідомості, її функції, види; осмислюється практична політична свідомість, її структура; аналізується політична ідеологія як вищий, теоретичний рівень практичної політичної свідомості, виявляються особливості такої ідеології; обґрунтовується, що у своїй цілісності національно-політична свідомість є утворюючою складовою процесу становлення демократії в сучасній Україні.

Монографія може слугувати комплексному, цілісному вивченню політичної системи в Україні та політичного процесу загалом. Для політологів, спеціалістів інших суспільних дисциплін як для викладання загального курсу політології, так і для розробки спецкурсів з проблем політичної свідомості, політичної культури, політичної ідеології, а також для практичної роботи з формування та виховання відповідного рівня політичної свідомості всіх суб'єктів політичного процесу.

УДК 32.001+32(477)

ББК 66.05

ISBN 978-966-2716-22-1

© Матвієнків С.М., 2018 р.

*У нашому житті є інша мета – підняття рівня свідомості,
а не просте збільшення загального обсягу знань*
Хазрат Інайят Хан

ПЕРЕДМОВА

Одна із сторін сучасного світу, що містить у собі багатогранні і складні сплетіння інтересів — політика. Людину, громадянина завжди хвилювали питання: чи брати участь у ній чи ні; відстоювати свої позиції у сучасному політичному житті чи поринути у приватне життя, обмежившись сьогоденними міркуваннями. Це й зрозуміло, адже участь у політиці — справа не проста. Вона передбачає вміння аналізувати і зіставляти різні погляди, позиції, інтереси, робити політичні прогнози. Учасники політики, більше того, повинні брати на себе відповідальність за суспільні справи, за сьогодення і майбутнє країни. Тож учасником політичної дії має бути громадянин з певним рівнем політичної свідомості. Тому феномен «політична свідомість» хвилює дослідників. І сьогодні, коли суспільство, а разом з ним і суб'єкти політики, звільняються від ідеологічних штампів, які існували роками, постановка питання про те, що ж таке політична свідомість, вкрай актуальна.

Політична свідомість — одна з форм суспільної свідомості, яка характеризується відносною самостійністю, отже, специфічними структурами та функціональними характеристиками; активне, творче усвідомлення суб'єктами політики сфери політичної дійсності, передусім, політичних потреб, інтересів і цінностей, які виступають як сукупність відповідних політичних знань, уявлень і оцінок, система духовних засобів відношення соціальних суб'єктів до сфери політики, а також до свого місця і ролі в політичній життєдіяльності.

Актуальність вивчення проблем формування сучасної політичної свідомості в суспільстві перехідного типу, яким сьогодні є українське суспільство, не викликає сумнівів, оскільки йдеться про історичний вибір шляху розвитку. Цей вибір робить

підростаюче покоління, яке стало по-іншому сприймати політичне життя після подій Помаранчевої революції та Майдану як паростків громадянського суспільства. І це не дивно, що політика стала цікавити свідомих громадян своєї держави. Тому актуальність дослідження зумовлена потребами соціальної практики та умовами політичної кризи.

Українське суспільство на порозі ХХІ століття є поляризованим, таким, яке не має внутрішньої єдності. Це пояснюється довгим періодом відсутності державності в українській нації, насиллям над нею чужої волі через існування в минулому у складі поліетнічних імперій. В умовах незалежного розвитку до цього додалася низка «векторів розділення» української спільноти за різними ознаками: соціальними, політичними, ідеологічними. Крім того, сьогодні відсутній консенсус відносно фундаментальних цінностей, ідеалів і цілей суспільства, що породжує високу конфліктність та соціальну напругу, які зумовлюють політичну нестабільність у суспільстві.

Сучасній політичній свідомості України притаманний низький ступінь довіри населення до державних інститутів влади, включаючи судову гілку влади, ігнорування законних способів розв'язання конфліктів, переважання емоційних регуляторів у політичній діяльності. За таких умов необхідним є компетентний аналіз та постійний моніторинг як політичної свідомості суспільства загалом, так і окремих його верств та громадян. Це вимагає автентичного аналізу, оскільки політична свідомість містить в собі потенціал для реалізації всіх можливих варіантів розгортання соціальних подій. З іншого боку, дослідження політичної свідомості має не тільки «пасивне попереджальне значення», але й «активне». Суть його полягає у свідомому формуванні політичними інститутами інформаційного простору держави, позитивних настанов громадянам, спрямування політичного процесу до режиму розвитку, а не стагнації чи занепаду.

Політична свідомість динамічно пов'язана з політичним буттям, яке розуміється як практичне політичне життя суспільства.

Вона відображає рівень розвитку продуктивних сил, особливості суспільно-політичної структури, стан суспільних відносин, рівень освіти і культури. Найбільш поширеним тлумаченням політичної свідомості є система теоретичних і повсякденних знань, оцінок, настроїв та почуттів, за допомогою яких відбувається усвідомлення політичної сфери соціальними суб'єктами – індивідами, групами, класами, спільнотами. Політична свідомість відображає суспільне буття у вигляді постановки цілей та задач, котрі переслідуються соціальними групами в контексті здійснення своїх інтересів. Формами її вияву є політика і політичні відносини, політична сфера буття суспільства та політична діяльність.

Світлана Матвієнків у своїй монографії розглядає конкретні проблеми формування нової політичної свідомості в сучасній Україні, які узалеженні непростю геополітичною, соціально-економічною, демографічною, екологічною ситуацією. Позитивним і найважливішим є те, що автор підкреслила роль ідеології державності (якій би відповідала форма національно-політичної свідомості), функція якої полягає в забезпеченні інтеграції розколотого суспільства. Зроблені у процесі дослідження висновки дають можливість розширити теоретико-методологічні знання щодо проблем політичної свідомості, а також окреслити перспективи подальшого дослідження цієї проблематики.

Сергій Дерев'янка,

*доктор політичних наук, професор
кафедри політичних інститутів та процесів
Факультету історії, політології і міжнародних відносин
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»*

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

1.1 Стан теоретичної розробки проблеми

Важливим місцем у дослідженні політичного процесу в Україні є аналіз складнощів переходу від одного політичного режиму до іншого. Подолання тоталітарного політичного режиму неможливе у короткі терміни, адже залишки такого режиму коріняться в політичній свідомості як значної частини адміністративних кадрів, так і простих громадян. Складний і неоднозначний процес державотворення в Україні потребує не лише адекватного розуміння процесів об'єктивної трансформації політичної системи, а й теоретичного осмислення тих закономірностей, на основі яких відбувається перехід держави тоталітарного типу політичного режиму до демократичного. Перша стаття Конституції України, прийнятої 28 червня 1996 року, визначає її статус як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави.

Побудова такої держави потребує, в першу чергу, докорінної перебудови сутності, змісту та форми державного правління, системи політичної влади, самих політичних відносин, а також норм, які їх регулюють. Але, наскільки б досконалими, наскільки б розгорнутими не були механізми реалізації політичної влади, якими б демократичними та структурованими не були політичні інституції, наскільки б закони буття людини в новому суспільстві не відповідали їх природнім правам, без врахування такого важливого фактору як рівень політичної свідомості, на засадах якої діють всі вище перераховані елементи структури політичної системи, цей складний процес прогресування неможливий. Адже весь політичний процес реалізується через людину. Сформованість, вихованість, кваліфікованість, підготовка суб'єкту політичної дії завжди відзеркалюється на результаті цієї дії. Тим більше, коли мова йде про той перехідний період, в якому зараз знаходиться

Україна, коли корінним чином змінюється світогляд, система цінностей та пріоритетів людини. При універсальності засобів, механізмів, технологій, об'єктів управління в державі, спрямуванням якої є демократія, політична свідомість створює особливий, неповторний простір функціонування цієї системи. Тут політична свідомість виступає засобом, який може вплинути безпосередньо на прискорення або ж навпаки – уповільнення процесу трансформації держави.

Тому проблема дослідження місця, ролі, змісту, форм та рівнів політичної свідомості є досить актуальною як для самої практики політичної діяльності, так і для теорії. Актуальність теми дослідження зумовлена ще й тим, що в сучасній Україні, як ніколи у попередні часи, постала проблема, яка потребує нагального вирішення – формування своєї власної, нової еліти, що виступила б активним суб'єктом та генератором всіх поступальних процесів. Формування еліти – це в першу чергу формування її свідомості, насамперед, політичної.

Динаміка сучасного політичного життя висуває також проблему відповідності нинішньої національно-політичної свідомості таким нагальним характеристикам політичного часу, як особливості виборчого процесу, здійснення адміністративно-територіальної реформи, формування реального громадянського суспільства. Без високого рівня національної свідомості досягнення цієї мети видається неможливим.

Питання розвитку і функціонування політичної свідомості є досить актуальними в багатьох дослідженнях як українських, так і зарубіжних авторів. Суть поняття «політична свідомість» у більшій частині науково-дослідної літератури подається переважно у зв'язку з дослідженням загальнометодологічних визначень поняття «свідомість», яке було предметом уваги майже всіх видатних філософів, зокрема: Г. Лейбніца, І. Канта, Г. Гегеля, С. К'єркегора, М. Гартмана, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, З. Фрейда, А. Бергсона, М. Лоського, М. Бунге, Ж-П. Сартра, К. Юнга.

Проблема політичної свідомості традиційно знаходиться у полі зору як знаних ідеологознавців, так і інших фахівців у царині

суспільного знання. За радянських часів осмисленню проблемного поля політичної свідомості приділяли увагу відомі дослідники, серед яких перш за все слід назвати М. Михальченка, П. Сергієнка, О. Уледова та ін. Розпад Радянського Союзу, проголошення незалежності України активізує дослідницький інтерес до зазначеної проблеми. У світ виходять роботи В. Воловика, В. Воронкової, М. Жулинського, В. Кременя, М. Люзняк та ін., що прямо або опосередковано торкаються проблеми політичної свідомості. Різним її аспектам присвячені дисертаційні праці філософського напрямку (Л. Данилюк, В. Додонова,) політологічного (Д. Арабаджієв, І. Жданов, С. Матвієнків, Ю. Руденко), психологічного (М. Дідух, Р. Карковська) та ін. [119, с.227].

Серед українських науковців проблема політичної свідомості з різних точок зору досліджувалася: М. Поповичем, А. Колодій, В. Лизанчуком, В. Денисенком, О. Шурко, Є. Головахою, С. Грабовським, Я. Данкевичем, В. Кременем, В. Ткаченком, І. Мигулем, В. Якушиком; у розділах підручників з політології за редакцією Б. Кухти, Ф. Кирилюка, О. Семківа, С. Рутора, Б. Братанича, В. Бебика, О. Бабкіної, В. Ніконенка та ін.

Проблемам національно-політичної свідомості присвячено цілий спектр наукових досліджень. Методологічною їх основою стали праці К. Г. Юнга, Е. Ренана, Г. Тарда, Е. Сміта.

Становлення й утвердження національної самосвідомості українського народу були в полі зору українських мислителів: О. Бочковського, М. Драгоманова, Д. Донцова, М. Грушевського, М. Костомарова, П. Куліша, В. Липинського, М. Міхновського, І. Огієнка, В. Старосольського, І. Франка, М. Шаповала та ін.

Окремі аспекти розвитку української національної свідомості (філософські, історичні, політологічні, соціально-психологічні) відображені у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема В. Андрущенко, В. Антоненка, Дж. Армстронга, В. Бабкіна, О. Бабкіної, Е. Баталова, В. Бебика, В. Горбатенка, А. Бичко, Б. Грушина, Г. Дилігенського, В. Буцевицького, Е. Вільсона, Б. Гаврилишина, Е. Гелнера, Г. Грабовича, О. Забужко, Д. Міллера, Ф. Рудича, Е. Сміта, І. Усенка, В. Храмової, В. Шевченка, Т. Кузьо,

М. Кеннеді, М. Шульги, Р.Шпорлюка, О. Шморгуна, І. Кресіної [183, с.45].

Різні сфери і прояви, форми взаємодії суб'єктів і об'єктів державотворення, розвиток окремих складових української національної свідомості стали предметом наукового аналізу в працях М. Вівчарика, С. Вовканича, М. Кармазіної, В. Кременя, І. Кураса, С. Кримського, В. Полохала, В. Смолія. Аналіз розвитку західної етнополітологічної думки здійснюють вітчизняні дослідники О. Бабкіна, О. Картунов, О. Майборода, О. Маруховська.

Особливості національної самосвідомості українського народу в контексті української національної ідеї відображені в роботах М. Вівчарика, О. Забужко, Ф. Канака, І. Кресіної, М. Поповича, П. Ситника, М. Томенка, А. Фартушного та ін. Значну увагу вивченню ролі національної еліти у формуванні національної самосвідомості приділяють В. Андрущенко, М. Головатий, В. Кремень, В. Лизанчук, М. Михальченко, І. Надольний, М. Пірен, І. Розпутенко та ін. [97, с.5].

Важливе значення для дослідження означеної проблематики мають праці сучасних українських учених, у тому числі й діаспори, наукові інтереси яких пов'язані з вивченням етнонаціональних і етнополітичних проблем, зокрема: Я. Грицака, Я. Дашкевича, І. Дзюби, В. Євтуха, Г. Касьянова, А. Колодій, І. Кураса, В. Лісового, Л. Нагорної, М. Обушного, Ю. Римаренка, О. Рудакевича, М. Степико, О. Субтельного, Ю. Шаповала, Р. Шпорлюка та ін.

Питання формування та значення національної самосвідомості, національної ідентичності в процесах націє-і державотворення розглядаються в роботах зарубіжних дослідників: Б. Андерсона, Ю. Бромлея, Е. Вільсона, Ю. Габермаса, Е. Гелнера, К. Дойча, Л. Дробіжевої, Л. Ольшанського, Г. Сетон-Вотсона, Е. Сміта, В. Тишкова та ін.

Значний інтерес для дослідження державотворення в етнонаціональному вимірі становить науковий доробок О. Антонюка, В. Артюха, І. Варзара, С. Вовканича,

А. Гальчинського, Л. Губерського, М. Жулинського, О. Картунова, М. Козловець, П. Кононенка, Ю. Куць, І. Лопушинського, О. Майбороди, П. Надолішнього, Г. Нестеренко, А. Ручки, М. Розумного, М. Рябчука, В. Солдатенка, Л. Шкляра та ін.

Для пізнання специфіки розвитку та функціонування суспільної свідомості у різних суспільно-політичних системах велике значення мають праці М. Тарасенка, М. Мокляка, В. Мшвенієрадзе, П. Гуревича, М. Кейзера, О. Феофанова.

Проте, недостатня увага приділялася вивченню проблеми масової політичної свідомості нашого суспільства, як і масової свідомості в цілому. Тому не дивно, що політичні і державні керівники, вчені-філософи, політологи, соціологи були не підготовленими до тих змін поглядів, настроїв і орієнтацій мас, які відбуваються останнім часом. Мабуть, знання реального рівня та функцій масової політичної свідомості, врахування її особливостей допомогли б оминати багатьох помилок і прорахунків, які виявилися за час здійснення соціально-політичних реформ. З різних причин масова політична свідомість країн Заходу і навіть країн, що розвиваються, була вивчена краще, ніж власного народу. В роботі над монографією були використані результати досліджень, присвячених філософському осмисленню феномену масової свідомості. Мова йде перш за все про праці Г. Горак, Т. Ящук, Е. Баталова, В. Бойкова, Б. Грушина, О. Уледова, Г. Ділігенського, В. Іванова, В. Толстих, Ж. Тоценка, П. Сергієнка, В. Хороса, які містять чимало цінних ідей, що стосуються визначення суті масової свідомості, її структури, соціальних функцій і т.д. Значний інтерес у цьому плані має і наукова література, в якій висвітлюються проблеми розвитку суспільної свідомості, зокрема таких її елементів, як теоретична і повсякденна свідомість, суспільна психологія. Такими дослідженнями є праці В. Андрущенко, Е. Бабосова, Н. Любімової, Л. Маньковського, Ф. Михайлова, М. Михальченка, В. Межуєва.

Про взаємозв'язок масової свідомості з громадською думкою - праці А. Колодій, А. Карася, М. Горшкова, Б. Грушина, Т. Заславської, В. Житенєва, Ю. Замошкіна.

Для вивчення масової політичної свідомості, її історичних і філософських коренів, особливе значення мають праці таких видатних українських вчених: М. Грушевського, М. Драгоманова, В. Винниченка, І. Франка, Ю. Бачинського, В. Липинського, В. Кучабського, Ю. Липи, М. Хвильового які багато років вивчали політичне життя України. Вивченню специфіки і ролі масової свідомості як соціального феномену допомагають публікації істориків, політологів і публіцистів: Н. Черниш, Г. Світи, М. Поліщука А. Бовіна, Г. Волкова, Д. Волкогонова, В. Д'якіна, С. Мітрохіна, Л. Шевцової, С. Московічі, Р. Вільгельма, Н. Смелзера.

Важливу роль у дослідженнях генези політичної свідомості зіграли психологи-когнітивісти (Ж. Піаже, Л. Кольберг, Д. Адельсон). Взагалі ж, проблемою дослідження політичної свідомості займалися: Г. Гаджієв, Б. Кухта, Г. Гегель, А. Камю, І. Мірчук, М. Захарченко, В. Бурлачук, М. Молчанов, С. Франк, Е. Фромм, М. Шлемкевич, Н. Поліваєва, Д. Зеркін, В. Сморгунова, О. Шестопал, П.П. Сергієнко, П.А. Сергієнко, М. Мамардашвілі, М. Попов, Є. Головаха, Г. Алмонд, С. Верба, В. Мшвенієрадзе.

Найголовнішими з елементів структури політичної свідомості є політична психологія і політична ідеологія. Проблему політичної психології досліджували: А. Адлер, Л. Гозман, О. Шестопал, Г. Ділігенський, В. Іванов, Ф. Кирилюк, Л. Кремень, Ю. Ірхін, Г. Лебон, С. Московічі, В. Одайник, В. Райх, М.-А. Робер, Ф. Тільман, Г. Тард, З. Фрейд, К. Юнг, А. Юр'єв. Специфіку і закономірності розвитку політичної ідеології, її місце і роль у житті суспільства у своїх працях досліджували: О. Шурко, А. Романюк, К. Гаджієв, К. Поппер, В. Денисенко, Р. Барт, М. Бердяєв, Ж. Желев, К. Манхейм, В. Медведєв, І. Мигул, В. Пугачов, О. Соловійов, В. Райх, М. Шаповал, О. Яковлєв, В. Якушик, М. Луман.

Вчені Е. Афонін, І. Бекешкіна, Є. Головаха, Н. Паніна, М. Томенко, які працюють у галузі політичної соціології, намагаються розкрити змістовні характеристики різних типів і видів політичної свідомості: демократичної, авторитарної, традиційної,

бюрократичної, лояльної, бунтарської тощо. Особлива увага приділяється вивченню її ідеологічного і масового рівнів, масового і спеціалізованого видів [154, с.6].

Сучасні соціальні психологи, які вивчають політичну свідомість, зокрема Ю. Замошкін, Г. Почепцов, М. Фролова, О. Шестопал, прагнуть поєднати розгляд суспільного змісту цього феномену з аналізом індивідуальних та групових механізмів його функціонування.

Деякі автори, зокрема О. Валєвський, Д. Видрін, В. Журавський, В. Согрін, К. Холодковський, розуміють політичну свідомість як відображення політичних відносин, політичного життя загалом. Значення цієї позиції полягає в тому, що в ній наголошується на визначній ролі класових інтересів і політичних відносин. Інша група авторів (К. Гаджиєв, А. Уледов, Г. Щедрова) розглядають політичну свідомість крізь призму політичної влади. Вони виокремлюють саме стрижень предмета відображення політичної свідомості – проблему політичного адміністрування, політичного панування та управління. Низка авторів, серед яких В. Бебик, Л. Гордон, М. Михальченко вказують на їх органічний зв'язок з економічними відносинами, потребами та інтересами різних верств населення. Інакше кажучи, політична свідомість визначається як відбиття політичних та економічних відносин. Отже, у сучасній вітчизняній літературі, літературі країн СНД, зарубіжній літературі істотно сприяли дослідженню політичної свідомості В. Андрущенко, В. Бабкін, Е. Баталов, В. Бебик, Д. Белл, З. Бжезинський, К. Гаджиєв, Є. Головаха, Б. Грушин, Г. Дилігенський, В. Кремень, І. Кресіна, І. Курас, М. Михальченко, В. Мшвенієрадзе, Л. Нагорна, Л. Півнева, В. Ребкало, О. Рудакевич, М. Сазонов, П. Сергієнко, А. Уледов, О. Фісун, С. Хантінгтон, О. Шестопал, Л. Шкляр. Без підвищення рівня політичної активності громадян (зокрема, молоді) ні вивести економіку з кризи, ні закласти основи правової держави і громадянського суспільства неможливо. Без сприйняття молоддю демократичних ідеалів не може бути й мови про становлення в її середовищі нового типу політичної культури, орієнтованої на створення демократичного

суспільства в незалежній Україні. Ті вчені (Е. Афонін, І. Бекешкіна, Є. Головаха, Н. Паніна, М. Томенко), які працюють у галузі політичної соціології, намагаються розкрити змістовні характеристики різних типів і видів політичної свідомості: демократичної, авторитарної, традиційної, бюрократичної, лояльної, бунтарської. Особлива увага приділяється вивченню її ідеологічного і масового рівнів, масового і спеціалізованого видів. Соціальні психологи, які вивчають політичну свідомість, зокрема Ю. Замошкін, Г. Почепцов, М. Фролова, О. Шестопал, прагнуть поєднати розгляд суспільного змісту цього феномена з аналізом індивідуальних та групових механізмів його функціонування [43, с.175].

Дослідники більш-менш солідарні у думці, що політична свідомість опосередковано віддзеркалює політику. У той же час констатуємо відсутність у суспільствознавчому середовищі єдності у поглядах на природу, зміст, істотні риси політичної свідомості, що певним чином створювало перепони на шляху постановки питання про вказану свідомість як утворюючу складову процесу формування ідеології державотворення й, звісно ж, повноцінного осмислення даного питання. Відсутність позначеної єдності обумовлена, на нашу думку, двома моментами. По-перше, далеко не всі автори у своїх працях розглядають політичну свідомість як одну з основних форм суспільної свідомості. По-друге, певна кількість спроб аналізу поняття політичної свідомості здійснюється без співставлення з його протилежністю, тобто з поняттям політичного буття.

Розкриваючи суть політичної свідомості, її основні функції і історичні типи, автор аналізує процес зародження і еволюцію досліджуваного феномену. Таким чином, в монографії, наскільки це можливо, детально розкривається історичне коріння політичної свідомості, історія її розвитку.

Проблеми визначення та співвідношення понять «національна свідомість», «національна самоідентифікація», «національна самосвідомість» та «національна ідентичність» давно перебувають у колі інтересів сучасної науки. Визначенням сутності цих понять та темою формування етнічної та національної самосвідомості різних

народів займалися такі вчені як Е. Александренков, Н. Гончарова, Л. Дробіжева, Д. Ліхачов, В. Мавродін, О. Савицька, В. Сєдов та ін. Вони зосереджують свої зусилля на визначенні теоретичних засад поняття національної самовідомості, відрізняючи його від поняття «етнічна самосвідомість», оскільки такі спільноти, як етнос і нація, значно відрізняються одна від одної (хоча в структурі як етнічної, так і національної самосвідомості процеси самопізнання, самоосмислення, самоусвідомлення і самовизначення нерозривно поєднані).

Серед вітчизняних науковців, які займалися дослідженням теоретичних аспектів національної самосвідомості та специфіки національної самосвідомості українців, слід виділити таких учених як В. Бородінов, М. Вівчарик, Й. Вирост, О. Забужко, О. Картунов, І. Кресіна, В. Лісовський, М. Махній, Л. Остапчук, Ю. Римаренко, А. Фартушний, Л. Шкляр, О. Шморгун, М. Шульга, А. Черненко та ін. Вони фокусують свою увагу на дослідженні процесу формування національної самосвідомості, зазначаючи, що ключовим елементом самосвідомості нації є національна ідея. Значна частина досліджень присвячена соціально-філософському аналізу національної самосвідомості. Незважаючи на численні наукові праці з цієї тематики, спостерігається брак досліджень прояву національної самосвідомості українського народу в різних аспектах суспільного життя.

Оскільки анатомія політичної свідомості неможлива без анатомії політичного буття, в роботі прослідковується трансформація політичного буття протягом становлення незалежності України, пошук шляхів виходу з того стану, в якому тепер перебуває країна. Названі деякі варіанти можливого розвитку політичної свідомості мас в Україні. Автор повністю розуміє, що така політично гостра, складна і багатоаспектна проблема, якою є політична свідомість, має різні варіанти її розкриття і дати сьогодні вичерпний, фундаментально-аргументований новий погляд просто фізично неможливо. Одні й ті ж питання можуть розглядатися у різних системах координат. Тільки зіставляючи їх, звіряючи з реальною практикою розвитку політичної свідомості мас, її

динамікою можна підтвердити чи заперечити ті чи інші висновки. У даному дослідженні не всі питання, що розглядалися, були однаково висвітленими. Частина з них ще тільки поставлена (наприклад, формування національної політичної свідомості українців).

1.2 Суспільна свідомість: суть, форми, функції

Політична свідомість є важливою частиною суспільної свідомості і формується з економічної, соціальної, культурно-ідеологічної практики, досвіду соціальних груп у сфері політики, який виявляється у поглядах, цінностях, оцінках, поведінці, пізнавальній і інтелектуальній активності. На стан політичної свідомості впливає рівень практичних і теоретичних знань, система цінностей і ідейно-політичних норм, такі елементи «політичної психології» як настрої, емоції. Політичний темперамент, що визначається станом політичного розвитку, географічним положенням, потребами, інтересами, біологічними властивостями людини. Політична свідомість є однією зі сфер суспільної свідомості (поряд з правовою, економічною, філософською, релігійною, естетичною, моральною), і має свій конкретний, обмеженіший від інших предмет відображення суспільного буття, яким є політична сфера суспільного життя, суспільно-політичні відносини, світ політики. Через поняття «суспільна свідомість» підходимо до конкретного вивчення політичної свідомості, до дослідження факторів, які визначають її розвиток, до оцінки динаміки і спрямованості змін, що в ній відбуваються. Зумовлена такою загальнометодологічною нормативністю ясність у питанні про те, що є політична свідомість, втрачається при постановці інших питань: як її конкретно дослідити? Які аспекти суспільної свідомості включати до аналізу? Думається, що для аналізу суспільно-політичної свідомості важливо підкреслити специфічність даної сфери суспільної свідомості, яка полягає в її тісному переплетінні з іншими сферами. Специфічність політичної свідомості зумовлюється тим особливим становищем і характером, які відрізняють політичну сферу суспільного життя.

Сфера політики, світ політичних відносин є «вищою

сходінкою» суспільних відносин, особливо в перехідні періоди, які переживає те чи інше суспільство. У сучасному світі, де загострюється суперечливість різних політичних сил політичні інтереси поширюються у нові сфери суспільного життя, політична сфера чіткіше стверджується в цій якості. І ця тенденція відображається у змісті суспільної свідомості і її компонентах (зокрема, в політичній свідомості людей), визначаючи тісний взаємозв'язок сфер політичної відомості не тільки зі світом політики, але й з іншими сферами суспільного життя і відповідну «переплетеність» політичної свідомості з іншими елементами суспільної свідомості: з моральними, релігійними, філософськими. Тому, на сьогодні до управління, тобто участі у справах держави, підприємництва, розподілу прибутків, рівності, але й питання, пов'язані з внутрішнім життям особи, які мають релігійно-моральний характер. Таким чином, для розуміння поглядів, що стосуються безпосередньо сфери політики, важливо, з нашої точки зору, проаналізувати уявлення людей про інші сфери суспільного життя – весь комплекс соціально-психологічних явищ, пов'язаних з економікою, моральним життям суспільства і з повсякденним існуванням людей, тобто ті елементи суспільної свідомості, які не тільки беруть участь в утворенні безпосередніх політичних орієнтацій і суджень про політичні проблеми, але й утворюють функціонуючу систему цих орієнтацій, оцінок, суспільно-політичних поглядів людей. До структури суспільно-політичної свідомості входять не тільки політичні установки, але й соціально-психологічні характеристики, що впливають на ці установки і утворюють певну систему. Лише пов'язуючи аналіз суспільно-політичної свідомості з характеристикою соціально-психологічних тенденцій у суспільній свідомості, з вивченням процесів розвитку суспільної психології, ми можемо побачити різноманітність політичних установок і поглядів людей, зрозуміти вплив на них не лише ідеологічних факторів та ідейно-політичних інститутів, але й об'єктивних факторів власного соціального досвіду людей, через призму властивих їм потреб, морально-етичних і культурологічних характеристик [10].

Для того, щоб всебічніше розкрити поняття політичної свідомості необхідна загальнометодологічна характеристика структури суспільної свідомості і свідомості (перш за все) взагалі. Особливе місце проблеми свідомості в історії культури і філософії пояснюється принаймні двома обставинами. По-перше, свідомість – це і філософія природи, суспільства, політики, права, науки, моралі. Основним методом аналізу у будь-якому випадку тут буде свідомість, яка дає філософу можливість особисто реалізуватися, і, виражаючись в тексті, існує в культурі не просто у вигляді досягнутої суми знань, а у вигляді саме реалізованої думки і способу буття. Іншою обставиною, яка робить цю проблему особливо складною, є те, що свідомість – це дуже складне явище, яке є і яке разом з тим не можливо вхопити, назвати річчю. Тобто про свідомість не можна побудувати теорію ні як про філософське поняття, ні як про реальне явище, яке можна описати за допомогою психологічних та інших засобів, її неможливо теоретизувати, об'єктивувати. Свідомість, як тінь, вислизає від дослідника, тому у філософії залишається лише єдиний спосіб роздумів про це явище – використовувати вже існуючі правила і уявлення, які стосуються самих роздумів про це явище [48].

Філософський словник визначає свідомість «як вищу, властиву лише людині форму відображення об'єктивної дійсності, спосіб її ставлення до світу і самої себе. Свідомість є єдністю психічних процесів, які беруть активну участь в усвідомленні людиною об'єктивного світу і свого власного буття. Воно виникає у процесі, трудової, суспільно-виробничої діяльності людей і тісно пов'язана з мовою, яка є такою ж давньою, як і свідомість» [2]. «Однією з визначальних ознак людського існування є, - як стверджує Г. Горак, - свідомість» [6]. Отже, постає питання – що таке свідомість? Людство докладало чимало зусиль до її розуміння і має в своєму розпорядженні певні трактування, з яких можна починати її подальше осмислення. Але при всій повноті і різноманітності суджень про свідомість сьогодні дослідники опинились в ситуації, коли в ній виявлено надто багато таємниць і невизначеностей, що дає підстави для висновків: теоретичні уявлення про свідомість не

розкривають її суті. Ми надто мало знаємо про неї, щоб дати їй теоретично досконалу модель. У пізнанні цього складного прояву життєдіяльності людини виникла ситуація, коли відомого про свідомість не досить для її всебічнішого розкриття, ми знаходимось на межі переходу до більш глибоких визначень цього прояву людського духу. Значною мірою це пояснюється і потребою нового розуміння самої людини її походження, яке не може задовільнитись трудовою теорією антропогенезу, яка і покладена в основу існуючого розуміння свідомості. Наступна ознака свідомості пов'язується з її здатністю до відображення, причому остання розглядається як вищий етап еволюції цієї якості, притаманний матерії. Але про свідомість все більше говорять як про властивість, принципово відмінну від відображення, як про здатність до проектування, конструювання, творчої уяви. Дійсно, людська свідомість не є засобом адаптації до існуючих умов, а їх творенням. Останнє включає в себе момент відображення, але лише підґрунтя принципово іншого способу освоєння дійсності – її перетворення, реконструкції, виклику до життя неіснуючого. Звідси з'являється проблема, що не розв'язується на відображу вальній основі: де знаходяться джерела цього могутнього потенціалу людської свідомості, що виступає генератором думки? Власне, в цьому криється сутність свідомості як способу осягнення світу, а не її відображу вальній спроможності. Надто обмеженим є також трактування витоків людської думки її суспільно-історичною приналежністю. Безсумнівно, існує зв'язок між суспільно-політичними поглядами, науковими відкриттями, моральними регулятивами, їх суспільно-економічними і суспільно-політичними детермінантами, потребами в розвитку економіки, політики, культури. Але як пояснити появу незапрограмованих соціумом і культурою «навіжених» ідей, спочатку недоступних суспільству і відкинутих ним (ейнштейнівської теорії відносності, ніцшеанського «аморалізму», сюрреалістичного живопису і т.п.), що не стільки відображають потреби соціального поступу, скільки скеровують на невизначені існуючі шляхи. Це, власне, стосується і проблеми суспільно-історичної і культурної обумовленості свідомості, яка

також виділяється як її основна риса. Але й вона, як попередні, не вичерпує суті свідомості, бо в ній завжди є залишок не редукований до цієї обумовленості.

Свідомість, в першу чергу, є продуктом індивідності, є результатом процесу її виокремлення в космічному і соціальному світі. Цю думку висловив, з нашої точки зору, досить справедливо М. Мамардашвілі: «Виділяється якась точка у світі і сплетеність її у світові зчеплення. Ця точка виділена і тим самим від диференційована, вичленена. Тобто свідомість і є одночасно розрізненням» [155].

Якщо розглядати людину як космічну частку, поява якої є наслідком космічної еволюції, спрямованої на реалізацію потенціалу до рефлексії, до самопізнання і саморозвитку на його підставі, то носієм і продуцентом свідомості (ми погоджуємося з цією думкою) може бути індивід як мікрокосм. Таким чином, свідомість є начебто проміжним елементом духовної активності, що знаходиться між її підсвідомим і над свідомим прошарком; до певної міри є перехрестям останніх. Але це аж ніяк не применшує її ролі як суттєвої основи осягнення людиною світу і її буттєвості в ньому. На свідомому рівні складаються програми діяння, виробляється життєва стратегія, формується наміри, цілі, плани. Досліджуючи політичну свідомість, необхідно відмітити, що людська свідомість загалом є осередком психіки, лише висвітлення на її екрані стає вмотивуванням дії, дійсно причиною вчинку, основою поведінки. Людина чинить свідомо і хоч її усвідомлення є реакцією на підсвідомі, над свідомі і суто зовнішні детермінації – у горнилі свідомості вони переплавляються на дійсні спонукання до дії в своєму ідеальному виразі. Як безпосереднє відображення на самого по собі реального світу, не природи як такої, а процесу «зміни світу людиною», громадою, тобто матеріальної практики, свідомість і сама є відображенням діяльним. Саме ця суттєва обставина випала з поля зору матеріалізму, який тлумачив свідомість за типом форм відображення, притаманних природі [8].

Людська свідомість, безпосередньо відображаючи практику, є діяльним відображенням навколишнього світу і до того ж – творчим

його відображенням (не просто «повторює» те, що існує або існувало, але показує те, чого не було і немає, але могло чи може бути). Будучи специфічним відображенням, свідомість як і сама практика, має здатність набувати предметних форм, опредметнюватися. Але практика опредметнюється у природній речовині, надаючи останній суспільних властивостей (ціннісних характеристик, людського значення, змісту). У свідомості в процесі її становлення і розвитку через звільнення від стану «безпосередньої сплетеності в матеріальну реальність і матеріальне спілкування людей,» з'являється своє власне матеріальне «тіло», у якому вона опредметнюється, надаючи йому суспільних властивостей – значення, змісту. Таким специфічним матеріальним «тілом» свідомості є мова. Набуваючи завдяки мові відносної незалежності від практики, свідомість випереджує практичну дію, формує ту саму ідеальну мету, яка, «як закон, визначає спосіб і характер самої практичної дії. Народжуючись у практиці, свідомість успадковує здатність останньої вступати у безпосередній контакт з можливостями, причому не тільки можливостями майбутнього, але й нереалізованими можливостями минулого, що надає історичному знанню характеру не тільки відтворюючої, але й творчої науки» [13].

Свідомість – багатовимірна реальність, що історично розвивається, тому її можна розглядати в різних аспектах. По-перше, свідомість є продуктом людської діяльності і розглядати її слід через розкриття суті цієї діяльності. По-друге, свідомість – це вища форма відображення, сутність і специфіку якої розкривають через еволюцію форм відображення у живій природі. По-третє, свідомість – не лише продукт діяльності, а й спілкування, соціальної взаємодії, що передбачає пізнання сутності свідомості через діалектику праці, спілкування і мови[238]. З усього вище сказаного можна виділити такі основні властивості свідомості: універсальність, предметність, цілеспрямованість, об'єктивність, активність. Отже, свідомість виникає не як індивідуальна форма колективного відображення, а як форма колективного відображення для забезпечення буття людини. І саме така її сутність характеризує

особливості формування та функціонування політичної свідомості, систем ідеологічних поглядів. Єдність свідомості й діяльності виявляється в тому, що свідомість має «знаряддя». У цьому аспекті свідомість характеризують такі форми відображення, як відчуття, сприйняття, уявлення, поняття, судження, висновки, форми художнього відображення, цінності, ідеали та ін. З цієї точки зору свідомість характеризують також закони мислення, методи пізнання.

Дослідник філософії свідомості В. Тугаринов особливостями свідомості називав два ступені або форми – чуттєву і раціональну. Чуттєва форма свідомості, як результат навичків, виховання, культури і техніки має більший рівень, ніж у тварин. Другою особливістю свідомості вчений вважає велику роль у життєдіяльності людини раціональної форми порівняно з чуттєвою. Третя особливість полягає в удосконаленні якості цього раціонального ступеня, що складається з: а) розвитку ширини і абстрактності узагальнень; б) применшенні ролі чуттєвого елемента; в) у відхиленні від безпосереднього практичного приладку. Четверта особливість пов'язана з розвитком у людини особливих форм раціонального пізнання: поняттєвого мислення і пов'язаною з ним мовою, оціночного мислення, цільового характеру мислення і поведінки [34].

Таким чином, свідомість є складною сукупністю відчуттів, уявлень, думок, ідей і почуттів. Ці психологічні процеси, стани і форми є єдністю об'єктивного і суб'єктивного на основі об'єктивного. Свідомість суб'єктивна, коли: а) вона є власністю суб'єкта людини; б) процес відомості здійснюється в середині організму. Передаючи наші думки і почуття іншим людям, ми перетворюємо явища свідомості у фізичні процеси, які вже є матеріальними явищами (звук); в) у свідомості ми відокремлюємо себе від іншого світу (самосвідомість); г) у свідомості нема точного, адекватного відображення дійсності, тобто, у ній є елементи, які вносяться людиною, пов'язані з історичною соціальною обмеженістю пізнання. Свідомість об'єктивна тоді, коли: а) суб'єкт свідомості для інших суб'єктів є об'єктом, предметом зовнішнього

світу. Свідомість всіх людей, крім чиєїсь власної знаходиться поза чиєюсь і снує незалежно від когось, тобто існує для когось об'єктивно, тому ми можемо її вивчати як об'єкт; б) свідомість проявляється у мові, у рухах, у міміці, у дії, що дає уявлення про внутрішній світ людини. Свідомість – не тільки «річ у собі», а проявляючись, вона стає доступною іншим людям; в) свідомість відображає дійсність. В ній є момент об'єктивної істини. Свідомість інших людей можна вважати об'єктивною щодо свідомості індивіда, оскільки вона не залежить від останньої. А взагалі повної об'єктивності немає ні в індивідуальній, ні в груповій, ні в суспільній свідомості. Свідомість у будь-якому об'ємі поєднує в собі єдність суб'єктивного і об'єктивного. На нашу думку, свідомість не достатньо вивчати лише загальною. Необхідно дослідити її форми і рівні. У сучасній філософській і соціологічній літературі розрізняють індивідуальну і суспільну свідомість, форми суспільної свідомості, повсякденну і наукову свідомість, різні види і форми колективної (групової) свідомості: групової, національної, вікової і інші.

Велике теоретичне і практичне значення має такий специфічний тип свідомості як ідеологія. Актуальною є також проблема свідомості: особистої, групової, національної. Вивчення цих питань є соціологією свідомості. К. Платонов у структурі свідомості виділяє рівні (суспільна психологія і ідеологія, повсякденна і теоретична свідомість) і форми (політична, правова, моральна, естетична, філософська, релігійна свідомість). Деякі психологи під структурою свідомості розуміють взаємозв'язок таких психічних процесів, як емоції, відчуття, пам'ять, мислення, почуття, воля [38]. «Одним з варіантів загально філософського аналізу структури свідомості, - констатує Н. Французова, - є вивчення структури пізнавальної діяльності: взаємодія чуттєвого і раціонального пізнання. Іншим аріантом філософського аналізу структури свідомості може бути розмежування предметної свідомості і самосвідомості» [36]. В. Євстратов у структурі свідомості суспільства виділяє дві сторони з відповідними формами свідомості. Одна складається з політичної, моральної свідомості,

мистецтва і т.д. Вона виражає перш за все суспільні інтереси і називається оціночною стороною. Інша складається з наукового знання: природознавства, зміст якого не залежить від чийогось бажання, інтересу – це є пізнавальна сторона свідомості. Інтереси і потреби лежать в основі форм свідомості, які утворюють оціночну сторону духовної діяльності. До кожної з цих форм входить оцінка дійсності з точки зору людських інтересів. Основні категорії несуть тут виражене оціночне навантаження: в моралі – добро і зло, справедливість і несправедливість; в естетиці – прекрасне і негарне, низьке і високе; в політиці – реакційне і прогресивне. Якщо оціночні форми свідомості тісно пов'язані з інтересами людей, то пізнання прагне перемогти суб'єктивізм, джерелом якого може бути якийсь інтерес. Об'єктивно істинне знання стає фактом і його неможливо заперечити. Пізнавальна і оціночна сторони свідомості тісно пов'язані. І це є необхідною умовою теоретичного аналізу оціночних форм. Є мораль і є наука про мораль – етика, є мистецтво і є наука мистецтвознавства. І різниця між ними можлива лише у рамках гносеологічного відношення. Кожна форма свідомості має власний об'єкт відображення. Якщо головним змістом оціночної сторони свідомості є потреби і інтереси, то пізнавальної – засоби їх задоволення в умовах суспільного поділу праці, який надає пізнанню мети і змісту. Характерною ознакою таких оціночних форм свідомості, як мораль, політична і правова свідомість є їх короткочасний період існування, їх ідеали – вже в історії. Наука і мистецтво, релігія і естетика характеризуються стабільністю на різних етапах історії [28].

Вихідним пунктом, на нашу думку, для аналізу свідомості як цілісної системи є її зміст, рівні і форми ідеального відображення в ній реальної дійсності і її конструктивно-творчої діяльності. Отже, за своєю суттю свідомість – неподільне і цілісне духовне утворення. А поділ свідомості дає нам знання її функцій (які є інструментом пізнання, спілкування, практичної дії):

1. Когнітивна (або інформаційно-орієнтувальна) – пізнання. Це знання про навколишній світ і духовний світ самої людини, усвідомлення характеру взаємодії суб'єкта, який пізнає і

навколишньої діяльності. Такі знання – необхідна умова орієнтації у світі і його перетворення.

2. Творча функція – активний вплив людини на навколишню дійсність, зміна цієї дійсності.

3. Аксіологічна (оціночна) – це оцінка зовнішніх феноменів з позицій потреб, інтересів, цілей соціальної людини, колективу, як певних політико ідеологічних зацікавлень, а також усвідомлення можливості власної діяльності. Оцінювати – це підходити до дійсності з точки зору того, що потрібно людині. Ця функція відносно самостійна. Є раціональні і чуттєві оцінки.

4. Регулятивно-керівна – стрижень існування суспільства і соціальних груп як цілісних утворень, що функціонують і розвиваються.

Одним з видів свідомості є суспільна свідомість, що визначається як збір сумарних ідей і цінностей, які служать суспільній інтеграції. Проблема походження суспільної свідомості, як і свідомість взагалі, залишається відкритою. Теологія пояснює її апеляцією до Бога; Г. Гегель – до абсолютної ідей; матеріалістична філософія (від Демокріта до К. Маркса і В. Леніна) – до відображення як результату діяння зовнішнього світу на людину, «перетворення енергії зовнішнього подразнення у факт свідомості» (В. Ленін). Сукупність характеристик для певної соціальної групи в цілому, називають суспільною свідомістю (духовним життям суспільства) [258]. Суспільна свідомість, постаючи чимось спільним у відношенні до індивідів, водночас щодо інших типів суспільної свідомості є унікальною: наприклад, національна свідомість певного типу, культури певної епохи. Суспільна свідомість відрізняється від індивідуальної своїми носіями (це свідомість групи і суспільства), роллю (відображає світ з позиції групи і суспільства) і способом існування (наслідки діяльності її поза індивідуальною свідомістю: у бібліотеках, музеях, а ключ до розуміння захований у свідомості окремих людей). Суспільна свідомість щодо духовного життя індивіда постає як щось об'єктивне, застерігаючи водночас свою духовну природу. Суспільна свідомість постає у житті суспільства у чотирьох

основних аспектах: як відображення об'єктивної реальності; як керування діяльністю суспільства; як створення програм, що спроможні керувати діяльністю суспільства; як самосійне духовне життя. Відповідно суспільна свідомість постає, по-перше, як результат об'єктивного процесу розвитку суспільства; по-друге, як програма, що керує діяльністю суспільства; по-третє, як основа духовного виробництва; по-четверте, як духовне життя суспільства. Суспільна свідомість містить у своїй компонентній структурі знання (відображення об'єктивної суспільної діяльності), які створюють когнітивну сферу; норми (синтез знань і цінностей), що створюють нормативну сферу. Ці компоненти є результатом певних умов суспільного буття, елементом програми, що керує діяльністю суспільства, підсумком духовного виробництва і частинною цілісного духовного життя.

Однак життя постійно доводить, що в «чистому» вигляді ні теоретична, ні повсякденна свідомість не існує. Вони взаємопов'язані і разом утворюють єдність, тобто реальну свідомість, яка функціонує практично. Вона відображає як випадкові, стихійні зв'язки і стосунки, так і вловлює закономірності і стійкі тенденції розвитку суспільства. Реальна свідомість — це результат не якоїсь спеціалізованої, наукової діяльності. Вона існує через усі види діяльності людини, проникає в кожен з них і відповідно досягає певного ступеня розвитку — науковості чи не науковості. Разом з тим реальна свідомість може функціонувати у вигляді окремих форм — економічної, політичної, моральної, історичної, естетичної, екологічної та ін., які вже пов'язані з конкретними видами діяльності людини. Реальна, практична свідомість не обмежується повсякденними питаннями, вона відображає колишню дійсність і проникає в суть суспільних відносин. Вона також включає в поєднання раціонального і емоційного, переплетення світоглядних елементів, традиційних поглядів і звичок. Якщо емоційний компонент пов'язаний з враженнями людей, то раціональний узагальнює минулий соціальний досвід, уроки особистого і суспільного життя, акумулює суспільні і суспільно-політичні події. Ця обставина поєднує реальну

свідомість з теоретичною. Крім того, реальна свідомість це не свідомість окремої людини чи групи людей. Це продукт колективної творчості, яка характерна для всього суспільства і соціальних груп, обрядів, викаючи як реакція на безпосереднє сприйняття світу, як відображення повсякденних умов існування, ця свідомість набирає широкого суспільного змісту, виражається у суспільній думці, настроях людей. Це явище утворюється соціальною групою, нацією. Кожна людина має своє уявлення про події, які відбуваються в країні і за кордоном. Реальна свідомість свідчить про стан суспільної думки, про ступінь її проникнення у суспільне буття; відображає суспільні суперечності, реагує зміни в побуті. Це багатогранна свідомість, бо відображає стан суспільного розуму, психіки. Показує злети і падіння у розвитку суспільства. Тому її дослідження, з нашої точки зору, допомагає ефективно керувати соціальним розвитком, приймати наукові рішення у всіх сферах суспільного життя. Отже, реальна свідомість - це багатий за змістом стан і практичне функціонування суспільної свідомості, де переплітаються як наукові знання, так і стихійні, з життєвого досвіду думки.

Історія свідчить, що реальна свідомість, нехай стихійно, але повністю відображала потребу перетворень в суспільстві, акумулювала настрої народу на здійснення певних політичних чи соціальних перетворень, бо вона виражає об'єктивну потребу до прогресу стихійно, а не науково. Тільки на основі чіткої уяви про навколишню дійсність і об'єктивні закономірності в розвитку можна говорити про успіх у розвитку свідомості мас. Особливістю розвитку реальної свідомості у сучасних умовах є процес її політизації. Люди усвідомлюють свою залежність від загальносвітових процесів. Насторожують екологічна і економічна проблеми, зв'язок свідомості з безпосереднім досвідом життєдіяльності не дозволяє людям зосередитись на особистому житті, він обумовлює залежність особистого від загальнолюдського. Але потрібно підкреслити, що реальна політична свідомість переповнена емоціями, почуттями, що призводить до відхилення від знань, здорового глузду [21].

У структурному вимірі суспільна свідомість складається з таких елементів: індивідуальна суспільна свідомість і безпосередньо суспільна свідомість; емпірична (здоровий глузд) і теоретична суспільна свідомість; суспільна психологія та ідеологія. Виділення зазначених елементів має умовний характер, що припустимо лише на рівні теоретичного аналізу цього суперечливого феномену. При цьому емпіричний та теоретичний рівні суспільної свідомості розглядаються переважно гносеологічному контексті; суспільна психологія та ідеологія — в соціальному (соціологічному) плані. Соціально-філософський розгляд об'єднує ці підходи, акцентуючи увагу на функціональних особливостях кожного елементу свідомості. Розглянемо конкретніше кожен із рівнів суспільної свідомості.

Індивідуальна свідомість — це духовний світ кожної особистості. В ньому індивідуальним чином виявляються найбільш суттєві особливості духовного життя суспільства, риси, пов'язані зі своєрідністю життєвого шляху, пізнання, культури та виховання даної особистості. Індивідуальна свідомість формується на основі засвоєння сукупності знань, культури, цінностей, норм, здобутих людством в процесі історичної еволюції. Разом з тим індивід, що в духовному розвитку повторює ходу духовної еволюції людства, має певний рівень автономії і свободи. Він іде індивідуальним шляхом пізнання і самопізнання. Саме тому індивідуальна свідомість не є спрощеним повторенням суспільної свідомості, а постає особливим феноменом, що може впливати на духовний розвиток епохи, вести за собою народи [4].

Власне суспільна свідомість не є простою сумою індивідуальних свідомостей. Це — специфічна духовна система, що існує у вигляді різноманітних форм: системи філософських, наукових, художніх, моральних, правових, політичних ідей та уявлень. Її характерною особливістю є відносна самостійність щодо індивідуальної свідомості і суспільного буття. Основу власне суспільної свідомості становлять традиції, моральні норми, громадська думка, настрої, погляди, звичаї, смаки.

Коллективна свідомість — це те загальне, яке є у всіх людей, що

належать до тієї чи іншої (групової, національної, вікової) спільноти, тобто те, що відрізняє свідомість однієї групи від іншої. Колективна свідомість виражається не тільки у формах свідомості тих чи інших суспільних груп, але й свідомості всього суспільства тієї чи іншої епохи. Зміна свідомості колективу починається зі зміни свідомості окремих його членів. Проте індивід у сучасному суспільстві є членом декількох колективів. Колективна свідомість універсальна: вона властива будь-якій формі суспільного життя.

Емпіричну свідомість часто називають повсякденною (буденною) свідомістю або здоровим глуздом. Вона включає накопичений за віки емпіричний досвід та знання; норми та уявлення, що складаються у повсякденному житті, усну народну творчість, зафіксовану у приказках, казках, анекдотах. Здоровий глузд, як правило, вдовольняється оцінкою і узагальненням фактів повсякденного життя, концентрує знання в судженнях, забезпечує успішну поведінку і діяльність людей у межах відносно сталих, стандартних обставин.

У буденній свідомості відображається щоденне життя людини, виявляється уся сукупність суспільних відносин (економічних, політичних, правових і т.д.) у їх переході до безпосереднього буття людей, їхнього побуту. Форми відображення, властиві цьому рівневі свідомості, аналогічні буденному світоглядові. Повсякденна свідомість безпосередньо пов'язана з практичною діяльністю людини, служить людям орієнтиром у життєвих ситуаціях і діяльності. Повсякденна свідомість – це масова свідомість. Між людьми в повсякденному житті складаються стосунки, які і породжують буденну свідомість (це економічні, духовні, побутові та інші умови). Буденна свідомість включає в себе життєвий досвід минулих поколінь, виходить з тих традицій, звичаїв [280]. Порівняно з теорією, буденна свідомість має переваги: вона відображає світ у його безпосередності, індивідуальному сприйнятті. Буденна свідомість не збігається з індивідуальною, адже її призначенням є обслуговування постійних життєвих потреб, ситуацій, вироблення практичних рецептів для дії в конкретних умовах. І головне, що всі політичні процеси, в які задіяна людина,

сприймаються нею саме переважно на рівні буденної свідомості.

Функцію забезпечення всезагальної орієнтації діяльності людини виконує теоретична свідомість — сукупність поглядів, що узагальнюють широкий спектр явищ і фактів дійсності, узгоджених між собою певним рівнем систематизації, послідовності, логіки та пов'язаних з філософсько-світоглядними принципами та установками. У теоретичній свідомості створюється узагальнена модель соціальної дійсності. Вона відображається через пізнання її сутності, закономірностей і тенденцій розвитку.

З погляду соціальних функцій суспільної свідомості, у ній виділяють суспільну психологію та ідеологію. Суспільна психологія — це сукупність соціально-психологічних явищ і процесів, виражена у почуттях, настроях, стереотипах, думці великих груп людей. Соціальна психологія є стихійним, безпосереднім відображенням дійсності. У чуттєвій та оціночній формі у ній фіксуються життєвий досвід людей, їхній соціальний статус. Функція суспільної психології, її соціально-історична роль — формування соціально значущих почуттів, настроїв, зацікавленого ставлення людей до соціальної дійсності, явищ суспільного життя, свого становища в суспільстві. Суспільну психологію часто називають ще масовою свідомістю (за формою і способом існування) [258].

Суб'єктом суспільної психології є люди, що проживають у певних об'єктивно-суб'єктивних умовах, спілкуються між собою, переживають спільні соціально-психологічні стани симпатії, антипатії, страху, відчаю, надії і злагоди. Суспільна психологія — це синкретична свідомість. Різноманітні погляди, чуттєві стани (моральні, політичні, естетичні, релігійні, філософські, а також інтереси — загальнолюдські, національні, групові, індивідуальні) містяться у ній у розпорошеному стані. Чіткої межі між ними не існує. Релігійні погляди, настої, вірування переплітаються з моральними і естетичними; філософський світогляд обіймає світоглядні узагальнення буденної свідомості; політичні настрої та почуття тісно взаємодіють. Суспільна психологія — сфера емоційної свідомості. Почуття в ній передують розуму,

переживання (задоволення, страх, гнів, радість, любов, сором) підтверджують здоровий глузд чи науку. Емоційність суспільної психології робить її мотивом поведінки і діяльності людини. Суспільна психологія — багатовимірне явище. Відносно самостійними її формоутвореннями є суспільні настрої і звичаї, громадська думка, національний характер. Сьогоднішній рівень організації соціуму й розвитку суспільної свідомості, на нашу думку, зумовлює той факт, що соціум не приймає командно-адміністративних дій. Тому слід враховувати інтереси людей, їхню психологію, суспільні настрої та установки. Без вивчення їх про ефективність соціальної політики не може бути й мови. Коли ж стихійно сформоване ставлення до життя треба передати іншим людям, захистити від нападів супротивників або ж зрозуміти його недоліки, з'являється потреба в усвідомленні та обґрунтовані суспільної психології. Ця потреба виводить суспільну свідомість на рівень ідеології.

Для кожного суспільного ладу є характерною своя ідеологія, в основі якої лежить певна система цінностей. Якщо ж люди хочуть зрозуміти один одного, то слід дотримуватися ідеології, що заснована не на догматизованих повсякденних уявленнях, а на науковому обґрунтуванні. Ідеологія повинна доводити перевагу певного способу життя, а суспільна психологія згодом зможе закріпити усвідомлене ідеологією. Ідеологія є елементом суспільної свідомості і створюється фахівцями-ідеологами, які теоретично прийшли до тих висновків, до яких людська маса прийшла практично. За змістом ідеологія охоплює переважно інтереси певної групи людей, відстоює й захищає їх. Саме тому її розглядають як самосвідомість народу. Це - систематизована, теоретично оформлена сукупність ідей, поглядів, переконань. Різні прошарки свідомості (політичний, естетичний, моральний і т.д.) набувають в ідеології певної інтерпретації і оцінки. Ідеологію часто називають ілюзійною свідомістю, бо вона має справу не з самою дійсністю, а з її відображенням. Вона відтворює і захищає інтереси певного суб'єкту, спираючись на другорядні дані про дійсність. Щоб уникнути загрози ілюзійності, з нашої точки зору, потрібна наука, а

не політика і пропаганда. Домінантними інтересами мають бути загальнолюдські пріоритети і цінності, відтворення політики вселюдської цілісності, добробуту, злагоди, національності. Нині найбільш ефективною ідеологічною формою відтворення всезагального є релігія. Інші форми ідеології орієнтуються переважно на свого суб'єкта. Людська всезагальність виступає в них, як правило, лише в декларативній формі. Ідеологія піклується про проникнення у світ людських настроїв та емоцій, намагається захопити і утримати їх шляхом пропаганди, агітації, через засоби масової інформації і культури. Сутнісною особливістю ідеології, як ми вважаємо, є її практична спрямованість, дії щодо консолідації людської спільноти, проведення в життя їх ідеалів, і цілей, захист інтересів людей. Суттєвий внесок, на нашу думку, в уточнення розуміння ідеології вніс О. Богданов у праці «Тектологія», яка фактично започаткувала системну теорію суспільства: «Взаємне розуміння та спільність ідеологічних елементів є постійною можливістю координації зусиль різних людей для спільних цілей. А це і є об'єктивним життєвим змістом і завданням всієї та всілякої ідеології» [19]. Цей підхід знайшов свою конкретизацію й більш глибоке обґрунтування в працях німецького дослідника Н. Лумана, який вважає за «необхідне певне диригування, щоб зберегти суттєві для людини прагнення» [147], а тому розглядає ідеологію передусім як програму і управління суспільством шляхом ідей. У тому і полягає сутність ідеології, що вона прагне бути доміантною, щоб об'єднати всі верстви та прошарки суспільства. Вона духовно інтегрує свідомість окремих груп, запобігаючи поділу суспільства, яке використовує ідеологію для об'єднання: кожен сповідує свою віру, є прихильником певних цінностей, цілей, ідеалів, але жити і діяти всім треба спільно для збереження людського життя на землі. Традиційно у науковій літературі виділяють такі форми суспільної свідомості: політичну свідомість; правову свідомість; моральну свідомість або мораль; естетичну свідомість; філософію; релігію; науку. Останнім часом новими формами суспільної свідомості пропонують розглядати економічну та екологічну. Кожна з форм суспільної свідомості має свої специфічні способи відображення.

Наука відображає реальність через поняття, закони, теорії. Для естетичної свідомості, і особливо такої її складової, як мистецтво, відображення дійсності відбувається у художніх образах. Суспільна свідомість відображає суспільне буття. Тому специфіка її форм розкриває і природу суспільних відносин. Ці відносини поділяють на матеріальні та ідеологічні. Матеріальні відносини (передусім економічні, і як їх сучасний наслідок — екологічні) виникають і розвиваються, не зачіпаючи свідомості людей. Ідеологічні відносини (політичні, правові, моральні, естетичні) виникають і змінюються через активну участь свідомості. Вони складаються, проходячи через свідомість людей. У зв'язку з цим виникає питання про існування економічної та екологічної форм суспільної свідомості, які у філософській літературі ХІХ ст. не виділялися як самостійні. За об'єктом відображення форми суспільної свідомості можна поділити на дві групи. До першої належать політична, правова, моральна та естетична свідомості. Вони виникають і функціонують, відображуючи і забезпечуючи відповідний тип суспільних відносин. До другої групи належать філософія, релігія та наука як особливі форми суспільної свідомості, які з різних ідейних позицій і принципів створюють соціальну картину соціальної дійсності процесів, що відбуваються в ній. Форми суспільної свідомості відносно самостійні як одна щодо одної, так і щодо тієї дійсності, яку вони відображають. Ця особливість форм суспільної свідомості полягає, по-перше, у тому, що вони виникають неодноразово. Наприклад, правова і політична свідомість формуються набагато пізніше, ніж моральна. По-друге, форми суспільної свідомості по-різному пов'язані із соціальними процесами, практичною діяльністю людей. Так, політична, правова, моральна свідомість через відповідні їм стосунки між людьми безпосередньо впливають на суспільне життя, філософські та релігійні ідеї, виявляються у змісті політичних поглядів, правових норм і т.д. Таким чином, за ступенем включення суспільної свідомості у соціально-історичний процес, у перетворення соціального життя політичну, правову, моральну, естетичну свідомість можна вважати духовно-практичним засвоєнням

дійсності, а філософію, релігію, науку — її духовним засвоєнням. Суспільна свідомість та її форми — це не пасивне відображення життя суспільства. Вони активно впливають на його функціонування й розвиток. Особливо яскраво активна роль суспільної свідомості, на наш погляд, виявляється у перехідні періоди — під час зміни економічних формацій, політичних режимів, розвитку національно-визвольних рухів і утворення національних держав. Соціальною функцією форм суспільної свідомості є те, що вони допомагають людині орієнтуватися у практичному житті і формують особистість; відображають суспільне буття і впливають на нього. Кожна форма має науково-пізнавальний момент (суттєвим він є у філософії, вирішальним - у науці, в інших формах може бути другорядним). Отож, розглянемо коротко кожен з форм суспільної свідомості. Так, характеризуючи політичну свідомість, необхідно підкреслити, що вона є ОДНИМ із компонентів категорії «політика». Тому її не можна ототожнювати з політикою в цілому, яка включає: 1) суспільні відносини націй щодо держави; 2) ідеологію, погляди щодо стосунків народу з державою; 3) організаційну діяльність людей, партій; 4) міжнародні відносини. Політична свідомість — головний компонент ідеології у суспільстві і впливає на всі форми суспільної свідомості, Політико-правова свідомість відображає суб'єкт — суб'єктні відносини одного виду (міжгромадянами і суспільством), єдина її інституційна форма — політична і правова свідомість має своїм основним гарантом силу держави. Політичні відносини виникають тоді, коли суб'єкти змушені керувати один одним, а правові — коли налагоджуються політичні стосунки через законні права суб'єктів відносин. У суспільствах різного типу суперечності вирішуються або шляхом заперечення інтересів одних суб'єктів іншими в політиці, і закріпленням цього у праві (антагоністичні суспільства), або шляхом узгодження цих інтересів на ґрунті права. У іншому випадку налагодження стосунків теж має політичний і правовий, а не моральний характер, оскільки джерелом примусу є зовнішня необхідність: люди підкоряються владі та праву не тому, що вони в цьому зацікавлені, а тому що усвідомлюють, що суспільство без

злагоди не може існувати. Головними цінностями політики і права є влада і закон, що гарантує дотримання прав та обов'язків. Різні соціальні групи суспільства мають різні інтереси і погляди, що породжують суперечності і боротьбу, які можуть вирішуватися: силою, голосуванням і діалогом аж до досягнення консенсусу. Різні типи політичної і правової поведінки залежать від тих психології та ідеології, що панують у даному суспільстві або притаманні певній групі чи особистості. Найважливіше завдання сучасності — досягти реальної єдності ідеології і психології, політичної культури і правової діяльності. Щоб забезпечити це потрібні ідеологічне обґрунтування, наукова розробка законів зв'язку народу і держави та формування навичок справжньої демократичної поведінки, скасування відчуження особистості від громадсько-політичного життя. Політика і право не тільки відображають суспільне буття, але й змінюють його.

Варіанти впливу політики на економіку: 1) політична влада діє відповідно до тенденцій економічного розвитку і тоді вона прискорює його; 2) діє всупереч цьому розвитку — тоді зазнає краху; 3) поєднує перші два варіанти — тоді втрачаються матеріальні сили і завдається великої шкоди економічному розвитку. Політична і правова свідомість має і внутрішній духовний аспект, який полягає у громадській гідності. Політика і право хоча і можуть, і повинні бути звернені до свідомості людей, до їх духовності, все ж, зрештою, вони підтримуються ззовні, ставляться до людини як до об'єкта. Таким чином, форми суспільної свідомості є ідеальним оформленням матеріально-практичного змісту діяльності. В них відображені в ідеальній формі різні компоненти суб'єкт-об'єктивного зв'язку. Зафіксовані у формах свідомості, ці компоненти перетворюються в соціальні умови діяльності кожного наступного покоління людей, стають її ідеальним забезпеченням. Щоб діяти, людина повинна володіти знаннями, відповідною емоційністю, моральністю, політико-правовою орієнтацією, світоглядом. Ці якості і культивують у людини форми суспільної свідомості, які взаємодіють між собою. Функції форм суспільної свідомості взаємно доповнюють одна одну. Найповніше це

проявляється при співвідношенні таких форм, як мораль і мистецтво, мистецтво і наука, політична свідомість і філософія. Наприклад, виділяючи витворення людської чуттєвості як основну функцію мистецтва, треба враховувати, що йдеться про виховання ідейно-політичного і морального змісту почуттів, їх світоглядної орієнтації. Можливе взаємопроникнення форм одна в одну так, що функції однієї форми починають реалізовуватися через іншу. Так, для виконання світоглядно-релігійних завдань широко використовується мистецтво. Розуміння форми як ідеального знання моментів діяльності з боку її суб'єктно-об'єктивних характеристик дає змогу відрізнити цю форму від інших, досить численних утворень свідомості, які, в свою чергу, потребують певної визначеності. Адже будь-яке утворення свідомості не може бути формою [170].

Свідомість ще XVIII століття розглядалася як співзнання або самознання, тобто спостереження власних психічних переживань, й означала будь-який психічний акт, трохи пізніше — внутрішнє спостереження власних психічних переживань або здатність до самоспостереження. XIX століття ця категорія розглядалася як належність до певного «Я», сплетіння взаємопов'язаних і взаємопроникаючих актів, переживань і психічних станів. Пізніше свідомість розглядали як властиву лише людині рису будь-яких явищ і психічних процесів, які проявляються в усвідомленому переживанні пізнання змісту предмета (об'єкта). Це визначення стало означати найвищу форму інтеграції особистого життя людини. Свідомість є: продуктом людської діяльності; вищою формою відображення; продуктом спілкування, соціальної взаємодії. Основні властивості свідомості: універсальність, предметність, цілеспрямованість, об'єктивність, активність. Особливостями свідомості дослідники називають: чуттєву і раціональну форму; удосконалення раціонального ступеня; розвиток у людини особливих форм раціонального пізнання. Отже, свідомість є складною сукупністю відчуттів, уявлень, думок, ідей і почуттів. У структурі свідомості виділяють рівні (суспільна психологія і ідеологія, повсякденна і теоретична свідомість) і форми

(політична, правова, моральна, естетична, філософська, релігійна свідомість). Поділ свідомості дає знання її функцій: когнітивної, творчої, аксіологічної, регулятивно-керівної. Одним з видів свідомості є суспільна свідомість, що визначається як збір сумарних ідей і цінностей, які служать суспільній інтеграції. Про суспільну свідомість йдеться тоді, коли мається на увазі певна суспільна група понадіндивідуального характеру, яким вона відрізняється від неповторної свідомості конкретної особистості. Суспільна свідомість розкривається через певні ознаки — пояснення, тобто відтворення суперечливих процесів в ідеальних формах: поняттях, судженнях, гіпотезах, теоріях. Разом із тим, певні особистості теж здатні самі нав'язувати суспільству своє бачення суспільних процесів, власні конструкції, утопії, які можуть охопити загал, проникнути в свідомість людей, стати їхніми переживаннями та переконаннями. Сенсом суспільної свідомості є розуміння; суспільна свідомість виникає тоді, коли виникає розуміння сутності предмету. Вона є певним охопленням буття, його поясненням, узагальненням до рівня реального уявлення про майбутнє, яке передує реальному буттю. Суспільна свідомість у житті суспільства виступає у чотирьох аспектах: як відображення об'єктивної реальності; як керування діяльністю суспільства; як створення програм, що керують діяльністю суспільства, як самоцінне духовне життя. У науковій літературі зосереджується увага на двох вимірах суспільної свідомості: на повсякденній і теоретичній, що взаємопов'язані і взаємодіють між собою. Суспільна свідомість містить у своїй компонентній структурі знання, які створюють когнітивну сферу; норми, що створюють нормативну сферу. Структура спільної свідомості складається з таких елементів: індивідуальна і безпосередньо суспільна свідомість; емпірична (здоровий глузд) і теоретична суспільна свідомість; суспільна психологія і ідеологія. Виділяють такі форми суспільної свідомості: політичну, правову, моральну, естетичну, екологічну, економічну свідомості, філософію, релігію, науку. Форми суспільної свідомості мають свої специфічні способи відображення і виконують певні функції (наприклад, витворення людської чуттєвості - основна

функція мистецтва; науково-пізнавальний момент - у науці).

1.3 Політична свідомість: поняття, структура і рівні

Кожне нове покоління отримує вже історично утворене політичне середовище, переплетені суспільні зв'язки, економічну і політичну боротьбу різних держав, соціальних груп, політичні погляди і теорії, їх інституційні форми. Ця політична реальність існує поза і незалежно від свідомості індивідів і як матеріальна природа протистоїть їй як особливий предмет, що вони повинні зрозуміти і активно засвоїти.

Політична свідомість виникла ще в античності як відповідь на реальну потребу осмислювати такі нові явища, як держава і державна влада. Політичні ідеї древніх мислителів (Платона, Арістотеля та ін.) обґрунтували необхідність для суспільства державних перетворень і систему норм поведінки людей у політичному просторі. Уже в древні часи політичні уявлення та ідеї формують специфічну автономну систему духовних явищ як частину життя соціуму. Політична свідомість - це сфера суспільної свідомості, утворена сукупністю соціальних почуттів, уявлень, поглядів, що відображають реальні політичні стосунки і разом з тим є їх невід'ємною стороною. У сфері політичного духу взаємопов'язані і постійно взаємодіють індивідуальні і суспільні, колективні уявлення і оцінки, спеціалізовані (ідеологічні) погляди і масова свідомість.

Існує декілька бачень поняття «політична свідомість». Одні автори розглядають політичну свідомість як відображення і вираження класових інтересів, політичних відносин, політичного життя в цілому. Ця позиція підкреслює провідну роль класових інтересів і політичних відносин. Друга група авторів фіксує ідею цілісного відображення суспільного буття у політичній свідомості. Тобто вона відображає суспільне буття через призму політичних відносин і інтересів людей. Політична свідомість не лише відображає економіку, політику чи духовну сферу життя. Зміст політичних уявлень, орієнтацій і цінностей будь-якого суб'єкта

неминуче вбирає в себе відображення і матеріальних, і ідеологічних відносин. Третя група авторів розглядає політичну свідомість через політичну владу. Вони виділяють стрижнем предмету відображення політичної свідомості проблему державної влади, політичного панування і управління. Деякі автори, визначаючи суть і специфіку політичних ідей, поглядів і уявлень, особливо відмічають їх органічний зв'язок з економічними відносинами, потребами і інтересами спільнот людей. Іноді політична свідомість визначається як відображення політичних і економічних відносин. Різні соціальні прошарки, нації, держави, партії, особистості через свої інтереси відстоюють свої позиції. Інтереси, які учасники політичного життя виражають і захищають є різними. Одні пов'язані з економікою, інші — із взаємовідносинами між соціальними прошарками, групами, націями з приводу їх становища і ролі в суспільстві, у політичній системі. Треті виражають духовні потреби (свобода слова, прагнення освіти, культури, творчості). У сфері політичної помості виявляється їх узагальнене ставлення до проблем державної влади[194].

Зміст політичної свідомості складається із сукупності чуттєвих і абстрактних образів існуючої чи бажаної системи політичних відносин і влади, а також оціночних уявлень і суджень про політичну реальність. Як система образів, так і оцінок за своєю суттю є відображенням і обґрунтуванням загальних соціальних інтересів і цілей великих суспільних груп, що дозволяє політичній свідомості виконувати соціально-інтегративну і регулятивну функції в суспільстві, а також психологічну, ідеологічну та діяльнісну. Політична свідомість історично формувалась політичною практикою і ставала її духовною основою та необхідним для політичної діяльності «блоком управління». Суттєвою рисою політичної свідомості є її конкретно-історичний характер. У політичних настроях узагальнюються в першу чергу уявлення і цінності пануючих у суспільстві груп. Разом з тим у функціонуючих системах поглядів і в психологічних феноменах живуть і діють духовні комплекси минулих епох, у них інтегровані певні результати культурного процесу людства.

Важливою особливістю політичної свідомості є її динамічність, властивість змінюватися, що пов'язано зі специфікою політичного буття. Адже відомо, що на відміну від економічних соціальних систем, для зміни яких потрібні десятиліття, політичні структури і відносини можуть радикально змінитися протягом декількох днів чи місяців. Політична свідомість швидко реагує на соціально-економічні суперечності конфлікти, які виникають в суспільстві. Політична свідомість — складне утворення. У ній переплітаються у єдині духовні комплекси психологічні феномени та ідеологічні системи, спеціалізовані теоретичні погляди, сформульовані політологами і розроблені на їх основі конкретні політичні концепції, доктрини, програми і норми, політичні вчення, і масова свідомість, яка включає в себе повсякденні уявлення про політику, владу і суспільні справи громадян. У політичній свідомості формуються регулятори політичної поведінки і вибудовується мотиваційна база владних відносин і дій. Зміст політичної свідомості проявляється також у формі політичної діяльності, вона реалізується в ній, проявляється у діяльності політичних інститутів, партій, масових організацій і рухів; органічно вплетена у політичну структуру і є реальною ланкою її функціонування.

Зміст політичної свідомості, з нашої точки зору, не буде зрозумілим, якщо трактувати його лише як відображення політичних відносин, які визначають і форму, і зміст, і типи свідомості. Однієї лише формули «відображення» не достатньо. Політична свідомість органічно переплетена з філософськими, правовими, етичними, естетичними, релігійними уявленнями і правильно відображає політичні процеси і явища. Вона виступає як соціально зумовлена система уявлень, поглядів, понять, ідей, яка є самостійною і може або теоретично попереджувати соціальні чи політичні зміни, або не встигати за їх розвитком. Але у всіх випадках вона визначається об'єктивною природою реальних політичних відносин, які існують не ізольовано, а утворюють певну систему, функціонування якої при всій її відносній самостійності у кінцевому результаті регулюється об'єктивною соціально-економічною системою.

Вирішальною умовою формування і вироблення стійкої політичної свідомості політичний життєвий досвід. Вищу форму вираження він знаходить у політичній боротьбі. Якщо політика за своєю суттю є сферою суспільних відносин, то політична боротьба завжди характеризується масовістю і суперечностями між протилежними групами людей, зіткненнями їх інтересів. Політична боротьба залучає групи та прошарки населення, примушуючи їх або зайняти певну політичну позицію, або теоретично виразити своє ставлення до боротьби. У складному, динамічному, внутрішньо-суперечливому процесі соціальної активності і відбувається істинне політичне виховання, зміна старих і становлення нових соціально-психічних установок народу. Чим вищий рівень суспільно-економічного і політичного розвитку, тим вищі вимоги щодо політичної свідомості мас, до політичної культури мислення. Перетворення політичних знань на тверді сконання суттєво впливає на формування політичної свідомості, яка, взаємодіючи з іншими формами суспільної свідомості, утворює ідеологічний процес[49].

Аналізуючи суть політичної свідомості, можна, з нашої точки зору, наступним чином репрезентувати її структуру:

- 1) політична ідеологія і політична психологія;
- 2) політична свідомість, політичні знання і оцінка суб'єкту політики всіх класів і соціальних груп, усвідомлення суб'єктом політичних вимог і інтересів суспільства;
- 3) спеціалізована свідомість (перш за все партій) і масова політична свідомість окремих прошарків.

Аполітичні теорії, ідеї, стереотипи мислення, психологічні установки, традиції, переконання і політичні емоції, настрої, почуття, думки.

Політична свідомість виступає активним фактором політики передусім через те, що вона здатна випереджувати практику, а отже, прогнозувати політичні процеси. Політична свідомість чинить значний вплив на політичне життя, визначаючи спрямування політичної діяльності різних спільнот, партій, суспільно-політичних рухів та індивідів. Вкрай важливо, на нашу думку, сприяти формуванню такої політичної свідомості, яка б відображала

найбільш суттєві, спільні, життєво важливі для всього населення інтереси.

Політична свідомість — явище багаторівневе. За суб'єктом воно виявляється як свідомість на рівні всього суспільства, далі — нації, групи: великої чи малої, формальної чи неформальної, вікової та іншої, врешті, індивіда. Якщо йдеться про глобальні загальнолюдські інтереси і проблеми, то виділяється загальнолюдська політична свідомість. За ступенем відображення закономірностей сфери боротьби за владу та її здійснення в структурі політичної свідомості розрізняють два взаємопов'язані рівні. Теоретичний рівень орієнтується на розкриття законів політичного життя. Він характерний для діяльності вчених та ідеологів, які формулюють політичні ідеали. Емпіричний рівень формується на ґрунті повсякденного практичного досвіду людей і пов'язаний з їхньою безпосередньою політичною поведінкою.

Американські політологи Г. Алмонд та С. Верба виділили такі рівні свідомості літаки: а) когнітивний, тобто пізнання системи, її правил функціонування, а також проблем і суперечностей; б) емоційний — відображення політичної реальності у вигляді позитивних чи негативних емоцій, почуттів; в) оціночний — це судження і думки щодо цілей політичних дій, їх результатів і наслідків. В. Мшвенієрадзе виділяє три основні функціональні рівні політичної свідомості у політичній системі: державний, теоретичний і повсякденний [165]. Взаємовідносини політичної системи і політичної свідомості залежать від рівня останнього. З нашої точки зору, лише поєднання «накладання» одного на інше цих структурно-рівневих визначень політичної свідомості може дати достатнє функціональне визначення цього складного феномену.

Політична свідомість має лінійну структуру та становить складову багатьох наук; так соціологія розглядає її ідеологічний і масовий рівень, психологія політики поєднує вивчення змісту свідомості з індивідуальним механізмом її існування (тобто вивчає певний суб'єктивний образ політичного життя суспільства).

У політичній науці вирізняють політико-психологічний, або

емпірично-буденний (відчуття, настрої, наміри, установки, переконання, воля); і політико-ідеологічний, або науково-теоретичний (цінності, ідеї, концепції, доктрини, теорії) рівні політичної свідомості. Дехто з вчених виділяє ще політико-дієвий рівень, який розглядає суто ідеологічно-доктринальні аспекти — консервативну, реформістську, радикальну свідомість.

Емпірично-буденний рівень (гносеологічний аспект політичної свідомості) будується, в основному, на практичному досвіді суб'єктів політики, це, насамперед, метод спроб і помилок, він проявляється в різного типу повсякденних уявленнях і навичках. Водночас буденний рівень є деякою мірою узагальненням емпіричного, оскільки його змістом стають певні теоретичні стереотипи ідеологічного порядку. Цей рівень проявляється як перший досвід у політичних процесах широкого загалу. Як правило, він має досить емоційне, яскраве забарвлення. Саме через прояви цього рівня політичної свідомості лідери можуть відчутти зав'язки ідей, які панують у масах, підсвідомі прагнення та сподівання (може, навіть певні напівсвідомі бажання), через це емпірично-буденний рівень має значну пізнавальну вагу та є підґрунтям формування науково-теоретичного рівня. Емпірично-буденний рівень політичної свідомості функціонує здебільшого в сфері національних емоцій, почуттів, ментальності, він утверджується у вигляді суми політичних звичаїв, традицій, які поволі набирають системного характеру. Саме тут проявляються особливості національного характеру, специфічний національний ірраціоналізм.

Що ж до проблеми формування свідомості на емпірично-буденному рівні, то найчастіше це здійснюють політичні лідери та еліта, які, маючи необхідний рівень політичних знань, опрацьовують доктрину, стратегію, ідеологію, організують працю політичних інститутів для поширення та утвердження певних політичних знань у масовій політичній свідомості. Донедавна вважалося, що політична свідомість є відображенням виключно політичної діяльності та відносин, в останні роки почався процес перегляду цього твердження, адже, як переконливо свідчить наша власна історія, соціальна практика в багатьох відношеннях є

результатом теорії [171].

Другий рівень політичної свідомості — науково-теоретичний, який складається з певної сукупності важливіших політичних, національних ідей і знаків; державної політичної доктрини; соціально-політичного аспекту державної конституції, стратегічної політичної концепції безпеки, оборони, правопорядку, розвитку провідних галузей народного господарства, науки, культури, освіти та громадянського виховання. Інакше кажучи, політична свідомість науково-теоретичного рівня — це політичні знання, їхня конкретизація в політичній, державній і суспільній стратегіях певної соціально-політичної системи, режиму влади. Науково-теоретичний рівень передбачає визначення та опрацювання підставових цілей та кінцевої мети, детермінацію головних напрямків державної політики в основних сферах суспільної життєдіяльності надії; диференціацію національних союзників і супротивників не лише на найближчий час, але й на історичну перспективу; визначення основних напрямків реалізації даної стратегії, тактики діяльності держави, політичної партії, що править, накреслення головних напрямків формування масової політичної свідомості, напрямів наукових політологічних досліджень, громадянського виховання. Усе це складає суть державної політики.

Тісно пов'язана з цим рівнем свідомості державна ідеологія — система суспільно-політичних поглядів і цінностей, які безпосередньо відображають становище та інтереси режиму влади, суспільних макро- і мікрогруп. Вона одночасно становить певну теоретичну систему ідеального національного укладу, форми державного існування, захищає, виправдовує, висловлює активне ставлення до всього політичного режиму, який панує в суспільстві. Жоден політичний режим не може існувати без власної політичної ідеології, хоча за ліберально-демократичних режимів вона становить більш приховану відпрацьовану теоретичну систему захисту режиму, його виправдання. У новостворених державах, для яких захист режиму — це питання життя чи смерті, ідеологія є суто націоналістичною, оскільки її основна мета — це збереження

національної державності. Коли нація має можливість розширити свій життєвий простір, тоді ідеологія виходить за межі національного характеру, виправдовує експансію нації, стає імперіалістичною. Важливою структурною складовою науково-теоретичного рівня свідомості є політичні знання, які складаються з теорії політичної науки в широкому розумінні, а саме із політичної філософії, соціології (тобто політичних поглядів, ідей, різних теорій, національних політичних доктрин, ціннісних орієнтацій, установок, стереотипів, звичаїв і певної моделі політичної поведінки, суспільної думки), політичної мови, психології, політичної географії, частково історії держави та права, державознавства, основ конституційного та міжнародного права. Політичні знання змістом поділяються на історію політичної думки, вчень, політичних доктрин, які у свою чергу розглядаються на загальноцивілізаційному рівні, на рівні національної політичної думки, на рівні політичних доктрин, на рівні політико-ідеологічних концепцій. Можна погодитися з думкою, поширеною сьогодні серед теоретиків, що чим більшим буде обсяг набутих знань, тим більшою буде роль історичних знань та їхній вплив на вирішення проблем сучасності. Другою частиною політичних знань є теорія політичних процесів, систем та інститутів, яка вивчає суть і зміст політичних процесів. Одним з аспектів політичних знань є аналіз феномена політичної еліти та лідерів (тобто тих, хто безпосередньо приймає політичні, державні рішення), інституту лідерства. Тут формулюються теорії діяльності політичних партій, об'єднань і рухів, аналізуються виборчі системи, технології реалізації різних видів політичної діяльності політичних інститутів (державних, громадських). Третьою частиною політичних знань є політична культура та політична ідеологія. Четвертою частиною політичних знань є теорія міжнародної політики. Окрім цього, до політичної теорії належить і політичне прогнозування, його методи, форми та моделі. Для політичних знань притаманні певні спільні характерні риси: а) це унікальність політичних знань у формуванні в суспільстві розуміння рівності громадян перед правом і неорієнтаційності, нерівності людей за природними, психо-фізичними

даними; б) безпосередній вплив на всі суспільні сфери життєдіяльності будь-якого організованого суспільства; в) загальність, що полягає в тому, що об'єктом владних рішень і владних відносин є всі без винятку макро- і мікрогрупи населення, громадяни — піддані, які проживають у межах певної системи; г) імперативність, що визначається самим характером політичної влади, політичних рішень, які, стаючи легітимними, водночас набувають статусу обов'язкових; д) пронизуючий характер, який полягає в їхній загальності, імперативності, обов'язковості в межах певної політичної системи; е) функціонально-координаційний характер, який тісно пов'язаний із системним аналізом. Політичні знання мають досить чітко окреслені функції: визначення шляхів, засобів завоювання політичної влади, її реалізації та успішної діяльності разом з обов'язком захисту та виправдання політичних режимів, їхньої діяльності щодо суспільства. Координаційний характер політичних знань полягає в тому, що він обґрунтовує ту чи іншу систему розподілу цінностей у політичній системі суспільства; є) спрямованість щодо масових дій, адже політика — це завжди рішення владного характеру, які полягають у приведенні в дію об'єктів (мас). Ще одна характерна риса політичних знань — це їхнє певне психологічне забарвлення, адже політика — це значною мірою певний емоційний стан людей. Особлива роль політичних знань визначається тим, що вони є теоретичною основою державної політики, оскільки обґрунтовують керівну роль цілої політичної системи в суспільстві [180].

Існує ще один підхід до структури політичної свідомості (вертикальний), який полягає в аналізі суб'єктів політичної свідомості, а саме: політичної свідомості людини, громадянина; малих груп (вікових, професійних, станових); великих груп (класів, народностей, націй). Деякі вчені виділяють ще й свідомість суспільства та політичну свідомість цивілізацій. Важливішою проблемою будь-якої системи залишається формування власної політичної свідомості, суб'єктами такого процесу виступають державні інститути, ідеологічні центри політичних партій, що правлять. Щодо вертикальної структури політичної свідомості, то її

суб'єктом є, серед іншого, свідомість мікро- і макрогруп, формальних і неформальних. В основі групової свідомості лежить неоднорідність інтересів, цілей і шляхів їхнього досягнення. Соціологи стверджують, що групова свідомість взаємопов'язана з реальною нерівністю людей, їхньою стратифікацією та різними ступенями їхньої суспільно-політичної організації. Так, за Нейлом Смелзером, в узагальненому вигляді це означає, що нерівність — це такі умови, за яких люди мають неоднаковий доступ до таких соціальних благ, як гроші, влада та престиж. Суспільна стратифікація пов'язана зі способами, через які нерівність передається від одного покоління до наступного, що й формує різні верстви суспільства, а становлення класів він пов'язує з існуванням соціальних груп, які мають нерівний доступ до багатства, влади, отже, і неоднаковий престиж[230]. Історичність окреслених вище понять визначає історичність різних типів політичної свідомості. Так, марксистки визначали історичні типи свідомості в залежності від характеру конкретних соціально-економічних формацій: вирізнялася політична свідомість рабів та рабовласників, свідомість кріпаків і феодалів, пролетаріату та буржуазії, політична свідомість робітничого класу, селянства та інтелігенції (останні розглядалися лише як прошарок). У результаті створилася спрощена суспільна структура. Марксистський підхід не враховував і складної структури самих робітників, селян, буржуазії, які в межах одного класу мали зовсім різні, специфічні інтереси, установки та системи цінностей. Тим не менше, типом політичної свідомості є класова свідомість (де класи — це великі групи людей, що історично склалися в певних системах суспільного виробництва на основі зафіксованих відносин до засобів виробництва, їхньою роллю в суспільній «організації праці, способами одержання та розмірами винагороди за працю». Варто визнати, що політична свідомість залежить від більш важливих чинників, ніж класовий розподіл, зокрема національних, демографічних, конфесійних, які в певні історичні періоди можуть відігравати вирішальну роль. Отже, важливішим типом політичної свідомості є національна свідомість, вищий рівень етнічної свідомості. За своєю структурою національна

свідомість складається з етнічної свідомості та національної ідеології (що спирається на націоналізм: крайні теоретичні положення національної політичної доктрини, національну психологію та менталітет), Складовими поняття «менталітет» є національна самосвідомість і національний характер. Політико-правовий вираз національної свідомості реалізується через устрій і форму національної державності. Національна свідомість українця як члена національної спільноти (макрогрупи) становить сукупність уявлень про соціальні цінності, норми, що є визначальним для віднесення особистості до національної спільноти українців, включає в себе ознаки відмінності українського «ми» від «не ми». Чітко окреслений вираз національної свідомості українці отримали через формування національної ідеології (на різних етапах існування державності), що служить розвиткові національної гідності, самоідентифікації в загально- національному (груповому) українському «ми». Типом політичної свідомості є свідомість різних масових політичних партій сучасності (нагадаємо, що це характерно саме для ХХ ст.), що конкретизується в формі тих чи інших партійних ідеологій, коли партії прагнуть зробити з власної ідеології світогляд для великих суспільних груп (класів, націй). Навіть не просто зробити, а примусово нав'язати свої ідеологічні, політичні, системні цінності.

Можна також говорити про політичну свідомість різних верств населення, професійних груп, якщо дана верства чи група висловлює докорінні інтереси певної частини суспільства, претендує на лідерство в політичних процесах, має власну доктрину політичного розвитку, оригінальні соціально-економічні та культурні концепції, отже, за певних умов може стати суб'єктом верховної влади нації. Як бачимо, окрім окреслених чинників (демографічного, професійного), така суспільна група повинна диспонувати цінностями, які потенційно могли б стати привабливими для більшості громадянства. Справа тут навіть не в розмірі групи, а в перспективності пропонованих цінностей, ідей та ідеалів, адже політична свідомість як форма свідомості є феноменом історичним, тому, до речі, варто замислитися над

феноменом політичної свідомості учасників війн, суспільних катаклізм.

Що стосується теоретичного аспекту формування політичної свідомості, то історичний досвід доводить, що політична свідомість вноситься й у великі, і в малі суспільні групи. Цей процес має деякі, на думку Б. Кухти [180], закономірності. Перша з них полягає в тому, що будь-яка політична свідомість становить синтез нових ідей, концепцій і доктрин із певними концепціями, що застаріли, адже сила живих ідей будується на фундаменті мертвих. Будь-яка новина повинна мати деякі знайомі елементи, інакше вона не має шансів бути впізнаною. Друга закономірність полягає в тому, що для ефективного формування свідомості необхідний сам суб'єкт, навколо якого складається певна група вірних прибічників. Третьою закономірністю є необхідність страждань за нові ідеї, концепції зі сторони суб'єкта, адже це запам'ятовується, викликає співчуття, цим самим долається емоційний бар'єр, упередження щодо нових ідей. Сформована таким чином політична свідомість має шанси стати мало не новою релігією, інколи вона й стає такою. Після утвердження, політична свідомість повинна постійно закріплюватися, підтверджуватися пануючою ідеологією, системою політичного, громадянського виховання за будь-якого політичного режиму. Це пояснюється короткочасністю свідомого людського життя, зміною поколінь, впливом несприятливих зовнішніх чинників, тому стабілізуючим чинником у постійному відтворенні політичної свідомості певного типу є політичні інститути держави, системи освіти та виховання, які притаманні конкретному політичному режимові. Певною мірою політична свідомість суспільства — це теоретико-емоційний рівень людської спільноти, який важко сформувати, але ще важче втримати в потрібних межах.

Обґрунтування офіційної політики здійснюється перш за все на державному рівні політичної свідомості, головною рисою якої є прагнення виразити загальний інтерес правлячих політичних сил і одночасно пристосування інтересів мас, громадської думки до існуючої політики. Державна свідомість регулює політичні відносини шляхом вироблення різних законопроектів, програм,

рішень, конституцій. Політична свідомість є необхідним структурним елементом будь-якої політичної системи. Тому фактором її функціонування і розвитку також є політична система в цілому. Політична система, яка є відображенням економічних відносин і соціальної структури, формується одночасно з політичною свідомістю і на її основі. Політична система культивує ту політичну свідомість, яка забезпечує її функціонування, прагне не допустити тих політичних поглядів, ідей і уявлень, які їй суперечать і її руйнують; скеровує розвиток політичної свідомості, яка є їй близькою. На сучасному етапі в Україні формується така політична система, в якій відкрито змагаються різні політичні групи і сили, публічно проголошуються їх думки, йде відкрита боротьба думок, дискусії. Політичні погляди, ідеї, уявлення, установки певної частини українців зорієнтовані на цивілізовані способи вирішення політичних проблем, на високоефективне функціонування політичної системи. У політичній свідомості має виявлятися потреба участі в керуванні справами країни (наприклад активність на виборах). Так, хоч повільно, але утверджується в нашому суспільстві демократична свідомість. Бажання змін поєднується у людей з бажанням до проведення реформ.

Політична свідомість виконує у політичній системі суспільства певні функції, політична свідомість формує у людей систему поглядів про державний устрій, про політичний напрямок держави, про шляхи боротьби певних сил за політичну владу, Про порядок функціонування політичних інститутів і про теоретичні основи їх діяльності. Таким чином, політична свідомість є своєрідним стабілізатором політичної системи суспільства, виконує нормативну функцію, організовуючи практичні і пізнавальні намагання людей, скеровуючи їх на вираження інтересів певної суспільної групи. Об'єктивний зміст системи відображається у політичній свідомості, але у вигляді відображення політичного інтересу групи людей для зміцнення або зміни даної політичної системи. Тому, стабілізуючи становище певної групи людей, політична свідомість виконує соціальну функцію захисту їх політичних інтересів. Якщо політична свідомість — функція суспільства, його політичної системи, то, як

ми вважаємо, вона містить суть не в самій собі, а в політичному світі, а тому вона повинна виконувати завдання, покладені на явища функціональної природи. Головне завдання суспільної функції — задоволення суспільних інтересів, зв'язаних з підтримкою самого існування суспільства. Тому головною функцією політичної свідомості є нормативна функція. Це завдання політична свідомість виконує через інші свої функції — гносеологічну, світоглядну, управлінську, прогностичну. Політична свідомість підтримує існування суспільства через сприяння функціонування його політичної системи [232].

Критерієм для оцінки рівня розвитку політичної свідомості є ступінь, масштаб політичної активності членів суспільства, їх участь у створенні матеріальних і духовних благ. Саме практична поведінка особи, її позиція, відношення до політики дають надійний критерій для соціальних змін. Політична свідомість проявляється не тільки через систему своїх власне політичних понять, уявлень. До неї входять також ідеї і почуття багатьох інших форм суспільної свідомості. Без цього не можливо обійтися хоча б через те, що мета і результати політичної діяльності груп людей, особистості потребують матеріальної і правової основи з точки зору їх моральних цінностей і юридичної законності. Адже для того, щоб діяти, особа повинна психологічно, внутрішньо бути переконаною у цінності і змісті політичного завдання, яке потрібно перетворити у дійсність. Без неї немає політичної спрямованості, мети. Така внутрішня і багатоваріантна діалектична взаємопов'язаність форм свідомості посилює суспільно-організаційний бік політичної свідомості, піднімає рівень розвитку суспільних організацій. Формування політичної свідомості в Україні — складний і протирічний процес, зумовлений тим, що потрібно переборювати аполітичність деяких людей, їх політичну пасивність. На процес формування і розвитку політичної свідомості також впливають духовні цінності, теоретичний баланс і практичний досвід.

Важливою при цьому є ідеологія. Політична свідомість відіграє велику роль у розвитку суспільного буття в Україні. Вона є засобом зросту організованості суб'єктів, стає важливим фактором розвитку

всієї системи суспільних відносин, є вальною формою їх поєднання із суспільними умовами життєдіяльності, де відбувається взаємопроникнення об'єктивного і суб'єктивного. Політична свідомість є якісною характеристикою діяльності і входить у суспільний розвиток як його необхідний компонент.

Політична свідомість є відносно самостійною духовною основою політичної діяльності і через політичну систему й політичний процес впливає на спосіб виробництва, в кінцевому підсумку — на характер історичного розвитку. У свідомості нашого суспільства вона стала домінуючою. Тим більше, що зараз зростає тенденція політизації суспільного життя. До сфери політики, тобто боротьби за владу залучають не тільки економіку, а й культуру, всі форми суспільного життя. Соціальні сили, які борються між собою, розширюють сферу своїх політичних інтересів і залучають до неї не тільки власне політичні, а й моральні, естетичні, релігійні, філософські і власне наукові питання. Політична свідомість — це вся система політичного життя, практики, політичних відносин, функціонування політичних структур. У політичному бутті, житті, найважливішою є влада, а значить політична свідомість повинна відображати політико-владні відносини. Окрім того, вона не є пасивним відображенням, вона чинить значний вплив на політичне життя. По-перше, політична свідомість фіксується у політичних поглядах, настроях, почуттях, думках, які утворюють певний комплекс. По-друге, характер політичної свідомості визначає не тільки зміст тих чи інших її елементів, але і їх переплетення в процесі політичного мислення і сприйняття політичної реальності. Функції політичної свідомості здійснюються у двох блоках елементів: а) мотиваційні (це ПОЛІТИЧНІ потреби, цінності, установки, почуття); б) пізнавальні (знання, інформованість, інтерес до політики, переконання). Поділ цей, на нашу думку, є умовним. Серед мотиваційних елементів найбільш вивченою є політична установка - це специфічний стан суб'єкта, який характеризує його готовність до завершення дії, спрямований на задоволення потреби в даній ситуації. Установка завжди передуює дії, є початком її стану. В політичній дійсності установка відіграє роль орієнтації особи на

певну дію, формує позитивне або негативне ставлення до влади, державної політичної системи.

Структуру ж установок, з нашої точки зору, можна репрезентувати у вигляді наступних блоків: 1) когнітивний (знання) — пізнавальний; 2) емоційний; 3) поведінковий. Тобто установка на певну політичну ситуацію визначається знаннями про неї. Емоційне ставлення передуює політичній установці особи. Перші два — це переконання, третій — це безпосередня готовність діяти. Установка проявляється в думках, а це лише один з видів установок, що називається нестійкістю. Другий вид - диспозиція, загальне відношення. Третій — переконання. В ході політичної соціалізації формується весь набір установок. Чим міцніша установка, тим впевненіше людина йде за нею. Мотиваційна структура політичної свідомості не зводиться до установок, проте установка є пусковим елементом. Для установки характерні емоції, настрої, які визначають багато в чому динаміку і характер сприйняття людьми політичних явищ. На цьому рівні є інтерес особи до політики, а також згуртованість об'єктів, груп, людей у певну політичну свідомість.

За рівнями політична свідомість ділиться на: політичну свідомість суспільства, нації, груп, індивідів. Вироблення стійких переконань, позицій, світогляду є важливою складовою процесу політичної соціалізації індивіда, наявність розвинутої політичної свідомості є гарантією стабільної участі, чіткої ідеологічної орієнтації, без яких нема «політичної людини». Проте хоч будь-яка політична система зацікавлена у поповненні, підтримці своїх прихильників, але можливі різні варіанти досягнення цієї мети. Важливу роль у дослідженнях генези політичної свідомості зіграли психологи-когнітивісти (Ж. Піаже, Л. Кольберг, Дж. Адельсон), які шукали залежність між дозріванням пізнавального апарату особистості і наповненням свідомості соціальним змістом[291]. Об'єктом їх дослідження був процес мислення. Вони висунули ідею про зв'язок вікових можливостей особи зі сприйняттям певного політичного змісту з характером політичної інформації. Це дозволяє прослідкувати процес політичної соціалізації не лише зверху, а й з

боку самої особи. Політичний менталітет — це не лише результат впливу зовнішнього соціального середовища, а й внутрішніх законів, які керують мисленням людини. Важливий висновок досліджень когнітивістів — з віком політичне мислення стає абстрактним. Індивідуальна політична свідомість — це переконання, знання особи щодо політичних організацій, стосунків, дій. Інтерес, звернення до майбутнього, так як і пам'ять про минуле — чудова риса людської свідомості. Очевидно, що не всі знання про минуле і майбутнє належать до сфери політичної свідомості. Сюди належать знання про політичну систему суспільства. Політика пронизує так чи інакше всі сторони суспільного життя. Для оцінки рівня політичної свідомості особи має значення не лише глибина її знань про минуле чи майбутнє політичної системи суспільства, але й те, з якою соціальною групою пов'язує своє минуле і майбутнє ця особа. Найповніше характеризує політичну свідомість категорія «переконання». Тобто для політичної свідомості особи суттєвим є те, до яких політичних переконань ведуть знання про минуле і майбутнє, наскільки вони переконують особу у певній ідеології, сприяють становленню активної, свідомої особи.

Отже, політичну свідомість потрібно, з нашої точки зору, розглядати через її тісний зв'язок з носіями. Суб'єкт політичної свідомості є одночасно і генератором, і користувачем політичної свідомості, яка не існує самотійно, а як свідомість когось чи чогось. Сама особа чи група не можуть не сприймати себе як суб'єкта політики. Для цього потрібна політична самосвідомість. Як ми вже відзначали, суб'єктами політичної свідомості є народи, етнічні групи, колективи і їх політичні організації, які через призму своїх інтересів, потреб виражають своє ставлення до політичної і державної влади. Але кінцевим носієм політичної свідомості є завжди люди. Умови життя, політична діяльність і свідомість груп проявляються у свідомості її членів. Велика соціальна група є вихідним пунктом у вивченні індивідуальної політичної свідомості. Особа у своїй діяльності завжди апелює до свідомості певної групи. Процес політичної суб'єктивізації групи відображається на відчутті політичної суб'єктності її членів.

Індивідуальне відчуття політичної суб'єктності зумовлене розвитком політичної свідомості групи, до якої належить особа. Винятком є видатні особистості, які випереджають свідомість своєї групи. Політична суб'єктність особи - це постійна можливість прийняття особою свідомих, відносно суверенних політичних дій, заснованих на своїх власних цілях, цінностях і політичних стандартах. Поняття «суб'єктність» містить чотири принципових компоненти: свідомість, діяльність, суверенність, а також власні цілі, цінності, стандарти. Бути суб'єктом — це значить свідомо і діяльнісно впливати на дійсність, формувати її відповідно до власних потреб. Політична свідомість особи настільки зближена зі свідомістю групи, наскільки це необхідно, щоб особа могла реалізувати власні цінності. Щоб досягнути цієї мети, особа повинна мати певні знання про саму себе і усвідомити необхідність співробітництва з іншими суб'єктами політики. Кожна особа має в собі індивідуальні риси національної, релігійної, групової приналежності. Несумісність інтересів групи і особи породжує конфлікт між ними, у процесі повсякденного життя група чи особа набуває навичків причинно-наслідкового мислення, використання логіки у інтерпретації політичної діяльності, інтелект допомагає особі критично ставитись до групи. Проте дійсно колективного не може бути за межами дійсно індивідуального. Найвища ціль колективного - створити всі необхідні умови для розквіту індивідуальності, яка в свою чергу збагачує колектив, робить його органічною цілісністю. Зараз в Україні переважає тенденція до індивідуалізації особистості, переборення традицій тоталітаристської колективності, яка ігнорувала індивідуальність. Однією із форм вияву дієвості політичної свідомості є певна націленість, соціально-політична позиція особи, яка, з нашої точки зору, є виявом людської особистості щодо постійності своєї політичної поведінки. Позиції є певним ставленням суб'єкта до даного об'єкта. Вони містять три елементи: інтелектуальний (знання), емоційний біхевіористський (прихильність до певної поведінки). Співвідношення між факторами визначає суть позиції. Позиції є вираженням особливостей конкретної особи, вони

залежать від її індивідуальних рис і від зовнішніх факторів. Впливає на позиції особи в політиці система цінностей, які є більш-менш постійними. Порушення цінностей, як ми вважаємо, призводить до зміни позиції і навпаки. Зовнішні фактори, які впливають на позиції: 1) власний досвід; 2) зразки поведінки; 3) система освіти і виховання; 4) інформація; 5) сім'я; 6) групи ровесників; 7) політико-економічні механізми, які діють навколо даного суб'єкту. Політичні позиції, з нашої точки зору, це — індивідуальні явища, що мають емоційне забарвлення, їх тяжко спостерігати, бо вони проявляються під час політичних дій. Політичні позиції можна поділяти на дві групи: загальні позиції громадян щодо політичного устрою, влади і її інститутів та ставлення до різних сфер суспільно-економічного життя, яке пов'язане з політичним устроєм. Політичні позиції формуються під впливом політичних знань, рівня політичної культури. Політичні знання допомагають людині зрозуміти механізми функціонування політичних інститутів, суспільно-політичних процесів і явищ.

Наукове дослідження будь-якого об'єкта — це аналіз його у двох аспектах: аналіз об'єкту як процесу, як системи певних зв'язків, відносин, який дозволяє розкрити механізм даного об'єкта; аналіз цього об'єкта як речі, як сукупності певних елементів, яка є тою структурою. Отож, розглянемо найголовніші з елементів структури політичної свідомості — політичну психологію і політичну ідеологію. Порівняно з ідеологією суспільна психологія є невизначеною, нечіткою. Така специфіка виходить з її природи, особливості психологічної організації і емоційного відображення дійсності. У суспільній психології раціональний елемент має підкорену роль. Елементи суспільної психології не завжди усвідомлені. Вони не мають такої чіткої системності, якою характеризується ідеологія[250]. «У психології кожної людини, — писав С. Рубінштейн, — є риси, специфічні для того суспільного ладу, для тієї епохи, в якій він живе, типові риси, породжені даним суспільним ладом, даною епохою»[212]. Політична психологія виникає у складі суспільної психології і підкоряє всі інші психологічні форми і суспільну психологію в цілому. Вона виконує

в ній провідну роль, визначаючи характерні риси психології людей, їх соціальні почуття і настрої, надаючи їм політичності. Політична психологія об'єднує всі інші психологічні форми, цементує їх, примушує їх захищати інтереси певної суспільної групи. «Політична психологія, — за визначенням М. Сапожнікова, - це сукупність одних і тих же почуттів, настроїв, емоцій, волі, думок, особливих рис характеру, які виникають у суспільних групах на основі загальних умов їх існування, що виражають їх ставлення до інших груп, партій, держави, її політики, і зв'язані з політичною діяльністю і відносинами»[219].

Неможливо пояснити щось у процесі владарювання, керівництва суспільством і людьми без того, щоб не сказати про людські емоції, настрої, вірування, цінності. Принциповим завданням із цієї точки зору є постійний аналіз стану взаємозв'язку соціопсихологічних та політичних феноменів у суспільстві, діалектики прояву інтересів і волі окремого індивіда, формування громадської думки, групових настроїв і прагнень, ролі традицій. Психологічні компоненти в політичному процесі іноді відіграють визначальну роль. Спеціалісти вважають, що в певних політичних ситуаціях (конфліктних, кризових, ситуаціях паніки, раптових непередбачуваних подіях) людина діє не свідомо, а підкоряючись імпульсам, емоціям, інстинктам, настроям. Політична психологія – інтегрована сфера політичної науки та психології, в якій досліджують психологічні компоненти та феномени, що формуються в людей як наслідок соціально-політичних відносин і реалізуються в політичних діях індивідів, соціальних груп, народів, націй.

Коло проблем, пов'язаних із політичною психологією, є доволі широким: від механізмів визрівання в індивіда психологічних потреб владарювання та політичної активності до дослідження емоційних колізій у процесі прийняття політичних рішень. Суть політичної психології як рівня (складової) політичної відомості полягає в специфічному відображенні політичної реальності не тільки та не стільки за допомогою раціональних елементів пізнання, скільки за допомогою чуттєво - емоційних способів відчуття

політики, які складаються в процесі безпосередньої взаємодії індивідів і груп з інститутами влади, та здійснення своєї політичної поведінки в умовах різних політичних режимів. Політична психологія сприяє формуванню в індивіда безпосередніх мотивів та установок політичної поведінки. В її змісті домінуючу роль відіграють чуттєві та емоційні складові свідомості, які, як правило, орієнтують її на відображення не перспективних, глобальних, а насущних інтересів і потреб людей та дозволяють доволі чітко відображати політичні взаємини, інтуїтивно, на рівні здорового глузду визначати перспективу діяльності різних політичних суб'єктів. Зі змістовної точки зору, у політичній психології розрізняють стійку частину (політичні установки, політичні стереотипи, психологічні типи особистості, які є значимими для політики, типи політичного мислення), яка характеризує відносно статичні стани психологічної складової свідомості, та рухому, яка динамічно реагує на перебіг політичних подій (відчуття, афекти, почуття, масові політичні настрої).

Спільним психологічним підґрунтям представників певної культури або субкультури (групової, національної), що дає можливість свідомістю та підсвідомістю спрямувати хаотичний потік різноманітних вражень у напрямку визначених форм поведінки є менталітет. Політичний менталітет об'єднує раціональні та підсвідомі, чуттєві та логічні цінності та інші уявлення, він виражає образ, характер, спосіб групового мислення, характеризує стійкий стан умонастрою групового суб'єкта політики. У залежності від менталітету нації, народу, спільнотам і групам властива певна схильність до тих чи інших ідеологій, культурних норм, політичних вимог, форм політичної поведінки. Політична ментальність української нації є маргінальною, як вважають деякі спеціалісти (напр., В. Кизима [98]). Етногенез української нації мав дуже складний характер. Україна майже завжди знаходилася між різними державно-політичними полюсами, на лінії їхнього протистояння, у центрі їхньої боротьби, входячи до складу то однієї, то іншої державної структури. Особливості життя української нації зумовлюються постійними коливаннями, пограничним існуванням

між іншими націями, її серединним становищем на перехресті дії різних політичних, соціальних, духовних, військових, торгівельних та інших сил. Такий характер України знайшов своє відбиття й у політичному менталітеті української нації, що виявилось в наявності різних інтересів, прагнень та ідеологій у структурах влади, в основі яких були орієнтації на різних сусідів України. Про феномен «двох орієнтацій» писав Володимир Винниченко в «Заповіті борцям за визволення», маючи на увазі «боротьбу двох позицій, представники яких у складних соціально-політичних ситуаціях схильні надавати вирішального значення або власному народові, або зовнішнім силам» [35]. Маргінальна доля України завжди підтримувала як особливо актуальну для політичного менталітету проблему самоідентифікації в державному аспекті, оскільки Україна раз по раз опинялася в ситуації, коли вона нібито й є, і ніби її немає. Головною для політичного менталітету стає ідея національної незалежності в розумінні не стільки «незалежності для», скільки «незалежності від», тобто ідея свободи, яку досить часто розуміють як стихію вільності та руйнування [13].

Емотивний комплекс у складі політичного менталітету української нації характеризується надмірною, часто пристрасною чутливістю, про яку писав В'ячеслав Липинський, підкреслюючи, що ця чутливість пояснюється географічним положенням і «мішаниною різних рас» [140]. Євген Онацький зазначав, що «надмірною чутливістю... пояснюється наша (українців) легка запальність і шкоре охолодження: пояснюється теж дражливість на дрібниці і байдужість до дійсно важливих речей, яких розрізнати від дрібниць не вміємо» [178].

Із формуванням націй розвивалася й їхня психологія, перетворюючися на національну психологію, в якій проходить становлення національної самосвідомості, національного характеру, національних почуттів, національного темпераменту, національної гордості і гідності. До національної самосвідомості можна віднести сукупність уявлень про соціальні цінності, норми, які є визначальними для віднесення особистості до певної нації та включають у себе насамперед ознаки відмінності даної нації,

відмінності поняття «ми» від «не ми», Важливе місце в процесі розуміння механізму функціонування національних стереотипів займає етноцентризм. Його суть полягає не лише в уявленнях про вищість власного етносу, нації, але й у схильності оцінювати риси та якості інших націй через призму своєї системи цінностей.

Національний характер — це специфічне сполучення загальнолюдських рис, конкретних історичних і соціально-економічних умов буття нації, які проявляються в ціннісних відносинах щодо навколишнього світу, а також у культурі, традиціях, звичаях та обрядах. Це поняття було вперше вжито в XVIII ст. І. Кантом. Як правило, це система прогресивних і консервативних спільних рис націй, найбільш типових для неї, які є продуктом і носієм, передаються від покоління до покоління, висловлюють певну персоніфікацію національної культури. Основними чинниками, що формують національний характер, є геопсихічні, расові, соціально-історичні, соціопсихічні та культурно-морфологічні. Дмитро Чижевський, аналізуючи український національний характер, зазначав, що безумовними його рисами є «емоціоналізм і сентименталізм, чутливість та ліризм; поруч із цими рисами стоять індивідуалізм та стремління до свободи в різних розуміннях цього слова...»[284]. Д. Чижевський стверджував, що «найважливішими моментами історичного розвитку українського національного характеру є природа України, насамперед Степ та історичні періоди князівський і бароко».

Наступним елементом національної психології є національні почуття. Кожна нація володіє специфічними для неї певними почуттями. В українців — це чутливість, сердечність, ліризм, оскільки, як писав В. Винниченко, «ми плачемо, зітхаємо, скаржимося та скиглимо на кожному кроці» [36]. У свою чергу Дмитро Донцов вважав, що українству притаманні «загальна лінивість, психологія раба, а звідси панування почуття загальної заздрості» [76].

Коли мова йде про національний темперамент, наприклад, для українця, то надмірна чутливість супроводжується ослабленням волі, що має наслідком легку запальність, але й швидко

охолодження до справи. Він емоційно реагує на дрібниці проявляє байдужість до важливих справ. Темперамент має три загальні компоненти - загальну активність, рушійні прояви, емоційність.

Невід'ємними частинами національної психології є національна гідність і національна гордість, що як складові частини входять до поняття «патріотизм». Національна гідність пов'язана з повагою до рідної землі, батьків, рідної мови, культури, традицій, звичаїв. Проявляється гідність у відчутті приналежності до власної нації, усвідомленні своєї національності, прагненні пізнати, передати духовні, надбання нації нащадкам. Національна гордість складається зі сукупності почуттів та уявлень про власну націю з врахуванням її реального внеску у світову культуру.

Політична психологія і політична ідеологія, як протилежності у своїй єдності складають політичну свідомість. У цій єдності вони перебувають не тільки в певній суперечливості, але й взаємопроникають, взаємно збагачуються і переходять одна в одну. Емоції і настрої закріплюють ідеї, роблячи їх стійкішими у політичній свідомості. І навпаки, ідеї надають великої глибини соціальним почуттям, настроям. Політична ідеологія є формою політичної самосвідомості народу, системою теорій, концепцій, ідей, ідеалів, гасел, програм, цілей і т.д., в якій відображені корінні політичні інтереси людей (в першу чергу щодо держави і політичної влади в ній), обґрунтовується право даного народу на політичне керівництво суспільством, висувається програма політичного розвитку суспільства тепер і в майбутньому.

Поняття «ідеологія» стосується перш за все політичного життя, філософії, соціальної політичної теорії. Термін «ідеологія» походить від грецьких слів *idea* — форма, вид, уявлення та *logos* — слово, поняття. «Політична ідеологія, - за словником, - це найважливіша специфічна форма політичної свідомості, сукупність переважно систематизованих уявлень тієї чи іншої суспільної групи, яка повинна захистити свої інтереси і цілі в сфері політичної влади» [32]. Поняття «ідеологія» започаткував Антуан де Трасі в 1796 році в праці «Елементи ідеології», і спочатку воно означало вчення про ідеї чи системи ідеалістичних уявлень про світ. Ідеологи

прагнули виробити правила для виховання населення та політичного життя. Сучасна політична ідеологія - це важливий компонент, ядро ідеології в цілому, хоч в політичній науці ще досі дискутують про природу, джерело і сферу застосування політичної ідеології. Одні вчені розглядають її як систему суб'єктивних, апріорних цінностей, форму віровчення (М. Вебер, К. Манхейм, Е. Дюркгейм), інші – як особливу систему наукових знань. Політична ідеологія виступає підвидом ідеології і визначається переважно в операційному контексті як набір ідей або переконань, які характеризують ставлення людей до існуючого політичного режиму та його інститутів, а також їхню власну позицію та роль у ньому. Політична ідеологія виступає послідовно пов'язаною системою політичних ідей і цінностей, яких дотримуються її носії. Вона роз'яснює, що є цінним, а що — ні, що потрібно зберігати та захищати, а проти чого слід боротися та прагнути змінити. Політична ІДЕОЛОГІЯ насамперед пов'язана з політичною поведінкою та діяльністю. Вона спонукає людей до політичних дій і є основою цієї діяльності. Політична ідеологія розглядає такі основні проблеми: місце та значення громадянина в суспільстві; природу національного інтересу; відношення між громадянином і суспільною групою; характеристику політичної влади, її джерел та обмежень; визначення та оцінку суб'єктів політичної діяльності; сутність держави та її функцій; цілі та механізми функціонування економічної підсистеми суспільства в сукупності з питаннями соціальної політики. Нормативні судження з кожної з цих і деяких інших проблем і складають зміст сучасних політичних ідеологій. Політична ідеологія постійно звертається до певної системи цінностей — свободи, рівності, справедливості. Якби щодо цих цінностей у суспільстві було досягнуто загальної згоди (консенсусу), то в світі існувала б лише одна ідеологія, яку б усі поділяли. Однак, такої згоди немає ні в політичному просторі, ні в часі та не може бути, оскільки люди завжди були, є та будуть різними.

Розрізняють три групи політичних ідеологій: 1) ідеології, які захищають і вдосконалюють існуючі економічну, соціальну,

духовну та політичну підсистеми. Такі ідеології можуть бути віднесені до ідеологій консервативних; 2) ідеології, які заперечують існуючі економічну, соціальну, духовну та політичну підсистеми та вимагають їхньої радикальної зміни. Вони можуть бути кваліфіковані як радикальні або революційні; 3) між цими двома групами звичайно вміщується досить широкий спектр політичних ідеологій, які різною мірою поєднують у собі перші дві групи. Їх можна означити як реформістські. Безумовно, ця класифікація (як і будь-яка інша) достатньо умовна.

Окрім того, науковці класифікують політичні ідеології в залежності від особливостей системи цінностей, які сповідують їхні прихильники. За цією класифікацією розрізняють: лібералізм, консерватизм, соціалізм, анархізм, націоналізм, расизм, соціал-демократизм, комунізм, анархо-синдикалізм, корпоративізм, сталінізм, фашизм, націонал-соціалізм, єврокомунізм, маоїзм, голізм. Досить часто в політичній практиці здійснюється спрощення цієї класифікації, коли «виділяють лише ліву та праву ідеології».

Отже, ідеологія є системою прийнятих цінностей, в яких визначені докорінні інтереси нації, класу, групи, їхні позиції по відношенню до інших людей, держав, історико-суспільного розвитку, інших ідеологій [235]. Головними функціями політичної ідеології є: спонукання суб'єктів політичного життя до діяльності; інтеграція; легітимність; виправдовування існуючого політичного ладу або критична його оцінка (рівною мірою, як і будь-яка інша форма оцінки існуючого політичного ладу, що знаходиться між цими двома крайніми ставленнями); сприяння суспільним змінам або стабілізації режиму; критицизм; спілкування; відстоювання групових інтересів; емоційна.

Хочеться зазначити, що у другій половині XIX ст. — на початку XX ст. домінуючі політичні ідеології орієнтувалися на конкретні суспільні групи, але наприкінці XX ст. майже всі без виключення ідеології стали загальнонародними або такими, що орієнтуються на значну кількість суспільних груп і в жодному разі не на одну суспільну групу. В основі політичної ідеології лежать інтереси певної сукупності людей або політичні цілі, які не зачіпають

інтересів соціальних чи етнічних груп (анархізм, фашизм). Як специфічна форма політичної свідомості політична ідеологія виконує певні функції щодо організації і здійснення влади: керує масовою свідомістю громадян; визначає для суспільної свідомості критерії орієнтації у політичному житті; формує політичний образ певного політичного напрямку; мотивує політичну поведінку громадян. Політична ідеологія має три рівні: концептуально-теоретичний характеризує найбільш загальні уявлення групи про свої інтереси, що виражаються у формі ідеалів і принципів), програмно-політичний (об'єднує загальні політичні погляди з потребами групи людей і виражені в конкретних вимогах до влади), актуалізований (реальне засвоєння масовою політичною свідомістю ідеалів і цілей даної ідеології). Отож, на нашу думку, політична ідеологія — це певна доктрина, що виправдовує вимоги тієї чи іншої групи володарювати і підкорювати суспільну думку власним цілям. Тобто, це різновид корпоративної свідомості, що відображає групову точку зору щодо політичного і соціального розвитку; має нахил до духовної експансії. Політична ідеологія є також духовною зброєю еліти. Політична ідеологія має широку практику взаємовідносин між групами людей, державами, націями, яка вирішує питання щодо державної влади, проблеми моральні, релігійні, національні. Політична ідеологія вбирає в себе всі питання організації суспільної життєдіяльності і тісно взаємодіє з психологією, яка має властивість більш оперативно, ніж ідеологія об'єднувати людей для політичних акцій, визначати політичний образ людей. До змісту політичної психології входять несистематизовані, розпливчасті погляди на політику, державне і політичне життя, які заперечуються підтримкою емоційно-оціночної сфери духовного образу людини. Якщо політична ідеологія є теоретично систематизованим вираженням політичних інтересів тієї чи іншої групи людей, то політична психологія, зумовлена повсякденною політичною практикою суб'єктів політики, є стихійною і опирається на здоровий глузд. Отже, політична ідеологія збагачує теоретичними елементами зміст політичної психології. Всі типи політичної ідеології абсолютно істинно

відображають політичну реальність. Тобто, коли ідеологія завойовує маси, вона повинна сприйматися як істинне відображення реальності у вигляді завдання її удосконалення. У протилежному випадку ідеологія програє і не об'єднується з політичною психологією, тобто ідеологія повинна завжди бути істинною, або хоч здаватися істинною[232].

Саме політична ідеологія визначає самосвідомість нації, її світогляд і соціальну програму. Ідеї, вчення, теорії виражаються у зв'язках, у спілкуванні людей, тобто в ідеологічних відносинах, які набувають реально-практичного характеру у діях людей. Ідеологічні відносини (відносини духовного життя суспільства, а не матеріального) внутрішньо пов'язані з політичними відносинами, разом з якими вони активно впливають на суспільні процеси. У внутрішній єдності з політичними відносинами вони набувають соціально-матеріальної сили, яка змінює суспільні відносини або закріплює їх. Поряд з державою і її політичними інститутами свій вплив на ідеологічний процес у суспільстві роблять політичні партії. Ідеологічні відносини людей тісно пов'язані з психологічними відносинами, які також розкриваються у поведінці і діях соціальних груп і людей.

Кожна політична ідеологія спрямована на громадян цілої держави, на громадян — представників певної суспільної групи та на кожного конкретного громадянина. Ідеології існують лише тому, що громадяни приймають їх, відстоюють та керуються ними в своєму житті. Ідеологію не можна заборонити або запровадити, якщо громадяни не підтримують цих дій, тому вимоги деідеологізації суспільного життя виглядають черговою суспільною утопією. Зміни в колишньому Радянському Союзі (та в нових незалежних країнах), що утворилися після його розпаду, характеризувалися перманентним поглибленням критичного аналізу марксистської ідеології та ідеології загалом. Однак перші романтичні вимоги деідеологізації виявилися утопією. Дійсність політичного життя засвідчила, що на місці марксистської (комуністичної) ідеології з'являються інші варіанти ідеологій — антикомуністична, релігійна, націоналістична. Вони за характером

свого впливу, оцінкою свого місця та значення в суспільстві досить часто нічим не відрізнялися від своєї попередниці — комуністичної ідеології. На наш погляд, сьогодні мова має йти не про ефемерну деідеологізацію, а про правове регулювання відносин між ідеологіями. Зміст цього регулювання має передбачати недопущення в суспільстві ситуації, коли б яка-небудь ідеологія мала переваги щодо інших ідеологій. Отож, про деідеологізацію нашого суспільства сьогодні може говорити лише той, хто буде ілюзії майбутнього райського життя. І все ж проблема деідеологізації існує. По-перше, що в багатьох сучасних ідеологіях проявляється тенденція до більш широкого вираження загальнолюдських цінностей, всезагального інтересу людства. По-друге, проблема деідеологізації щодо нашого суспільства, його свідомості означає завдання визволення суспільно-політичної системи від вульгарно тоталітарних ідеологічних ланцюгів, які позбавляли народ його прав. Для того, щоб повніше вивчити явище політичної свідомості потрібно поділити цей феномен на протилежні частини - суперечності. Суперечності у діяльності держави, як суперечності в економічній та інших сферах суспільного життя, знаходять свій вияв у суперечностях суспільної свідомості. Останні є різними. Вони проявляються у відношенні суспільної свідомості до суспільного буття, між структурними компонентами суспільної свідомості як системи, особливості між спеціалізованою і масовою свідомістю, між суспільною свідомістю і колективною.

Суперечності — це джерело зміни свідомості. Розглянемо окремі види суперечностей. Головна суперечність виражається у відношенні суспільної свідомості до суспільного буття. Зміни у суспільних відносинах (прогресивні чи негативні) рано чи пізно порушують відповідність між свідомістю і буттям, а таке порушення і є суперечністю між ними. Це суперечність і суспільства в цілому, основними засобами існування якого є матеріальне і духовне життя. Об'єктивний закон відповідності суспільної свідомості суспільному буттю реалізується через переборення постійної суперечності між матеріальним і духовним

життям суспільства. Суперечність між об'єктивними вимогами до оновлення, творчості. Прояву активності, ініціативи і консерватизму у свідомості, у практичних діях і поведінці певної частини людей проявляються як у відставанні свідомості від буття, так і буття від свідомості. Буття — це об'єктивні економічні, соціальні та інші суспільні процеси. Серед суперечностей між структурними компонентами політичної свідомості на перший план виходить суперечність між спеціалізованою свідомістю і свідомістю масовою. Так, цінності спеціалізованої свідомості передаються масовій, як правило, зі значним часовим інтервалом. Наука та ідеологія (спеціалізована свідомість) розкривають теперішнє і прогнозують майбутнє. Масова свідомість пов'язана з реальним життям і засвоює ті погляди і уявлення спеціалізованої свідомості, які зачіпають потреби та інтереси людей. Розрив між цими свідомостями може бути значним, якщо суспільні теорії відірвані від життя. Суперечність між цими свідомостями стала джерелом розвитку теорії. Це суперечність між ідеологією та суспільною психологією. Необхідно враховувати й те, що суспільна свідомість, як групова та індивідуальна завжди пов'язана з певними суб'єктами. Суперечності в процесі взаємодії виступають не просто як невідповідність духовних утворень, а як суперечності і між суб'єктами, носіями свідомості. Духовні суперечності виявляються у діях конкретних суб'єктів свідомості. Аналіз суперечностей свідомості є разом з тим і аналізом суперечностей власної нації, усвідомленні своєї національності, прагненні пізнати, передати духовні надбання нації нащадкам. Національна гордість складається зі сукупності почуттів та уявлень про власну націю з врахуванням її реального внеску у світову культуру.

Політична психологія і політична ідеологія, як протилежності у своїй єдності складають політичну свідомість. У цій єдності вони перебувають не тільки в певній суперечливості, але й взаємопроникають, взаємно збагачуються і переходять одна в одну емоції і настрої закріплюють ідеї, роблячи їх стійкішими у політичній свідомості. І навпаки, ідеї надають великої глибини соціальним почуттям, настроям. Політична ідеологія є формою

політичної самосвідомості народу, системою теорій, концепцій, ідей, ідеалів, гасел, програм, цілей і т.д., в якій відображені корінні політичні інтереси людей (в першу чергу щодо держави і політичної влади в відображеній) обґрунтовується право даного народу на політичне керівництво суспільством, висувається програма політичного розвитку суспільства тепер і в майбутньому.

Поняття «ідеологія» стосується перш за все політичного життя, філософії, соціальної та політичної теорії. Термін «ідеологія» походить від грецьких слів *idea* — форма, вид, уявлення та *logos* — слово, поняття. «Політична ідеологія, - за словником, - це найважливіша специфічна форма політичної свідомості, сукупність переважно систематизованих уявлень тієї чи іншої суспільної групи, яка повинна захистити свої інтереси і цілі в сфері політичної влади» [32]. Поняття «ідеологія» започаткував Антуан де Трасі в 1796 році в праці «Елементи ідеології», і спочатку воно означало вчення про ідеї чи системи ідеалістичних уявлень про світ. Ідеологи прагнули виробити правила для виховання населення та політичного життя. Сучасна Політична ідеологія - це важливий компонент, ядро ідеології в цілому, хоч в Політичній науці ще досі дискутують про природу, джерело і сферу застосування Політичної ідеології. Одні вчені розглядають її як систему суб'єктивних, апіорних цінностей, форму віровчення (М. Вебер, К. Манхейм, Е. Дюркгейм), інші – як особливу систему наукових знань.

Суперечності дають змогу одержати більш повну і об'єктивну інформацію про процеси, які відбуваються в суспільстві. Це дозволяє позбутися однобічності, перебільшення значення одних явищ при ігноруванні інших, застерегти від абсолютизації обмежених даних. Тільки комплексне, системне вивчення явищ може призвести до науково обґрунтованих висновків і рекомендацій, якщо це не стосується практичного вирішення суспільних проблем. В перехідні періоди історії можливе збільшення кількості суперечностей, коли зовнішні суперечності, взаємозаперечуючих мотивів, установок і цілей приховують глибинні суперечності, які часто містяться в іншій сфері діяльності людей і опосередковані іншою групою інтересів, що через якісь

причини вийшли на перший план [249]. Так, зміну суспільного устрою українці сприймають по-різному, суперечливо, бо її стимулювали не лише позитивні процеси. З'явилася демагогія, спекуляція на складнощах нашого розвитку, нетерпимість. Відсутність культури полеміки, навичків поваги, толерантності призвела до серйозних втрат у формуванні демократичних початків суспільного життя. Все це дозволяє зробити висновок, що рухомі соціальні сили, як носії різних рівнів зрілості суспільної свідомості, можуть лише забезпечувати вирішення суспільних суперечностей, але й гальмувати цей процес, перешкоджати йому. Суперечності в реальній функціонуючій свідомості можуть призвести до кризи, але можуть служити базою для здійснення обґрунтованих рішень, які забезпечать подальший прогрес суспільства.

Отже, політичну свідомість можна визначити як усвідомлення суб'єктом своїх політичних інтересів, прагнень і несвідомих потягів. За структурою вона складається з політичних знань, оцінок, певних переживань, які згруповані у двох рівнях - емпірично-буденному та науково-теоретичному. Останній рівень складається з державних політичних доктрин, стратегічних концепцій у сферах безпеки, оборони, правопорядку, провідних галузей народного господарства, освіти, культури та громадянського виховання, що є втіленням політичних знань, опрацьованих у межах тієї або іншої політичної системи, режиму влади. До цього рівня належить і політична ідеологія.

Політична свідомість має наступні типи: свідомість особи, національний, класовий, різних суспільних груп. Особливістю політичної свідомості є її внесення у свідомість великих і малих суспільних груп, яке проходить за певними закономірностями при наявності конкретних умов. Існують різні погляди щодо рівнів політичної свідомості. Так, американські політологи Г. Алмонд та С. Верба виділили такі її рівні: когнітивний, емоційний, оціночний. В. Мшвенієрадзе назвав наступні: державний, теоретичний і повсякденний.

Політична свідомість має лінійну структуру, куди входять рівні:

емпірично- денний (відчуття, настрої, наміри, установки, воля, переконання - психологія), науково-теоретичний (цінності, ідеї, концепції, знання, доктрини, теорії - ідеологія); діти політико-дієвий вий рівень (розглядає консервативну, реформістську, радикальну свідомість). Існує ще вертикальна структура політичної свідомості, яка аналізує суб'єкти політичної свідомості: людину; громадянина; малі вікові, професійні, станові групи; великі класи, народності, нації. Деякі вчені виділяють ще й свідомість суспільства та політичну свідомість цивілізацій. Важливою особливістю політичної свідомості є її динамічність. Політична свідомість в політичній системі суспільства виконує певні функції: пізнавальну, цілеспрямовуючу, регулятивну, ідеологічну, комунікативну, інтегративну, прогностичну, аксюлогічну. Політична свідомість поєднує в собі політичну психологію і політичну ідеологією. Політична ідеологія є підвидом ідеології та одночасно складовим елементом політичної свідомості. Вона становить послідовно пов'язану систему політичних ідей і цінностей, яких дотримуються її носії, спонукаючи їх до політичних дій. Основними структурними елементами політичної ідеології виступають: загальні системні ціннісні переконання, які характеризують суспільно- політичні явища; загальні уявлення про суспільство, закономірності та принципи, що в ньому діють; сукупність суджень, що визначають умови реалізації прийнятих політичних цінностей; конкретні політичні програми діяльності та політичні гасла. Політична ідеологія визначає зміст політичної доктрини владного режиму.

Функціями політичної ідеології виступають спонукання суб'єктів політичного життя до діяльності, інтеграції, легітимності, виправдання існуючого політичного режиму або його критична оцінка, сприяння суспільним змінам, критицизм, спілкування, відстоювання групових інтересів, емоційна.

Вплив політичної ідеології в суспільстві залежить від різноманітних чинників: а) інтенсивності та привабливості; б) логічності, випробування часом, поширеності; в) індивідуальних характеристик самих ідеологів-пропагандистів; г) мотивації (наявності переконань, емоційного ставлення, традиційного

визначення); д) раціональності ідеології, її переконливості. Беручи за критерій вибір політичним суб'єктом головних напрямків політичної діяльності та типу політичних відносин, маємо відповідно ідеологію консерватизму, реформізму, революційну та нігілізму.

Політична психологія як сукупність духовних утворень різного характеру в специфічний спосіб відображає політичну реальність. За змістом розрізняють стійку та рухому частини. До першої належать політична установка, стереотип, тип політичного мислення, психологічний тип особистості. До другої — емоційні компоненти, масові настрої; власне, на якісних характеристиках рухомих компонентів політичної психології ґрунтуються стратегії впливу, з метою інтеграції мобілізації суб'єктів політики. Політична поведінка становить універсальну характеристику політичного життя вона є різновидом соціальної активності суб'єктів, дії яких носять мотивований характер і висловлюють реалізацію ними своїх політичних статусів. Форми політичної поведінки є відкритого та закритого характеру: перша — це політична бездіяльність, друга - участь у політичному житті, яка має різні типи. Характерними для групових суб'єктів політики є специфічний духовний склад, спосіб бачення світу, що спирається на емоційні стереотипи та називається менталітетом. Розрізняють: психологію влади, яка аналізує явища, механізми психологічного життя людей-суб'єктів політичної влади на різних владних рівнях; психологію мікрогруп; мікрогруп – націй, класів; неформальних груп – маси, натовпу; психологію політичних лідерів.

1.4 Масова політична свідомість

Найбільш повно поняття масової політичної свідомості, з нашої точки зору, знаходить своє визначення через аналіз феномену масової свідомості. У науковій літературі ще не вироблено загальноприйнятого визначення поняття «масова свідомість». Пояснюється це тим, що, по-перше, порівняно недавно почалося вивчення цього суспільного явища, по-друге, вчені зосереджують

увагу в основному на різних аспектах його сутності. Дослідник В. Бойков називає масову свідомість, таким феноменом, «який збігається з поняттями «масові індивіди», «маси індивідів», «масові спільноти». Саме цим і визначається її соціальна природа і межі. До поняття «масова свідомість» ніколи не входила свідомість новатора-художника, письменника, композитора, і т.д., хоч за деякими показниками остання може й не відрізнятися від життєвих установок більшості людей. До масової свідомості не входять і погляди тих груп людей, які через певні історичні обставини і етнографічні причини не контактують зі світовою цивілізацією і зберігають свій устрій життя. Потрібно сказати, що перебільшення прихильниками бюрократизму ролі масової свідомості у недавньому минулому було підставою для ігнорування і навіть переслідування тих, хто не вписувався у її рамки, «випадав» зі звичного, санкціонованого, офіційно ухваленого»[21]. При всій різноманітності поглядів учених найбільш прийнятною є думка відомого дослідника О. Уледова. Він зазначає, «що суспільна свідомість, залежно від її поширеності в суспільстві поділяється на спеціалізовану і масову. Спеціалізованою є свідомість, яка не дістала ще істотного поширення, наприклад, наукове знання. Масова ж свідомість, про що свідчить вже сама назва, — це значно поширені погляди і уявлення людей. Вона є наявною або реальною свідомістю великих суспільних груп»[258]. О. Уледов заперечує ототожнення масової свідомості з повсякденною, бо вони відрізняються за своїм змістом. Категорії теоретичної і повсякденної свідомості ніби переливаються в категорії спеціалізованої і масової свідомості. Саме за їх допомогою можна повністю і якісніше охопити суспільну свідомість, розглянути її в змістовному аспекті, у плані виявлення активності суб'єктів свідомості. Спеціалізована свідомість — це духовні цінності, які творяться професійними групами, що зайняті у духовному виробництві. Вони є і суб'єктами цієї свідомості. У суспільстві завжди є певна сукупність ідей, поглядів, концепцій, яка певною мірою і до певного часу є надбанням лише спеціалістів — спеціалізованою свідомістю, які і становлять інтелектуальний

потенціал суспільства. Коли у суспільній практиці виникає потреба у таких ідеях, то виникає необхідність у їх поширенні до масштабів масової свідомості. Але є окремі погляди і відкриття, які довго залишаються лише здобутком спеціалістів. Але прогресивні ідеї рано чи пізно переводяться з рівня спеціалізованої на рівень масової свідомості, матеріалізуючи її, перетворюючи у суспільну силу. Отож, можна зробити висновки, що масова свідомість буквально — це свідомість, поширена серед представників тієї чи іншої групи, чи в суспільстві загалом. Її суб'єкт — маси в цілому. Але приналежність до широких прошарків населення не є єдиною ознакою масової свідомості. Вона засвоює ідеї і погляди зі спеціалізованої свідомості і безпосередньо відображає дійсність на повсякденному рівні. тобто поєднує в собі спеціалізовану і повсякденну свідомість. В цьому, на нашу думку, — головна особливість масової свідомості, яка включає її до суспільної свідомості і дозволяє відігравати велику роль у життєдіяльності людей. Ще Г. Лебон зазначав, що «маса є людською сукупністю, яка має психологічну спільність, це не зібрання людей в одному місці. Дана спільність — це сума настроїв, образів, і навіть символів. Значною мірою — це образна, чуттєва свідомість, яка спирається на узагальнені стереотипи, накинуті масам і пережиті ними. Саме цей рівень свідомості спрямований на ідею-образ, підтверджує, що мистецтво керівництва масами — це мистецтво керувати їхньою уявою» [180]. Поява мас є результатом певних політичних, соціально-економічних процесів, а часом і конкретних політичних подій чи державних актів. Однак, загалом — це стихійна реакція громадянства на певний позитивний чи негативний акт. Найчастіше це відповідь на нормативний акт, який має негативний зміст, коли маса становить собою певною мірою інституціоналізований протест проти такого акту зв'язку з цим, другою характерною ознакою маси є низький рівень організації та самоорганізації. Як правило, маси збираються напівстихійно, чим відрізняються від мітингів, демонстрацій. Тут можна провести наступний поділ. У першому випадку маса збирається абсолютно стихійно через спонтанне враження від якоїсь визначної події, несподіваного нормативного

акту чи появи якоїсь видатної особи, лідера. У другому випадку маси збираються на заклики владних інститутів із приводу певних подій, нормативних актів. При ліберально-демократичних режимах участь у таких акціях - справа особиста та суто добровільна для усіх громадян. На акції їх приводить проста цікавість, бажання співпережити разом певну подію. У тоталітарно-авторитарних режимах участь у таких акціях стихійно-примусова, оскільки певні владні структури змушують взяти участь у цих акціях, окрім того, спеціальні служби ведуть деякий облік. Отже, участь громадянства тут добровільно-примусова. Третій випадок полягає в тому, що відомі не лише місце, час, мета акції, але участь у ній розглядається владою як патріотичний обов'язок. Маси йдуть колонами з прапорами, символікою, усе дійство супроводжується музикою, піснями, маси готуються до зустрічі з вождями, лідерами держави. Отже, маса — це натовп, який має рівень первісної організованості, члени якого свідомо чи напівсвідомо зібралися з певною метою. Масову свідомість потрібно розглядати також і як важливу форму прояву реальної свідомості суспільства, яка зумовлює мотиви діяльності і поведінки людей. За станом масової свідомості (пануючою в суспільстві атмосферою, настроями, суспільною думкою) можна говорити про суспільну свідомість у певний історичний період розвитку даного суспільства. Сучасний стан нашого суспільства можна визначити як відновлення морально-психологічної атмосфери, зміну настроїв у суспільній думці. У масовій свідомості сьогодні найчіткіше проявляють себе притаманні їй суперечливі тенденції — динамізму і консерватизму. За останні два десятиріччя такий підхід до визначення масової свідомості практично на зазнав якихось істотних змін. Так, вчений Г. Ділігенський пише, що «масова свідомість є наявною або реальною свідомістю великих суспільних груп, суспільства в цілому, як особливий компонент (сфера) суспільної свідомості, який відрізняється від інших її компонентів тим, що вона формується всією масою членів суспільства, а не спеціалізованих видів духовно-пізнавальної діяльності»[74].

Щоб дослідити масову політичну свідомість, потрібно поділити

її на основні складові, які представниками є самі по собі автономними і дослідити механізм взаємовідносин між ними. Формування і розвиток масової політичної свідомості, як ми вважаємо, містить в собі засвоєння кожним поколінням — в процесі його соціалізації — політичних уявлень і цінностей, які були раніше засвоєні даною соціальною групою, зіставлення цих цінностей і уявлень із власним досвідом, вибіркоче засвоєння через цей досвід цінностей і уявлень, що поширюються через ЗМІ і, врешті, модифікацію в самій масовій свідомості набутих таким чином політичних установок. Отож, масова політична свідомість індивіда являє собою зіставлення установок, які сформувалися поза цією свідомістю і висновків самостійного аналізу індивідів чи групою суспільно-політичної дійсності. Засвоєні у готовому вигляді установки розглядаються як стереотипи. Зміст масової політичної свідомості складають політичні орієнтації, тобто нормативні уявлення людей про відповідні їх уявленням цілі діяльності і прийнятих для них засобів досягнення цих цілей, політична орієнтація є кінцевим результатом, своєрідним виходом у сферу політичної поведінки взаємопов'язаних соціально-політичних процесів, де кожний відображається у змісті масової політичної свідомості. Тому в її структуру повинні входити, крім політичних установок, соціально-психологічні характеристики, що впливають на ці установки і утворюють разом певну систему. Основними складовими елементами масової політичної свідомості є: 1) формування системи потреб і соціальних чекань; 2) прийняття ролей, актуалізація потреб під впливом цих ролей; 3) формування ціннісної орієнтації, що відповідає ієрархії потреб і прийнятим соціальним ролям; 4) ідентифікація своєї соціальної групи щодо прийнятих ролей і ціннісної орієнтації; 5) усвідомлення власних інтересів в соціально-політичній сфері на основі системи потреб, ціннісної орієнтацій і характеру групової самосвідомості; 6) оцінка існуючих у даній соціальній ситуації можливостей впливати на політичну діяльність у напрямку, що відповідає усвідомленим інтересам; 7) прийняття системи соціально-політичних цінностей і установок, що формують політичну орієнтацію. Людина вибирає

той чи інший атрибут свого становища, оцінює відповідно цьому «вибору» своє становище в суспільстві і визначає таким чином свої політичні позиції. В дійсності зміст масової політичної свідомості обумовлений як об'єктивним соціальним становищем людей, що визначає їх інтереси, так і існуючими в суспільстві ідеологічними нормами і цінностями, через які вони усвідомлюють ці інтереси. Безпосереднім джерелом масової політичної свідомості є об'єктивні соціальні характеристики чи ідеї, норми і т.д., як такі, а процес взаємостосунків людей із суспільною дійсністю, тобто їх соціальний досвід, свідомість відображає не тільки об'єктивний соціальний стан людей, але і їх досвід впливу на власне становище.

Прийняття людьми певних ідейно-політичних установок пояснюється не тільки їх пропагандою а й тим, що вони відображають певні сторони масового соціального досвіду. Масовий соціальний досвід — це завжди досвід конкретних соціальних угруповань: націй, груп людей. Якщо наукова свідомість відображає і узагальнює всесвітньо-історичний досвід людства, то на рівні масової свідомості відображення досвіду є обмеженим, суперечливим. Доки власний або перейнятий від попередніх поколінь досвід мас не організований науковою свідомістю, доти він містить в собі можливості різних, протилежних висновків. Формує свідомість маси не тільки її власний досвід, але й досвід відповідного соціального угруповання, що набув його у попередній історії. Цей історичний досвід доходить до кожного покоління не в чистому вигляді, а через систему ідеологічних уявлень, норм, цінностей. Історичним є не тільки груповий, а й індивідуальний соціальний досвід. Суперечність соціального досвіду зумовлена відображенням в ньому багатьох різночасових ситуацій. Люди потребують орієнтуватися в політичному житті під впливом потреб і інтересів, що формуються поза самою політикою, повсякденними умовами життя кожного індивіда. Люди виражають свої мотиви у доступних їм — в межах певного колективного досвіду — орієнтаціях, але виражають їх в неповному частковому вигляді. Аполітичність масових груп часто свідчить про неадекватність змісту політичної діяльності їх власним потребам і інтересам, про

слабкий зв'язок між різними компонентами масової свідомості. Якою б внутрішньо розірваною не була масова свідомість, вона завжди є цілісністю, системою: люди інстинктивно прагнуть зв'язати різні уявлення, формуються різними елементами їх соціального досвіду.

Внутрішні суперечності масової політичної свідомості є фактором її розвитку, ведучою тенденцією якого є прагнення мас виразити в політичних орієнтаціях свої потреби і інтереси. Кожне покоління, входячи в суспільне життя, вбирає комплекс традиційних, відображуючи попередній історичний досвід соціально-політичних уявлень і установок. Багато з цих уявлень і установок можуть закріплюватися в свідомості мас певними сторонами їх власного досвіду, ідеологічним впливом інститутів існуючого суспільства. Існуючі стереотипи можуть бути зруйновані, замінені новими, науково обґрунтованими ідеями, якщо маси будуть володіти таким соціальним і політичним досвідом, який приводить їх до розуміння і прийняття цих ідей. Тобто, досвід не є чимось абсолютно стихійним, незалежним від свідомої, цілеспрямованої діяльності організованих суспільно-політичних сил: його свідомість може змінюватися цими силами. Таким чином, аналізуючи фактори, що визначають зміст масових політичних орієнтацій і його зміни, з нашої точки зору, необхідно враховувати не тільки сукупність характеристик об'єктивного становища певних індивідів і груп, але й особливості пережитого ними і перейнятого від попередніх поколінь соціального досвіду, відображаючи цей досвід, риси їх соціально-психологічного складу і доступні їм, на основі їх досвіду, ідеологічні ціннісні системи. Саме взаємодія цих компонентів визначає напрямок масової політичної свідомості. Більшість представників політичної науки ототожнюють типи масової політичної свідомості з типами організованих ідейно-політичних течій, які існують в даному суспільстві. Поділ суспільної свідомості на масову і спеціалізовану в тоталітарному суспільстві не був виявом апологетичної позиції. Попри всю специфічність свідомості працівників адміністративно-бюрократичної системи і тих, хто примикає до неї, їх інтересів,

поглядів, місця в суспільстві, навряд чи було б правильним називати їх свідомість елітарною, а цей прошарок суспільства елітою в буквальному значенні цього слова. Припущення щодо можливості такого поділу (на масову і елітарну свідомість) для пошуку істини було б малопродуктивним при всій своїй уявній радикальності, антидогматизмі[226]. Проте частина авторів заперечує необхідність поділу суспільної свідомості на масову і спеціалізовану, аргументуючи це нечіткістю межі між випадками масової і немасової свідомості і вимагаючи більш очевидного визначення суб'єктів масової свідомості. Найбільш категорично таку точку зору висловив Б. Грушин у книзі «Масова свідомість: Досвід визначення і проблеми дослідження»[65]. Масова свідомість не лише засвоює ідеї і погляди спеціалізованої свідомості, а, відображаючи дійсність на буденному рівні, включає в себе певною мірою як спеціалізовану так і буденну свідомість. Крім того, масова свідомість іноді спроможна набагато правдивіше, багатогранніше відображати факти історії, ті чи інші події, фіксуючи їх у народній творчості, фольклорі, народній філософії.

Слід зауважити, що деякі автори використовують поняття «масова свідомість» як рівнозначне поняттю «буденна свідомість» або переносять характеристики останньої на масову. Це, з нашої точки зору, не припустимо, оскільки обидві свідомості виявляють різні грані суспільної свідомості і відрізняються між собою змістом. Масова свідомість включає в себе не тільки основні елементи буденної, а й багато елементів теоретичної свідомості. Категорії спеціалізованої і масової свідомості дають можливість розглядати суспільну свідомість в змістовному аспекті, в плані виявлення активності суб'єктів свідомості. Авторитетні дослідники масової свідомості вказують на її психологічну природу. Так історично склалося, що суспільна психологія першою набула характеру масової свідомості. Тією мірою, якою масова свідомість формується і розвивається самими масами, її зміст збігається з суспільною психологією. Як вияв масової свідомості, суспільна психологія виступає тією силою, яка активізує групи людей, народи. Ідеологія, щоб стати такою силою, має перетворюватися із спеціалізованої,

теоретичної на масову свідомість. Наукова ідеологія справді стає матеріальною рушійною силою, коли нею оволодівають маси. І навпаки, вона неодноразово ставала руйнівною і призводила до непотрібних акцій, боротьби і страждань (нехтувалися загальнолюдські цінності). Тому не дивно, що поняття «загальнолюдська свідомість» тільки починає набувати статусу.

Навіть знаючи, що масова свідомість — це в буквальному розумінні свідомість, притаманна тій чи іншій соціальній групі, масам людей, ми часто не замислюємося над тією обставиною, що не буває мас взагалі. Отже, ніколи не буває масової свідомості взагалі, а завжди є певні маси людей і відповідні їм різновиди свідомості. Йдеться, звичайно, не тільки про традиційні соціальні групи людей, а й про незвичайні, нетрадиційні (неформальні) об'єднання. Різні групи стають суб'єктами масової свідомості лише настільки, наскільки вони є не просто певними об'єднаннями людей, а соціально-психологічними спільнотами. Окремі дослідники розглядали певний час громадську думку як єдиний спосіб існування масової свідомості. Цього дотримувався, зокрема, Б. Грушин [65], хоч згодом він визнав свою помилку і відніс громадську думку до особливого випадку вияву у масової свідомості. Громадську думку вчений розглядає як такий стан масової свідомості, через який виражається ставлення різних груп людей до подій і фактів соціальної дійсності. Громадська думка, як складовий елемент масової свідомості, містить багато теоретичних, наукових ідей, поглядів, хоча вони і не мають відповідного концептуального оформлення. Як соціально-психологічний феномен масової свідомості, вона поєднує в собі, крім раціональних, емоційні оцінки, співвідношення яких залежить від ступеня гостроти загальнозначущого інтересу до суб'єкта суджень, а також від форми суспільної свідомості, в сфері якої формується громадська думка. Взаємодіючи з масовою свідомістю, громадська думка своїми оціночними, регулятивними, контрольними та іншими функціями істотно її доповнює. Труднощі при аналізі змісту масової свідомості, на нашу думку, зумовлюються надзвичайною суперечливістю цього феномена. В масовій свідомості завжди

мають місце протилежні, часто несумісні погляди і уявлення. Поряд з багатьма прогресивними, передовими ідеями, поглядами, позитивними почуттями і настроями спостерігаються і негативні реакції, консервативні і навіть реакційні погляди.

На суперечливість як специфічну рису масової свідомості вказують усі без винятку вчені, які її досліджують. Суперечливість компонентів, з яких складається масова свідомість, велика кількість її суб'єктів (їх взаємозалежність) та тісний взаємозв'язок з різними формами, рівнями, видами суспільної свідомості — все це зумовлює і складність структури масової свідомості. Зрозуміло, вирішальний вплив тут справляє суспільне буття, навколишня дійсність. Масова свідомість формується і розвивається не тільки під впливом досягнень, прогресивних реалій нашого життя, а й тих прорахунків, помилок, негативних явищ, які мали і ще мають місце. При вивченні масової свідомості, як ми вважаємо, потрібно враховувати складність і суперечливість її структури, звертаючи особливу увагу на такі її риси, як синкретичність, розмитість, фрагментарність, аморфність. Незважаючи на те, що масова свідомість включає всі ті форми, які властиві суспільній свідомості, і які до того ж тісно зв'язані між собою, можна виділити і певні її структурні елементи, а отже, встановити відповідну її структуру. Таким чином, на наш погляд, не слід абсолютизувати синкретизм масової свідомості, як це роблять деякі дослідники (наприклад, Б. Грушин). У структурі масової свідомості правомірно виділяти політичну, правову, моральну, естетичну, релігійну, атеїстичну, філософську, економічну і т.д. свідомість, а також відомчу і галузеву свідомість (з її багатьма різновидами), яку не слід ототожнювати зі спеціалізованою (професійною свідомістю). Звичайно, відомча, галузева свідомість також неоднорідна. Адже, одна справа — це свідомість людей, що працюють у штабах галузей чи відомств, інша справа — свідомість мас, які трудяться в цих галузях і відомствах. Люди, які там працюють, входять ще в багато інших організацій і груп, і виступають суб'єктами, носіями й інших (крім відомчих, галузевих) ідей, поглядів, почуттів, настроїв.

Розглядаючи структуру масової свідомості, слід відмітити, що

вона є не стільки системою, скільки типово конгломеративним утворенням. Але це не означає, що в ній відсутня будь-яка ієрархія елементів. Різні її частини, форми мають і неоднаковий ступінь систематизації. Наприклад, масова політична свідомість є більш систематизованою, ніж, скажімо, масова моральна свідомість. Складним є питання про історичні типи масової свідомості, які детермінуються об'єктивними і суб'єктивними пізнавальними можливостями її суб'єктів, рівнем їх інтелектуального розвитку. Типологія масової свідомості є багатшою і різнобічнішою порівняно з типологією суспільної свідомості. Масова свідомість (як і суспільна) формується і розвивається під впливом суспільного буття, дійсності, Однак масова свідомість має і ряд специфічних механізмів свого формування і розвитку. Функціонуючи в нерозривному зв'язку з формами і видами суспільної свідомості, масова свідомість разом з тим має відносну самостійність щодо них.

Масова свідомість є своєрідним фокусом, у якому сходяться всі існуючі елементи суспільної свідомості, і тому є найбільш містким, сумарним вираженням рівня чи стану суспільної свідомості тієї чи іншої епохи в цілому. Масова свідомість фіксує всі нові структурно-змістові елементи суспільної свідомості, однак вона зовсім не є простою копією останньої. Їй властива власна структура, атомарним елементом якої є переконання як суб'єктивна, практична форма синтезу ідеології (теорії) і соціальної психології у свідомості масового індивіда. В. Хорос порівнює масову свідомість з підсвідомістю суспільства, яка в окремого індивіда, з одного боку, є складом життєвого досвіду, інформації, життєвою орієнтацією і в цьому плані ніби ядром стійкості особистості, а з іншого — «на випадок якихось серйозних життєвих конфліктів, стресів — стає джерелом психічних зривів»[277]. Масова свідомість суспільства, ми погоджуємося з думкою автора, зберігає сукупний соціально-культурний досвід, є фактором суспільної стабільності і разом з тим вона — в періоди великих соціальних зрушень, криз і потрясінь стає джерелом зривів, призводить до різних, часом непередбачуваних наслідків.

Отже, категорія «масова свідомість» є однією з найважливіших

категорій філософії, суттєвим вузловим моментом, який дозволяє глибше і повніше пізнавати складність і різноманітність духовного життя суспільства. Вона суттєво допомагає і взаємодіє з іншими категоріями філософії: суспільною, повсякденною, теоретичною, груповою свідомістю. Масова свідомість як соціальне явище, складне духовне утворення реально існує і функціонує як свідомість мас людей. Вона включає в себе все, що є поширеним, типовим у поглядах, ідеях, переконаннях, почуттях, настроях, звичаях, традиціях різних прошарків суспільства.

«Політику, врешті, робить народ. Політичні концепції, програми, проекти, установки, гасла, сформовані лідерами і інститутами влади та управління, перш ніж втілитися в реальне життя, матеріалізуватися, так чи інакше сприймаються (або не сприймаються) широкими прошарками населення. Тобто, проходять через людські голови, — зазначає Д. Зеркін. — Звідси роль такої форми функціонування політичного духу, якою є масова свідомість. Масова політична свідомість детермінується головним чином особливостями свого носія. На відміну від інших групових форм свідомості, національної, етнічної, професійної, носіями масової свідомості є особливі сукупності індивідів, які називаються масами. Це: учасники політичних рухів, аудиторія засобів масової інформації, суб'єкти масових політичних кампаній, наприклад, електорат, та інші. Суттєвою рисою таких сукупностей людей є їх міжгруповий характер, який руйнує межі між існуючими соціальними групами і їх змішаний склад» [89]. Масова політична свідомість включає фрагменти ідеологічних систем, державно-партійної свідомості, політичної психології і повсякденної свідомості. У ній переплітаються всі елементи цих духовних утворень.

Масова політична свідомість має широкий спектр різних уявлень і поглядів: від елементів об'єктивного знання до необ'єктивного і навіть викривленого відображення дійсного, від чуттєвих образів до абстракцій, від емпіричних даних до фрагментів теоретичних концепцій, від раціонального до ірраціонального відображення, від радикалістського бачення політичної реальності

до консервативного. Різноманітність, суперечливість, безсистемність, стерео типізація суджень, формування емоційно-психологічних мотивів — такі деякі особливості масової політичної свідомості. Саме цей масив свідомості безпосередньо вплітається в політичну поведінку людей і регулює її. Масова свідомість специфічна для кожної країни, соціальної сукупності, і, звичайно ж, для різних етапів її розвитку. То в яких же формах функціонує масова політична свідомість і за допомогою яких механізмів вона реалізує регулятивну функцію? Такими є засоби масової інформації (далі ЗМІ), а також механізми суспільної думки. Із всіх ЗМІ особлива роль належить кіно і телебаченню. Їх специфіка полягає у всебічному впливові на глибинні шари свідомості, а також у прориві у світ безсвідомого. ЗМІ впливають на масову політичну свідомість і практику через механізми громадської думки. Останнє є станом масової свідомості і містить в собі вираження ставлення членів суспільства до подій і явищ суспільно-значущого характеру. Американський політолог Ф. Харріс пише: «Громадська думка — це усне чи письмове колективне вираження індивідуального ставлення до тих чи інших суспільних проблем»[271]. За своїм змістом громадська думка: може оцінювати події, фіксувати певну інформацію про діяльність політичних інститутів, виражати нормативні судження, інтегрувати звернення якоїсь частини суспільства чи соціальної групи до всього суспільства про прийняття тих чи інших політичних рішень. Останнім часом роль механізмів громадської думки значно зросла. Вони стали могутнім політичним фактором. Громадська думка перетворилась у дієвий політичний інститут, який «стійко і ефективно бере участь у здійсненні влади, являє собою один з визначних, узаконених механізмів процесу прийняття рішень на всіх рівнях життя суспільства»[66]. Ствердження інститутів громадської думки як дійового фактора політичного процесу свідчить про перетворення масової свідомості в один з об'єктів політичного керівництва і спеціалізованої комунікативної стратегії і тактики.

Функціонування масової політичної свідомості у будь-якій формі, як елемента політичної системи, припускає його

цілеспрямоване формування у напрямку, який відповідає політичним інтересам. Спонтанно, тільки під впливом середовища це завдання не вирішується. Головним у формуванні політичних поглядів і думок є політична практика людей, які змінюють, створюють як реальні політичні відносини, так і себе, як суб'єктів, формують своє розуміння політичного буття і цілей діяльності владних інститутів. Для засвоєння політичної теорії потрібен власний досвід мас. Цей висновок підтвердило життя як у позитивному, так і негативному плані. Наприклад, досвід революційної боротьби за своє визволення примушував трудящих вчитися соціалізму. А гіркий досвід насадження антидемократичних, авторитарно-бюрократичних форм життя формували негативне ставлення до ідей соціалізму. Практична політична діяльність ефективніше впливає на формування політичних поглядів і переконань, якщо вона пов'язана з цілеспрямованим засвоєнням людьми політичної теорії, ідеологічних цінностей, адже саме вони розкривають суть практичного досвіду, виявляють плюси і мінуси. Будь-яка спроба роз'єднати суспільно-політичний досвід і політичне виховання мас, практику і ідейно-теоретичну роботу негативно впливає на прогрес.

Маси схильні сприймати політичні стереотипи, оскільки вони не виробляють політичних ідей. Стереотипізація масової політичної свідомості зумовлена її зв'язком з пануючими політичними структурами і закріплюється політичною практикою. В її основі — захист пануючих політичних інтересів, тобто правлячих структур. Звідси, конформістський характер масової політичної свідомості: некритичне пристосування її до вимог влади, наслідування пануючих думок і зразків поведінки. Ствердження у масовій політичній свідомості стереотипів зумовлене також характером політичної діяльності, що викликає ситуацію, при якій авторитет влади перетворюється в авторитет ідеї. Політичні погляди і уявлення ототожнюються з цілями, які мають особистісний характер, пов'язаними з боротьбою за владу. Тим самим ставлення до ідеї опосередковується ставленням до особи політичного лідера. Відомі факти з історії, коли містифікувалися, канонізувалися

політичні ідеї лідерів з метою обґрунтування авторитарного мислення, або щоб виправдати певну політику.

Проблема формування масової політичної свідомості у сучасних умовах в нашій країні, як ми вважаємо, означає зміну у розумінні суті і методів ідеологічної роботи політичних інститутів і суспільних організацій. Мова йде про викорінення наказової свідомості. Суспільству необхідні: відкритий діалог, дискусії, свобода слова, не обмежена ні цензурою, ні вказівками президентів, потрібна єдність ідей і поглядів щодо питань минулого, теперішнього і майбутнього України. Активізацію широких мас населення у політичному процесі, зміну їх ставлення до соціальних явищ, що відбуваються, на нашу думку, можна спостерігати при вивченні таких явищ суспільної поведінки (і аспектів політичної свідомості): участь у виборах; приналежність до певної політичної партії, підтримка кандидатів партії; участь у політичних страйках, демонстраціях, мітингах, дискусіях; написання листів до лідерів; участь у нестандартних формах політичної діяльності: актах громадянської непокори, різних насильницьких діях, а також схвалення таких дій, готовність брати у них участь; зацікавленість політичними процесами: увага до політичних подій (наприклад, виборів), до матеріалів преси, телепрограм, які розповідають про ці події.

Особиста участь у тих чи інших формах політичної діяльності є важливою для соціального прогресу суспільства, соціально-економічної зміни суспільного ладу. Динаміку політичних поглядів, з нашої точки зору, можна розглядати при вивченні таких аспектів суспільної думки: зміна поглядів на соціально-політичну систему; зміна ставлення до органів правління та влади, зв'язку апарату управління з фінансовою олігархією: ставлення до великого бізнесу, взаємозв'язок бізнесу і профсоюзів; ставлення до політичних партій; усвідомлення політичної природи неполітичних проблем. Взагалі ж, інтерес до політики, прагнення впливати на економічні та політичні процеси в суспільстві значно зростають в період економічних депресій. Значно впливає на процес політизації мас усвідомлення невирішеності за даної соціальної системи гострих соціальних

проблем, які впливають на життя великої кількості людей.

Ріст масової політичної свідомості відбувається при підвищенні політичної активності різними шляхами. Схвалення чи несхвалення якого-небудь явища у суспільному житті не завжди призводить до усвідомлених політичних дій. Форма активності залежить також від ступеня усвідомлення людиною необхідності її особистого втручання для вирішення проблеми, що її хвилює і інтенсивності думки, яка показує ступінь готовності до дії чи інтенсивність підтримки, яка може бути надана рухові чи організації. Отже, масова політична свідомість – найбільш систематизована форма масової свідомості, що включає ідеї, теорії, погляди, уявлення, почуття, настрої, ілюзії, традиції мас людей, які є відображенням політики і політичних відносин. Суб'єктом масової політичної свідомості може бути нація, різні великі та малі соціальні групи і спільноти людей. У реальному житті суб'єктів масової політичної свідомості набагато більше і їх класифікація досить складна. Об'єктом масової політичної свідомості спеціалісти називають політику і політичні відносини. Політична свідомість людей багато в чому залежить від сутності політичного буття людей, оскільки люди, як відомо, існують не тільки як виробники і споживачі матеріальних благ, але і як громадяни своєї країни, учасники і суб'єкти політичного життя. Немає потреби доводити, що політичне буття людей у демократичному суспільстві суттєво відрізняється від політичного буття мас в умовах реакційного політичного режиму, воєнної диктатури, коли людина не може політично мислити, висловлювати свої думки, якщо їй погрожують, ув'язнюють.

Недооцінка масової політичної свідомості може призвести до істотних прорахунків у будь-якій сфері діяльності людей. Особливо зростає роль масової політичної свідомості у складні і перехідні періоди розвитку суспільства. Роль мобілізуючої, творчої, виховної, пізнавальної регулятивної та інших функцій масової політичної свідомості не можна переоцінити при наявності умов для виявлення і розвитку політичної творчості, реалізації принципів демократії, високої відповідальності і самоврядування народу. Проте масова політична свідомість може відігравати деструктивну, консервативну

і навіть реакційну роль, якщо проблеми її формування і розвитку не перебувають у центрі ідеологічної роботи уряду.

Крім того, у перехідні періоди характерним є політичне маніпулювання, яке є прихованим управлінням політичною свідомістю і поведінкою людей, формуванням нереальних поглядів, установок, стереотипів, ціннісних орієнтацій з метою змусити людей до дії (бездіяльності) всупереч власним інтересам. Маніпулювання ґрунтується на фабрикуванні фактів, обмані. Воно може стати головною функцією, наприклад, ЗМІ і заперечувати проголошені державою демократичні принципи. У сучасному світі теорія і практика політичного маніпулювання має досить глибокі наукові дослідження і широко використовується на практиці. Загальна технологія глобального, загальнодержавного маніпулювання ґрунтується на систематичному входженні у масову свідомість соціально-політичних міфів - ілюзійних ідей, які стверджують певні цінності, норми, і повинні сприйматися без раціонального критичного осмислення. Для цього використовують різні методи політичного маніпулювання: пряма підтасовка фактів; дезінформація чи замовчування невігідної інформації; поширення брехні та наклепів; напівправа; навішування ярликів для компрометації політиків чи політичних ідей; соціальні мовні (лінгвістичні) засоби. Політичне маніпулювання використовується не тільки в тоталітарних і авторитарних державах, де воно часто є домінуючою формою політико-пропагандистської діяльності ЗМІ, але й у сучасних західних демократіях, особливо у партійній пропаганді, і під час проведення виборчих кампаній. Варто зазначити, що сьогодні ні одна президентська чи парламентська виборча кампанія не проходить без використання прийомів маніпулювання і реклами, які тісно переплітаючись між собою, часто формують у людей нереальні уявлення про політику. Перепонами для маніпулювання є власний досвід людей, а також неконтрольовані владою системи комунікацій (сім'я, друзі та ін.). Межі маніпуляції громадською думкою встановлюють уже існуючий стан масової свідомості, сформовані стереотипи та погляди людей.

****

Отже, можна зробити висновок, що масова свідомість - це свідомість, поширена серед представників тієї чи іншої групи, чи в суспільстві загалом. Її суб'єктом є маси в цілому. Масова свідомість поєднує в собі спеціалізовану і повсякденну свідомість, тобто засвоює ідеї і погляди зі спеціалізованої свідомості і безпосередньо відображає дійсність на повсякденному рівні. Масова свідомість складається з політичної, правової, моральної, естетичної, релігійної, філософської, економічної свідомостей, а також відомчої і галузевої. Формування і розвиток своєї політичної свідомості містить в собі політичні уявлення і цінності, які були раніше засвоєні певною соціальною групою, зіставлення цих цінностей і уявлень із власним досвідом. Зміст масової політичної свідомості складають політичні штати, тобто нормативні уявлення людей про відповідні їх уявленням цілі політичної діяльності і засоби досягнення цих цілей. Масова політична свідомість складається з таких елементів: формування системи потреб і соціальних чекань; прийняття ролей, актуалізація потреб; формування ціннісної орієнтації; ідентифікація своєї соціальної групи щодо прийнятих ролей; усвідомлення власних інтересів в соціально-політичній сфері; оцінка існуючих можливостей впливати на політичну діяльність; прийняття системи соціально-політичних цінностей і установок, що формують політичну орієнтацію. Зміст масової політичної свідомості обумовлений як об'єктивним соціальним становищем людей, так і існуючими в суспільстві ідеологічними нормами і цінностями. Джерелом масової політичної свідомості є процес взаємостосунків людей із суспільною дійсністю, тобто їх соціальний досвід. Масова політична свідомість включає фрагменти ідеологічної системи, державно-партійної свідомості, політичної психології і повсякденної свідомості. Отже, масова політична свідомість - найбільш систематизована форма масової свідомості, що включає ідеї, теорії, погляди, почуття, уявлення, настрої, ілюзії, традиції мас людей, які є відображенням політики і політичних відносин, Суб'єктом масової політичної свідомості є нація, різні великі та малі соціальні групи і спільноти людей. Об'єктом -

політика і політичні відносини.

Для сучасної масової політичної свідомості характерна не тільки суперечливість і невизначеність структури орієнтацій та самореалізації, але й певна редукція форм прояву. Дуже часто багатоманітність соціально-психологічного світу зводиться до позитивних і негативних чинників - страхів та надій. І для того, щоб правильно оцінити перспективи розвитку України необхідно знати не тільки політичні вподобання та орієнтації населення країни, але й соціально-психологічний перебіг трансформаційних суспільних процесів [136]. Панування песимістичних настроїв і соціальних фобій не залишають надії на зміну ситуації в кращий бік. Переважання ж надій над страхами свідчить про соціально-психологічну готовність населення до мобілізації і створює для професійної і політичної еліти великі шанси на якнайшвидший вихід з кризи. Треба відзначити, що однією з особливостей політичної боротьби за останні роки є активне використання політиками, особливо під час виборчих кампаній та референдумів, страхів і надій, які циркулюють у масовій свідомості українців. Усвідомлення людьми того факту, що їхні соціальні очікування не можуть бути реалізованими, зумовлює зростання соціальної напруженості. Масова свідомість українців на сучасному етапі державотворення перебуває у пригніченому, паралізованому стані, гальмуючи процеси розвитку політичної свідомості.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

2.1 Процес становлення державної незалежності України як умова формування нової політичної свідомості

На шляху до становлення незалежності в Україні зроблено чимало. Це насамперед прийняття Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України. Наступний важливий крок – прийняття нової Конституції України. Її концепція була схвалена Верховною Радою 19 червня 1991 року. В ній визначені засади конституційного ладу. Історичною віхою в національному відродженні України є проголошення акту незалежності України (24 серпня 1991 року) та його загальнонародне схвалення на грудневому 1991 року референдумі. З перших днів незалежності в Україні переплелися два різнорідних процеси. По-перше, здійснювався перехід від стану одного із залежних регіонів наддержави до положення самостійної держави; по-друге, руйнувалася стара авторитарно-бюрократична система й здійснювалися спроби утвердити нову модель суспільного розвитку, головними характеристиками якої повинні були стати змішана економіка, політичний плюралізм, громадянське суспільство, нова політична свідомість демократичного змісту. Зв'язок між цими двома процесами досить складний, хоча вихідні принципи прозирали доволі виразно: досягнення реальної, а не тільки формально декларованої незалежності неможливе без глибоких соціальних перетворень усередині країни, а ці останні, в свою чергу, могли бути результативними лишень у незалежній демократичній республіці. Найбільш помітні позитивні зміни сталися на терені державотворення. За короткий історичний період Україна створила головні атрибути держави, її визнав світ. Значно зріс рівень політичної свободи та свідомості громадян. Почалося

становлення реальної багатопартійності, зароджувалося вільне підприємництво.

Водночас треба зазначити, що через низку об'єктивних і суб'єктивних причин руйнівні процеси в окремих царинах життя, передовсім в економіці, переважали над конструктивними. У результаті мала місце загрозлива тенденція поглиблення соціальної та економічної кризи, яка могла перерости в національну кризу. В економіці не вдалося безболісно здійснити вихід із СРСР, було розірвано господарські зв'язки, втрачено управління підприємствами державного сектора, допущено загрозливі темпи інфляції, спад виробництва. У політичній сфері відбулося істотне зниження здатності державно-владних структур розв'язувати проблеми суспільства, загострилися суперечності між представницькою та виконавчою владами на місцях, посилилася регіональна суверенізація, активізувалися політичні сили крайніх орієнтацій. У соціальній сфері продовжувалася необґрунтована соціальна поляризація, зубожіння значної частини населення, особливо пенсіонерів, загострення соціально-трудова і міжконфесійних конфліктів. Загрозливого рівня досягла соціальна напруженість у низці галузей народного господарства та окремих регіонах. В ідеологічній сфері не була подолана криза духовності, нові цінності та ідеали не утвердили себе на місці розвінчаних, ідея національної державності під впливом економічної розрухи втрачала своїх прибічників, українська нація залишалася неконсолідованою, нова політична свідомість – несформованою. Проте загалом соціально-політичне становище, що склалося в Україні на початку становлення незалежності могло бути охарактеризоване як відносно спокійне при збереженні досить значного рівня соціальної й політичної напруженості. Країна продовжувала поринати у хаос деструктивних процесів, економічно й духовно занепадати, політично слабнути, її роздирали вузько-егоїстичні інтереси різних груп та окремих осіб як економічного, так і політичного гатунку.

На стані економіки негативно позначився ряд чинників, серед яких певне місце займав й романтизм у самому розумінні феномену

політичної незалежності. Виявилось це, по-перше, у невиправданій тенденції до самоізоляції власного народного господарства від країн СНД, яка була ефективно використана Росією в другому півріччі 1992 року шляхом вилучення України із рубльового простору, що призвело до її фактичної економічної блокади. По-друге, в намаганні уряду України керувати народним господарством як самостійною економічною структурою, тоді як воно було й залишалося щільно інтегрованим в економіку країн СНД; у відсутності концепції поступового звільнення від економічної (передовсім сировинної) залежності від Росії. По-третє, у втраті реального управління державним сектором економіки в процесі боротьби з командно-адміністративною системою. Розпорошеність політичних сил і невизначеність тих із них, хто керує політикою, передовсім економічною, зумовили відсутність конструктивного реформаторського курсу. Під впливом цих та інших обставин економічне становище України значно погіршилось. Тривало стрімке зростання цін. Абсолютна більшість населення позбавилася своїх грошових накопичень. Життєвий рівень більшості людей впав. Постійно зростала кількість безробітних. Стан країни на початку становлення незалежності можна було схарактеризувати як «слабке суспільство». Це поняття влучно відображає наявний стан речей: аморфність, нерозвиненість, недиференційованість соціально-класової структури; розмитість, недостатню визначеність класових та корпоративних інтересів; відсутність чіткої самосвідомості в усіх елементах соціальної структури та суспільства загалом; недорозвиненість політичних та організаційних структур, які б відображали та захищали інтереси відповідних верств населення, мобілізували їх на боротьбу за досягнення своїх цілей, тобто відсутність дійових політичних партій, їхнє лише формальне існування, незначна роль у політичному житті[123].

У глибинних структурах українського суспільства відбувалися потужні зрушення. По-перше, сформувався могутній панівний клас управлінців усіх рангів і сфер, те, що називають бюрократією або партійно-державною номенклатурою. Він посів чільне місце у суспільній ієрархії, відігравав вирішальну роль у процесі організації

суспільного виробництва й розподілі створених трудящими матеріальних та духовних благ. По-друге, в суспільному житті почав формуватися клас, який умовно можна було б назвати «середнім» – це, насамперед, працівники торгівлі, сфери обслуговування, пересічні службовці найрізноманітніших сфер суспільного життя. По-третє, ще у надрах радянського суспільства сформувався клас нової буржуазії, ядро якої склали діячі так званої «тіньової економіки». Ця група людей легалізувалася, набрала ваги в суспільстві й активно проникла в політику, прагнучи підпорядкувати політичне життя своїм потребам. Що стосується «старих» класів — робітників, селян та інтелігенції, то стало очевидно, що вони значною мірою деморалізовані, відмежовані від соціального та політичного життя.

Характерною ознакою перехідного періоду є соціальна нестабільність, бо жодна соціальна група не відчуває себе впевнено. Нова буржуазія поки що панує лише економічно, та й то не повністю, крок за кроком відвойовуючи позиції у старій номенклатури. Політично вона ще не закріпила свого статусу, хоча її активність невпинно зростає. Бюрократія, стара номенклатура вперто чіплялися за свої позиції, маскувалися, але, будучи неспроможними вивести країну з економічної кризи, змушені були поступатися місцем підприємцям, частково асимілюючись з ними, частково переходячи на службу майбутньому панівному класу, перетворюючись, таким чином, на нову бюрократію. Робітничий клас та інтелігенція проходили через ринкові відносини. Значна частина їх переходила у сферу підприємницької діяльності, поповнюючи лави переважно дрібної промислової та торгівельної буржуазії, кооператорів, ремісників.

Невизначеним залишалося становище селян. Старша генерація, що пережила нелюдські умови сталінських часів і відчула значне поліпшення умов життя в хрущовсько-брежнєвський період, була вороже настроєна проти нових змін, розцінюючи їх як нове лихоліття. А в можливості самостійно вести господарство не без підстав убачало перспективу повернення до виснажливої праці. Більшість нової генерації працівників сільського господарства були

не здатні й не бажали економічної самостійності, задовільняючись найпростішими потребами. Було очевидно, якщо в сільське господарство не придуть люди з новою політичною свідомістю, то воно просто задихнеться від відсутності робочої сили, від відсутності усвідомлення себе громадянами незалежної держави, усвідомлення своєї спорідненості, бо кожний боровся за виживання самотужки. Це означало, що й нація загалом позбавлена розвиненої самосвідомості, тобто в першу чергу нової політичної свідомості. Вона не має чітких соціальних орієнтирів на майбутнє, її ідеали, стратегічна мета формуються переважно за аналогією з іншими, більш розвиненими країнами, а не на підставі глибокого аналізу внутрішніх особливостей власного історичного розвитку, й тому страждають абстрактністю, надуманістю, не є життєздатними.

Головний зміст політичного життя визначається взаємодією, з одного боку, влади й народу, а з іншого — владних структур між собою. Аналіз цих взаємопов'язаних процесів дає змогу зрозуміти специфіку політичного життя в республіці. У державному устрої України на першому етапі виникло унікальне сполучення елементів парламентської республіки, президентського правління й радянської влади. Такий симбіоз виявився не життєздатним, і тому головною проблемою державного устрою України став вибір найбільш прийнятної для наших умов і менталітету народу форми правління. Було очевидно, що подальше змішування різнорідних форм правління неминуче призведе до неспроможності політичної влади, її дискредитації в очах народу й зрештою - до повного паралічу, політичної кризи, наслідки якої можуть бути трагічними для країни. Успіх формування міцної централізованої влади завжди залежить передовсім від того, які стосунки складатимуться між державою й громадянами та які форми легітимності використовуватимуться для її утвердження, наскільки вони будуть ефективними у розв'язанні назрілих соціальних проблем.

Від української держави громадяни передовсім чекали допомоги у забезпеченні свого матеріального становища. Народ у своїй більшості не розумів, що доба державного патерналізму минула, держава збідніла й не в змозі найближчим часом

реалізувати широкомасштабні соціальні програми допомоги малозабезпеченим верствам населення, і що її головне завдання — забезпечення захисту економічних інтересів громадян, а не надання безпосередньої матеріальної допомоги. Водночас помітно зросла вимога населення створити сильну державу з чітким розподілом законодавчої, виконавчої та судової влад з тим, щоб забезпечити соціальну стабільність. Народ стомився від анархії, беззаконня, безвладдя й тому зміцненню державності надавав набагато більшого значення, ніж таким проблемам, як розвиток демократії, піднесення національної самосвідомості. Проблеми формування сильної державності стали в центр уваги громадськості, і вважалися народом першочерговим завданням. При цьому треба підкреслити, що проблема формування ефективних державних структур виявилася надзвичайно складною, й більшість політиків та чиновників розгубилися, не знаючи, з якого боку підійти до її розв'язання. У результаті зростання бюрократичного апарату державні структури ставали дедалі більш громіздкими й, як наслідок, неповороткими. Вони дедалі більше замикалися на вирішенні своїх власних корпоративних потреб, ніж піклувалися про долю країни. Специфіка стану політичної влади України полягала, по-перше, у сильній дифузії джерел влади; по-друге, у розриві влади та відповідальності її носіїв за результати своєї діяльності; по-третє, у зростанні непорозуміння між владними структурами та громадськістю, населенням; по-четверте, у запеклій боротьбі як між горизонтальними, так і між вертикальними структурами влади. Впадала у вічі відсутність чітко визначених принципів зв'язку між законодавчою, виконавчою та судовою владами, вони не стільки взаємодіяли, скільки боролися між собою. Ситуація дедалі більше заплутувалася відсутністю чіткої політичної лінії, обгрунтованої стратегії державотворення. Були відсутні глибокі теоретичні розробки побудови української державності, формування нової політичної свідомості, шляхів, методів, засобів її розбудови, місця й ролі різних політичних інституцій у цих процесах. Політики спиралися у своїй діяльності на абстрактні загальні поняття та уявлення типу «правова держава»,

«загальнолюдські цінності», «менталітет народу», «ринкові відносини», «національна свідомість», часто-густо не маючи чіткого уявлення про конкретний зміст цих понять, особливості їх функціонування за специфічних умов нашої дійсності. Виникли «ножиці» між високим на той час рейтингом Президента та надзвичайно низькою оцінкою діяльності створених ним владних структур[123;477]. Точилася запекла боротьба між головними суб'єктами влади на місцях, передовсім між місцевими Радами та представниками Президента. Склалася абсурдна ситуація, коли згідно з Конституцією влада належала Радам, а згідно з законом про представників Президента - останнім. Реально ж найважливішу роль відігравали керівники-господарники, в руках яких дедалі більше зосереджувалися економічні засоби: ніхто ні за що не відповідав, всі піклувалися про свої власні інтереси, мало дбаючи про громадські потреби, всі керівники намагалися використати цей час для розв'язання власних проблем.

Очевидно, що така ситуація на місцях була наслідком політичної нестабільності у вищих ешелонах влади. Епіцентром політичного напруження в країні був трикутник Президент - Верховна Рада - Кабінет Міністрів. Протистояння цих визначальних структур політичної влади згубно позначалося на політичному житті країни, на становищі республіки загалом. Замість того, щоб концентрувати свої зусилля на розв'язанні назрілих соціальних проблем, ці структури, прагнучи збільшити обсяг власних повноважень, заважали одна одній у виконанні владних функцій. Це протистояння сприяло поглибленню кадрової кризи. Підбір кадрів часто вівся не за критерієм їх компетентності, а за політичними та особистими симпатіями, що призводило до проникнення у владні структури некомпетентних виконавців. Ситуація в керівництві країною ускладнювалася також тим, що не було чітко сформованої конструктивної опозиції. Наявна опозиція була носієм суто негативістського підходу, перебирала на себе роль перманентного критика будь-яких дій Президента, Кабінету Міністрів, не пропонуючи нічого конкретного. Такий підхід давав їй можливість триматися на політичній арені, видавати себе за безкомпромісного

борця за благо народу, не несучи жодної відповідальності за стан, який склався. Це свідчило про недостатню розвиненість політичної свідомості нації, слабку диференціацію політичних інтересів, що є похідною від невизначеності соціально-класових інтересів. Слабка структурованість політичних сил не дозволяла виробити послідовну, однозначну політичну лінію жодній із наявних державних структур. За таких умов певні переваги мала президентська влада. Обраний цілим народом Президент покликаний був концентрувати й узгоджувати інтереси всіх верств населення й мав виключні повноваження підпорядкування своїй владі всіх державних структур. Проте продовжувалося невпинне наростання кризових явищ у всіх царинах життєдіяльності суспільства, що давало підстави говорити про наближення України до загальнонаціональної кризи. Розвал економіки, крах фінансової системи, посилені атрофією найважливіших функцій політичної влади, неефективність боротьби із злочинністю, знецінення морально-етичних норм, призвели до прогресуючої деградації суспільства, явної загрози виходу країни за межі цивілізованих форм розвитку. Невпинно зростала соціальна напруженість, країна занурювалася в хаос, безладдя, беззаконня, свавілля, насильство. Держава була часто неспроможна не тільки забезпечити своїх громадян мінімумом матеріальних і духовних благ, а й захистити їхню людську гідність, здоров'я і навіть життя. Поки що вдавалося контролювати ситуацію, та постійне підвищення цін прорвало греблю, що стримувала деструктивний соціальний потенціал; зростало невдоволення людей постійним погіршенням свого становища, невизначеність перспективи для себе та своїх дітей, у відносинах між керівництвом країни та населенням. Остання суперечливість набувала дедалі гострішого характеру й поступово акумулювала в собі інші негаразди. З центральних владних структур став формуватися образ винуватця, а то й ворога. Збереження миру на терені України сам по собі факт непересічного значення, але й він дедалі більше затьмарювався крайнім зубожінням більшості людей.

У галузі економіки замість цивілізованого переходу до ринку

найпотворнішими варварськими методами відбувалося первісне нагромадження капіталу. Тривала запекла боротьба за оволодіння матеріальними багатствами країни. У цій боротьбі були задіяні всі можливі засоби: насильство, грабіж, крадіжка, спекуляція, корупція, шантаж, зловживання владою, шахрайство. Виникали добре зорганізовані злочинні групи, які поступово проникали у владні структури, значною мірою підпорядковуючи їх власним потребам. З іншого боку, державні чиновники, службовці всіх сфер самі втягувалися обставинами у гонитву за матеріальними благами, часто стаючи на злочинний або аморальний шлях їх здобуття. Відбувалася тотальна криміналізація суспільного життя. Справа погіршувалася тим, що захоплені в приватні руки багатства не вкладалися в розвиток господарства економіки країни. Вони функціонували як спекулятивний капітал або осідали за кордоном, інвестуючи таким чином економіку зарубіжних країн. Гіперінфляція набирала дедалі більших обертів не тільки тому, що напівзруйнована економіка не спроможна була з нею боротися, а значною мірою ще й тому, що в її наростанні був зацікавлений спекулятивний капітал, особливо банки, які за умов фінансової нестабільності мали величезні прибутки. Грошова емісія була на руку й тим управлінцям-господарникам, які організовували викуп майна державних підприємств за їх колишньою номінальною ціною, що для покупця виявлялося у багато разів нижчою від його реальної вартості. Водночас гіперінфляція давала змогу згладжувати, частково знімати гостроту соціальної напруженості, люди дезорієнтовувалися постійним наростанням зарплати. Створювалася ілюзія турботи держави про соціальну захищеність бідних верств. Хоча насправді реальні доходи більшості населення постійно знижувалися, що призводило до абсолютного зубожіння народу, люмпенізувало населення. Це, в свою чергу, ще більше поглиблювало кризу економіки. Стало самоочевидно, що гіперінфляція виснажує націю, негативно впливає на її політичну свідомість. У суспільстві поширюються зневіра, апатія, бездушність, що по-особливому вплинуло і на процеси формування політичної свідомості, яка стала виконувати здебільш захисні

функції. Стрімко падав не тільки життєвий рівень народу, а й якість життя. У суспільній (політичній) свідомості став абсолютизуватися культ збагачення. Освіта, наука, культура стали знецінюватися. Життя для більшості людей ставало дедалі важчим. Одне з чільних місць серед усього комплексу емоцій людини посідав страх.

Становище у владних структурах викликало занепокоєння. Політологи констатували, що в Україні існують і діють згідно з Конституцією вищі органи всіх гілок влади. З цієї точки зору кризи влади формально не було. Насправді ж вона не тільки існувала, а й постійно загострювалася. По-перше, вона виявлялася у крайній неефективності всіх гілок влади. Переважна більшість законів, що приймалися Верховною Радою, не працювала. Дії вищих органів виконавчої влади не могли забезпечити соціально-економічну стабілізацію та нормальне функціонування виробничого сектора економіки. Судова влада виявилася бездіяльною за умов криміналізації всіх сфер суспільного життя. По-друге, у неузгодженості та суперечливості як різних гілок влади, так і їхньої внутрішньої організації. По-третє, у відсутності єдиної ефективної вертикальної виконавчої влади, несприйнятті нею дій Кабінету Міністрів як базового органу виконавчої влади. По-четверте, у протистоянні місцевих Рад та органів виконавчої влади, взаємному дублюванні функцій. По-п'яте, у вкрай низькому авторитеті місцевих органів влади у трудових колективах, серед громадян, у слабкому впливі на ситуацію в регіонах. По-шосте, у зростаючій корумпованості владних структур. Криза влади в Україні була значною мірою зумовлена кризою існуючого державного влаштування, його несистемним характером. Справа в тому, що державовлаштування України, з одного боку, є частиною державництва колишнього Радянського Союзу, а з іншого - результатом некритичного, часто випадкового запозичення елементів зарубіжного досвіду. У результаті державницьке влаштування України не було цілісним, не відповідало повною мірою сутності менталітету народу, традиціям і звичкам, мало багато внутрішніх суперечностей, тому люди висловлювали недовіру всім гілкам влади.

Невизначеність системи влади блокувала розробку, прийняття та здійснення назрілих перетворень у реформуванні суспільства. Україна зупинилася на етапі проголошення незалежності й атрибутивного державотворення й, по суті, не вступила у смугу продуманої реорганізації суспільного життя. Це призвело до загострення соціально-економічної кризи й масового незадоволення людей своїм становищем, що негативно позначилося на владних відносинах у суспільстві і на політичній свідомості громадян. Поглиблення соціально-економічної кризи в Україні, соціальна стомленість і зневіра у можливості демократичних структур ефективно розв'язувати гострі суспільні проблеми безпосередньо позначилися на реальному статусі впливовості політичних партій. Вони, як і раніше, залишилися, по суті, вузькими групами, позбавленими підтримки населення. Вельми негативні наслідки для всієї партійної системи України мало перманентне протистояння представницької та виконавчої влади. Безпосередньо пов'язані з парламентською діяльністю політичні партії не могли бути осторонь боротьби різних гілок влади. Дискредитація Верховної Ради України об'єктивно знизила і без того невисокий авторитет політичних партій, демократичних процедур узагалі. Більшість політичних партій не стали досить міцними організаціями, здатними відобразити корінні інтереси різних прошарків суспільства, вчасно помітити і швидко скоригувати свої дії. Вони виявилися неспроможними вести за собою маси, визначити соціальну базу й зробити свою діяльність соціально адресною. Для цього були й об'єктивні чинники. У результаті поглиблення економічної кризи дедалі більша частина населення опинилася за межею бідності. Фактично відбувався процес формування декласового прошарку, для якого особисті проблеми розв'язуватимуться вже не в рамках демократичних інституцій, а шляхом безпосереднього тиску на органи влади ззовні. Це, з одного боку, вело до розмивання існуючої політичної бази для багатопартійності, а з іншого - провокувало спроби обмежити права представницьких органів, посилити можливості виконавчої влади. У цьому процесі жертвами ставали передусім ті політичні партії, які

розраховували на середні прошарки. Політичні партії, які намагалися виражати інтереси робітників і селян, дедалі більшою мірою змушені були враховувати радикалізацію настроїв своєї соціальної бази, відповідно радикалізуючи свої політичні дії та вимоги, зокрема, щодо органів влади, особливо у питаннях соціального захисту населення.

В Україні відчувалася нестача не тільки впливових політичних сил, але й авторитетних політичних лідерів. Більшість із тих, хто зробив кар'єру на боротьбі за незалежність, руйнуванні Радянського Союзу й комуністичної системи або з різних причин зійшла зі сцени, або не змогла підтвердити свого авторитету за нових умов, або ж була зайнята влаштуванням свого особистого майбутнього. Прохолодне ставлення народу до політиків свідчило про незначні можливості українського істеблішменту мобілізувати маси на реформування України. Україна, не будучи раніше самостійною державою, не мала й політичних діячів та чиновництва, здатних до самостійного розв'язання загальнодержавних проблем. Прихід зовсім нових у цій справі людей поки що тільки ускладнив ситуацію. Так само низько масова політична свідомість оцінювала й представників місцевої влади. У масовій свідомості не було довіри до політиків, коли мова йшла про керівництво здійсненням реформ в Україні. Разом з тим громадська думка усвідомлювала, що без політиків усе ж не вдасться розв'язати найбільш складні проблеми України.

Незадоволення людей своїм становищем неминуче призводить до того, що в їхній політичній свідомості починається наполегливий пошук винуватців. Крім цього, критика чи пошук винних у себе вдома чи за кордоном ніби знімає відповідальність як з тих, хто владарює, так і з самого народу. Аналіз показує, що роки активної політичної та ідеологічної боротьби не пройшли даремно для масової політичної свідомості українців. В громадській думці постала чітка ієрархія винних у виникненні кризи й важкого соціально-економічного та політичного становища, в якому опинилась Україна. Переважна частина населення як головного ворога розглядала ділків тіньової економіки. Отже, Україна

вступила в активний період становлення буржуазії як соціальної групи, період первісного нагромадження капіталу, який і в інших країнах здійснювався, як правило, неетичними, позаекономічними та кримінальними методами. Існує багато причин ненависті населення до багатих. Тут і підсвідоме соціалістичне негативне ставлення до цієї частини населення. І поведінка переважної частини нової української буржуазії з її відвертою орієнтацією на Захід і збагачення у будь-який спосіб, зверхнє ставлення як до влади, так і до населення й водночас небажання мати сильну державу з дійсно демократичною формою правління. Безперечно, негативне ставлення до багатих стимулюється також і заздрістю, але загалом несприйняття національної буржуазії свідчить про перехідний характер нашої історії, коли старі принципи організації суспільного життя вже не працюють, а нові ще не оформилися. Напруженість відносин між бідними та багатими не тільки веде до зростання соціальної напруженості, а й стримує формування некримінальної буржуазії і разом з тим свідчить, що молода українська держава недостатньо виконує функцію стабілізатора соціальних відносин. На друге місце в структурі ворогів України населення поставило колишніх працівників номенклатури. Справа в тому, що в нашій країні клас буржуазії формується значною мірою саме на базі старої та певною мірою нової номенклатури і в союзі з мафією. У політичній свідомості громадян України міцно вкорінилася звичка поділяти суспільство на ворогів та друзів. Загроза такої соціально-психологічної поляризації є гальмом на шляху переходу нашого суспільства до нового стану.

Ситуація ускладнювалася тим, що в суспільстві панує світоглядний хаос, відсутня чітка самосвідомість, уявлення про цілі та шляхи подальшого розвитку, цінності, на які слід орієнтуватися. Людям важко віддати перевагу якійсь із численних конфронтуючих політичних течій: чи то націоналізму, лібералізму, соціалізму, етатизму, чи ще чомусь. Становище дедалі більше заплутується розщепленням колишніх монолітних течій і виникненням їх нових комбінацій. Соціалізм, наприклад, дистанціювався від комунізму; націоналізм, з одного боку, розвинувся до державності та

патріотизму, а з іншого — до зародків нацизму. Усі політичні сили були однаково далекі від істини: ні влада, ні опозиція, ні народ не знали, куди йти й що робити, аби вийти з тотальної кризи. Є чимало пояснень неспроможності України до рішучих змін. Одним з них є те, що впродовж історії українці активно поповнювали імперський державний апарат, заслуговуючи чинів і винагород, русифікуючись і знекровлюючи інтелектуальний потенціал власного народу. На українських землях формувалась хіба що колоніальна адміністрація, до повноважень якої входили виконавчі функції. Те саме було й за часів СРСР - уряд на Україні існував лише для того, щоб втілювати в життя накреслення КПРС. В останнє десятиріччя ніхто, власне, й не розраховував, що перед Україною найближчим часом постане потреба визначити власну політику. В зв'язку із своїм геополітичним положенням та економічним потенціалом Україна перебувала під особливим контролем силових структур Москви. Усе це позначилось на ментальності державних чиновників (їх свідомості), які стоїчно ставились як до своєї нечисельності, так і малокомпетентності.

Проблема, однак була набагато серйознішою і не зводилась до необхідності побудувати центральний урядовий механізм, що забезпечував би належне виконання адміністративних обов'язків. Що найважливіше - сталось помітне перепливання владних повноважень на рівень місцевих бюрократичних структур, які згрупувалися в місцеві клани і мафіозні групи. Промінявши партійні догми на владні й економічні повноваження, стара номенклатура перетворилася на своєрідну партію влади і розв'язала собі руки. Найбільше вона була зацікавлена боротьбою у вищих ешелонах влади, що створювало в країні політичний вакуум і прекрасні умови для бюрократичної сваволі на місцевому рівні. Хоч як парадоксально на перший погляд, упродовж чотирьох перших років незалежності Україна не спромоглася на прийняття нової Конституції. Авторитет парламенту неухильно падав, і він, не витримавши повного терміну, був переобраний у березні 1994 року. Партія влади створила таку економічну систему, яка виявилася менш ефективною та працездатною, ніж колишня командна

економіка Радянського Союзу. В цьому реальної незалежності Україна на той час ще не здобула - у 1991 році вона одержала лише атрибути влади суверенної держави, але не зуміла наповнити їх реальним змістом. Особливо небезпечною стала нездатність влади розбудувати національну економіку. Перехід від адміністративно-директивної до ринкової економіки, від загальносоюзного економічного комплексу до власної економічної системи, звісна річ, не міг бути безболісним. Але те, що сталося з економікою України, має історичні аналоги хіба що зі спадом виробництва в СРСР під час другої світової війни. Не спромігшись утворити функціонально дієздатну фінансову систему, Україна стала лідером серед інших країн світу за обсягами дефіциту державного бюджету. У перехідний період від тоталітарного типу суспільства до правової держави, як відомо, велика роль належить харизматичному лідерові. В Україні теж були сподівання, що з'явиться лідер, який візьме на себе відповідальність за наведення порядку і прокладення шляху до реформ, який допоміг би у формуванні нової політичної свідомості. Але Леонід Кравчук, обраний Президентом у грудні 1991 р., таких сподівань не виправдав. Скидалось на те, що він і сам був вражений глибиною економічних проблем України і не мав ні бачення шляхів їх розв'язання, ні політичної волі до того. Перевіреним світовим досвідом кроком до зменшення дефіциту мав би стати фундаментальний перегляд ролі держави. Вона повинна б відмовитись від функції універсального постачальника, а суспільство мало б піти шляхом лібералізації економіки. Однак за кілька років незалежності цього не було зроблено. В результаті відбувається дедалі зростаюче одержавлення економіки та її бюрократизація, що веде до корупції, зрощування державного апарату із злочинцями, в тому числі мафіозними структурами. А величезні обсяги бюджетних видатків були абсолютно непосильні для держави. Тому Україна пішла на дострокові перевибори Верховної Ради і Президента. Після другого туру голосування переміг Леонід Кучма, який і подав новообраній Верховній Раді власну модель виходу з економічної кризи та свою концепцію бачення суспільства: «Наша мета - утвердження в Україні

демократичного, соціально відповідального, солідарного суспільства, що ґрунтуватиметься на історичних традиціях та менталітеті нашого народу, на напрацьованих сучасною цивілізацією загальнолюдських цінностях, суспільства, що поступово позбавлятиметься традиційно класово-формаційних ознак, органічно поєднуватиме в собі працю, талант та капітал суспільства, де кожен громадянин зможе реалізувати повною мірою свої здібності та особистості, суспільства, яке на ділі забезпечуватиме права та свободи кожної особи» [134].

Безумовно, що розбудова моделі соціально-орієнтованої економіки – це процес, який потребує проходження окремих етапів та визначення відповідних пріоритетів, в тому числі в системі формування нових основ політичної свідомості. Зрозуміло й те, що процес цей буде тривалим у часі - адже перехід від традиційного суспільства до демократичної правової держави з раціональним типом управління є цілою історичною епохою. І цей перехід може бути лише спільним плодом колективної та індивідуальної творчості всього народу в процесі самоорганізації нової спільноти. Таким чином, з'явилася надія, що в разі додержання узгодженості в діяльності законодавчої і виконавчої влади, Україна матиме стабільну передумову вирішення невідкладних завдань виходу з кризового становища. Такі зміни неможливі протягом чотирьох-п'яти років, а потребуватимуть набагато більше часу, можливо, 15-20 років. Отже, годі й сумніватися, що робота ця поділятиметься на якісь основні періоди. У цьому контексті варто звернути увагу на модель Збігнева Бжезинського, яка передбачає три основні періоди проходження від суспільства тоталітарного типу до правового. Перший період (1-5 років) передбачає такі політичні зміни, як: виникнення основ демократії, вільна преса, перехід від однопартійної до багатопартійної системи. Законодавча база — послаблення державного контролю. Економічні зміни — послаблення контролю за цінами, скорочення субсидій, ліквідація колективізації. Другий період (3-10 років) передбачає такі політичні зміни, як: ухвалення нової Конституції, проведення нових виборів, створення стабільної урядової коаліції. Законодавча база: повна

легалізація підприємницької і комерційної діяльності. Економічні зміни - створення відповідної банківської системи, проведення мало- і середньомасштабної приватизації. Третій період (5-15 років) у плані політичних змін передбачає формування стабільних партій. Законодавча база: створення незалежної правоохоронної системи, повний перехід до цивілізованої законодавчої культури. Економічні зміни: широкомасштабна приватизація, цивілізована культура підприємницької діяльності[16].

На першому етапі утвердження незалежності України вирішальним моментом у зміні політичного спектру була поразка комуністів, але не перемога їхніх суперників. Бо не комуністи, а комуністична номенклатура здискредитувала себе в очах народу. Відбувся зворотний процес: не стільки вигравали ліві, скільки програвали праві, які виявилися неспроможними здійснити ринкові реформи в економіці в інтересах забезпечення демократичних перетворень у суспільстві. Для здійснення економічних та демократичних реформ народ їй передовіряв мандат оновлення силам лівого центру. Питання слід ставити саме в таку площину: європеїзація чи українізоване ретрохуторянство. Бо інерція історичної традиції може знову, вкотре вже, завести нас у глухий кут. Йдеться про те, що сили лівого центру можуть спробувати продовжити своє політичне існування, перехопивши у своїх суперників націоналістичні гасла. Але є інший шлях — шлях входження в європейську цивілізацію, який є перспективним для України.

Весняні (1994 р.) вибори до Верховної Ради показали, що народ утвердився в своїх громадянських устремліннях і виявив досить сильну політичну свідомість - прийшов на виборчі дільниці і віддав голоси тим, хто брався розв'язати його насущні проблеми. Верховна Рада була обрана. Коаліція лівого центру внесла своєю перемогою психологічний злам у громадську думку після кількох років непереможливих антикомуністичних кампаній. Сталося, власне кажучи, те, що мало статися, що перед тим відбулося вже в багатьох країнах Східної Європи. Було очевидно, що немає більш нагального завдання, ніж консолідація української державності на базі узгод-

ження інтересів різних верств населення, представників усіх етносів, що становлять народ України, тобто український народ, бо йдеться про політичний, громадянський зміст поняття. Досі історія знала лише два шляхи вирішення цього завдання: або на основі вимог економічного розвитку; або свавілля бюрократії. В першому разі наріжним каменем стає розвиток економіки як основи життєдіяльності народу, неухильного зростання його благополуччя. Кількість і структура управлінського персоналу тут відповідає вимогам державного управління конкретними сферами розподілу праці і розвитку виробництва. В другому ж випадку - бюрократизації громадського життя - провідними стають політичні фактори централізації держави. Як показує історичний досвід, кількість і структура чиновництва при цьому визначається не стільки потребами розвитку промислового виробництва, скільки потребами держави як верховного власника землі. Нині Україні, на превеликий жаль, загрожує саме другий шлях бюрократичної інтеграції. За термінологією М. Вебера [33], вся біда в тому, що наша вітчизняна бюрократія успадкувала традиції так званої «патримоніальної бюрократії» від імперської Росії до радянської системи. Причому в її гіршому варіанті — колоніальної адміністрації, що завжди працювала згідно вказівок згори. Патримоніалізм означає, що всі адміністративні посади виникають як продовження придворних і ґрунтуються на засадах особистої вірності патрону. В умовах такого тягаря успадкованих традицій досягнення намічених суверенною Україною економічних цілей і добробуту народу залежатиме від того, добрий чи поганий начальник буде призначений на ту чи іншу посаду. Більше того, ця ілюзія має і зворотний бік. Маса люмпенізованого населення, інтереси і спосіб життя яких виявились порушеними бюрократичною політикою, переносять негативні емоції і оцінку з апарату управління на державу в цілому, дискредитуючи її в очах широких мас населення і ставлячи під сумнів продуктивність ідеї суверенності України. Цей феномен політичної свідомості й поведінки значною мірою залежить від того, чи є держава верховним господарем землі. Якщо це ставлення глибоко укорінене

в економічних відносинах і психології населення (як це є в Україні), то населення переконане, що держава має дбати про добробут своїх підданих. А це несе за собою спад особистої ініціативи й підприємливості.

Отже, нагальним завданням сьогодення є формування самостійної національної держави, що і мусить скласти основний зміст нової політичної свідомості громадян України. Сьогоднішній зовнішній статус України як незалежної держави та її внутрішній стан являють собою складний біном. З одного боку, здається, що Україна нині переходить у систему координат західного суспільства. Це справді так, але цей перехід відбувається виключно на рівні економічних механізмів. Але з точки зору психології, та з точки зору свідомості суспільство до цього переходу ще не готове. Звідси – травми та відчай, а загалом – психологічна дезорієнтованість. Великою мірою це, мабуть, «відгук» радянської системи: ця система настільки привчила членів суспільства до безвідповідальності, до безініціативності й так насаджувала ненависть до Заходу, що Захід почали уявляти недосяжним суспільством. А коли ілюзію заступила реальність, то забракло сил та вміння дати раду цій реальності. Дається взнаки й сама історія формування української держави. Від Б. Хмельницького та І. Мазепи до М. Грушевського[64] концепція самостійної держави була однією з найпрогресивніших в Європі.

Осмислюючи українську політичну парадигму на початку ХХ сторіччя, доходимо висновку, що національна свідомість для кожної людини – це власна культурна й політична парадигма. Це не лише всебічне усвідомлення своєї національної своєрідності, а й свідоме змагання в усіх ділянках життя: потреба й намагання виявити, зорганізувати і розвивати свої власні національні сили в політиці, господарстві, науці, філософії, мистецтві. Постає питання: в який спосіб можна втілити нову політичну свідомість в життя? Можемо стверджувати, що сьогодні немає єдиної точки зору на те, яке суспільство ми повинні збудувати, хоча переважна більшість політичних сил трактує її як незалежну, суверенну, соборну, демократичну Україну. Як бачимо, національна свідомість тут

присутня. Проте кожна політична сила має свої розуміння цієї формули. Між тим в Європі, де розташована й Україна, є відповідний ідеал демократичного цивілізованого суспільства у межах сучасної цивілізації, для якого характерні громадянське суспільство, культура, ґрунтована на національних та загальноєвропейських цінностях, широкий розвиток демократії, поважання прав людини. Такому суспільству притаманні й відповідні політична система, політична свідомість та політична організація, які включають правову державу, демократичні політичні партії, громадські, професійні та самодіяльні організації, окрему людину. В центрі цієї системи знаходяться політичні інтереси громадян. Таке суспільство відповідає, на нашу думку, новій українській національній свідомості, але за умови, що всі елементи політичної системи та політична організація суспільства будуватимуться з урахуванням національного менталітету, а не просто повторюватимуть європейські демократичні суспільства. Йдеться про врахування ідей соціальної справедливості, суспільної злагоди, чесної сумлінної праці, соборності, духовності, незалежності та вільнолюбства. Наша мета – національна держава, консолідована внутрішньою солідарністю всіх її громадян. Українська нація, яка здобула власну державу, повинна передусім домагатися, щоб якнайшвидше були створені ефективні загальні структури, що формуватимуть поліетнічний простір України, що зумовило б формування нової політичної свідомості.

Українська держава керується ідеєю етнічного плюралізму, яка стверджує необхідність співіснування й рівноправного простору. Але для реалізації цієї ідеї необхідно створити відповідні соціально-економічні, політичні та культурні умови і найголовніше, на нашу думку, сформувати відповідну нову політичну свідомість суспільства. Забезпечити такі умови в наш час надзвичайно важко, особливо коли зважити на домінування в Україні російськомовної та пострадянської ментальності, на наявність у регіонах різнополюсових економічних орієнтацій, культурно-лінгвістичної специфіки, на вплив Росії з її інформаційною та економічною експансією, на ще наявне приниження та ігнорування української

мови та культури, на відсутність у державній політиці чіткої цілеспрямованої стратегії щодо відродження української культури, свідомості та мови. Не слід забувати й про економічну кризу та гостроту соціальних суперечностей, що особливо драматизує морально-психологічний стан українського суспільства[252]. Хоча тоталітарна ідеологія внаслідок розвалу радянської імперії збанкрутувала, але носії цієї ідеології, цих стереотипів свідомості, мислення і поведінки, цих ідеологем і далі підживлюють суспільні настрої ностальгічними екскурсами в трохи призабуте минуле. Проте очевидно, що жоден з ідеологічних міфів не здатен опанувати масову свідомість і конструктивно вплинути на політичні орієнтації суспільства. Хоча формально в суспільстві існує ідеологічний вакуум, проте комуністична ідеологія пульсує в новій політичній свідомості вже у формі стереотипів та міфів. За умов наростання фрустрації політичної свідомості тоталітарний компонент політичної культури збільшуватиметься, масову свідомість захоплюватиме неусвідомлена ностальгія за «твердою рукою», людей єднатимуть спільні переживання, зумовлені соціальною безперспективністю, наростанням безробіття, злочинністю, які здатні викликати їх на деструктивні дії. Вже нині спостерігаємо збільшення дози ідеологічної «самоінтоксикації» суспільних настроїв, коли декларативні розмови про демократію, про переваги ринкової економіки, про багатопартійність та вибори, як форми вияву індивідуальної та соціальної волі викликають у багатьох роздратування й неприйняття будь-якої ідеології.

Оскільки шлях національної консолідації, шлях формування нової політичної свідомості в Україні перекривають і ідеологічна спадщина тоталітаризму, і гострі соціальні суперечності, то нам украй необхідна, як ми вважаємо, нова система ціннісних орієнтацій, тобто загальнонаціональна ідея, яка була б здатна консолідувати українське суспільство й постала б як своєрідний духовний імпульс у вкрай необхідній активізації духовних і моральних сил громадян, будівничої енергії народу[245]. Концептуальні засади та принципи національно-державного розвитку українського суспільства мають базуватися на тих

спільностях (духовних, соціальних, моральних), які б стимулювали сам процес оздоровлення суспільства через самоусвідомлення, через внутрішню самоідентифікацію з визначенням смислових орієнтирів, через мобілізацію життєдіяльної енергії народу та інтеграцію людей у громадянське суспільство. «Йдеться про підвищення, - як писав Х. Ортега-і-Гассет, - життєвого тону нації, про пошуки й визначення тих стимулів та зусиль, які б спонукали націю, народ до енергійного самоздійснення»[179].

Центральним питанням державотворчого процесу в Україні, як відомо, є становлення нових політичних структур, та нової системи економічних відносин. Обидва процеси мають за кінцеву мету створити максимально можливі умови для розвитку особистості кожного громадянина, забезпечити йому відповідний цивілізаційний рівень свободи, реалізацію творчого потенціалу. Окрім простого бажання більшості українського загалу жити у дійсно демократичній, правовій державі, життєво необхідною є потреба мати лідерів і політиків, здатних прискорити процес розбудови такого суспільства. Отже, домінуючою висхідною стає проблема, як вже говорилося вище, формування нової української еліти, її нової політичної свідомості і спроможності не просто самореалізуватися, але й послугувати власному народові, державі. Загальновідомо, що при всій важливій ролі широкого національного загалу, велику політику все ж формують професіонали, політичні і громадські діячі високого гатунку. І формують її такі професіонали безпосередньо і в прямій залежності від рівня розвитку гуманітарної сфери, яка нині перебуває не просто у кризовому стані – її полишено на потім, за принципом: відбудуємо, налагодимо економіку, а тоді вже візьмемося за свідомість, духовність, за гуманітарний розвиток України. Час вимагає нової еліти, найперше – правлячої, і саме такої, яку підтримують широкі верстви українства. Якщо ж така еліта, з будь-яких причин, не формується, старій нічого не лишається, як ще жорсткіше експлуатувати співвітчизників, шукаючи при цьому винуватців кризового стану. Сьогодні маємо, на нашу думку, саме таку ситуацію в Україні. Отже, у всієї нової еліти в Україні і, на жаль, у її кращої частини,

що спробувала започаткувати нове, справді демократичне суспільство є величезна загроза теж перетворитися якщо не в тоталітарну еліту, то у всякому разі набути рис деспотизму, а щодо загрози відірватися від власного народу – то це майже реальність завтрашнього дня. І однозначних рецептів для запобігання такій ситуації практично немає. Хіба що усвідомити, що за таких умов потрібна широка відкритість суспільства, гласність і свобода слова, які б нікому не давали переваг володіти, насамперед, засобами масової інформації.

Зрозуміло, що все нагальнішою стає проблема розподілу влади, існування справжнього політичного плюралізму, який має забезпечити відкрите змагання політичних еліт саме на тлі розв'язання доленосних для України проблем формування державності, але не заради задоволення дріб'язкових політичних амбіцій. Врешті, таке змагання, а найперше, його дійсно об'єктивне висвітлення засобами масової інформації, дасть змогу значно підвищити інтерес до політики, до формування політичної свідомості тих громадян, що, врешті, як виборці, приводять політиків, усю політичну еліту до влади, на різних її рівнях і щаблях. Маємо визнати, що за шлях формування власної державності серед здобутків на цьому шляху чи не найменшим є формування політичної свідомості нашого громадянства, особливо молоді. І суттєвими гальмами при розв'язанні цієї проблеми є не лише переоцінка становлення принципово нових духовних цінностей, відмова від ідейних орієнтирів минулого чи щось інше. Проблема виглядає куди глибшою, драматичнішою. Суть її в тому, що десятиліттями українська еліта вимушена була більше боротися проти когось, ніж за щось. Вимушена була руйнувати, бо розбудовувати власну державність українцям постійно заважали. Нині треба також брати до уваги, що процеси, які відбуваються в Україні, суттєвим чином все ж відрізняються від тих, що мають місце в інших посттоталітарних країнах як Європи, так і ближнього зарубіжжя. Значну роль у цих процесах відіграє в нашій країні не правлячий клас чи будь-яка політична сила, а саме політичний лідер, особистість як головна фігура важливих політичних процесів.

Неструктурованість українського суспільства, слабкість окремих політичних сил, політичних партій, ситуація, коли ні ліві, ні праві практично не спроможні взяти на себе відповідальність за подальший суспільний розвиток країни, спричинили ситуацію, коли все більше таких сил і партій заявляють про свою центристську позицію. Здавалося б, це явище позитивне, оскільки українство надто втомилося від революцій і змін. Однак і зиску з центристської позиції окремих її прибічників вже надто мало, бо вона означає часто не що інше, як позицію очікування, а то й тимчасову бездіяльність, оскільки відчутної громадської підтримки бракує усім.

Сьогодні окремі політичні партії, об'єднання, сили доходять свідомого розуміння, що є потреба у блокуванні, об'єднанні зусиль навколо загальнонаціональних, загальнодержавних інтересів. Симптом закономірний, позитивний і вельми, на нашу думку, потрібний, бо, врешті, треба дотримуватися і вивіреної світової практики: у більшості країн з так званими розвинутими демократіями переважна більшість політичних партій, громадських організацій поєднуються навколо стратегічних шляхів розвитку своїх держав, зберігаючи за собою право бути різними у тактичних кроках на шляху до цього. І це природньо, об'єктивно[49].

Отже, важливим місцем у дослідженні нової політичної свідомості в Україні є розкриття труднощів переходу від одного політичного режиму до іншого. Як виявилось, подолання тоталітарного політичного режиму неможливе у короткі терміни, адже залишки такого режиму коріняться у політичній свідомості як значної частини адміністративних кадрів, так і простих громадян. Відсутні відповіді на питання: «Скільки триватиме перехідний процес? де межа переходу? і чи є перехід поступом уперед?». Натомість очевидним залишається шлях виходу з перехідного стану: це виховувати в собі свідомого громадянина та почуття громадянського обов'язку; підвищувати власний культурно-освітній рівень. Становлення політичних інститутів – багатопартійності, політичного лідерства, політичної опозиції, - наступний важливий крок до демократизації суспільства та політичної системи. Це

становлення є, водночас, розширенням політичного процесу. Інституалізація українського політичного життя має сприяти подоланню тінізації політики, викоріненню «тіньових світил», збільшенню ролі публічних політичних діячів, моралізації суб'єктів політики, що протистоятимуть цинізму влади. Врешті, ще одним кроком на шляху до демократизації політичних відносин має стати прищеплення публічними громадянськими інститутами почуття громадянської відповідальності тим, хто бере участь у прийнятті політичних рішень. Труднощі, які є на цьому шляху, не раз об'єктивно зумовлені, тому не завжди варто намагатися революційним чином їх долати, йти усупереч еволюційному поступу. Революційне прагнення зміни соціально-політичної ситуації є якраз результатом порушення балансу між теорією та практикою, наслідком часто непрофесійного та псевдоаналітичного підходу з боку деяких політиків. На жаль, одним із недоліків перехідного суспільства є небажання політиків прислухатися до думки фахівців, насамперед істориків, філософів, політологів. З цією обставиною ми схильні пов'язувати гальмування процесу творення ідеології державного будівництва. Примирити існуючі політичні ідеології з потребою розбудови держави та побудови громадянського суспільства – є однією з головних проблем в сучасній Україні. Таке примирення своєю чергою привело б до ідейно-політичної консолідації Сходу та Заходу України, сприяло б становленню цілісної української політичної нації. Для України найбільш прийнятною є змішана парламентсько-президентська форма правління, що в своїх основних рисах узгоджується з консенсусною (співтовариською) моделлю демократії. Теоретично, впровадження цієї моделі в Україні можна було б пов'язати з територіальним федералізмом, двопалатним парламентом, системою виборів президента кваліфікованою більшістю[234].

А поки що процес формування української державності пов'язаний з розв'язанням цілого ряду складних проблем. Звичайно, домінантними тут є проблеми економічного характеру – переорієнтація економіки в русло інших відносин, іншого способу виробництва. Іншою важливою проблемою, без вирішення якої

неможливе утвердження самостійності – вирішення соціальних проблем. Але ми вважаємо, що при всій всезначимості, самодостатності та пріоритетності попередніх завдань вони самі по собі не вирішуються без розв'язання системи проблем в політичній сфері життя людини. Зараз в Україні відбувається перехід від тоталітаризму до демократії. Серед головних особливостей цього переходу професор А. Колодій називає наступні:

1) Перехід до демократії здійснюється не від авторитарного, а від тоталітарного суспільства, а тому він включає в себе надзвичайно глибокі перетворення як політичної, так і економічної системи, що об'єктивно є надскладним завданням особливо в умовах глибокої економічної кризи. В посттоталітарних країнах, де була повністю знищена приватна власність і приватна ініціатива, економічні успіхи майже повністю залежать від нового уряду і даються йому найтяжче не лише з суб'єктивних, але й з об'єктивних причин. Разом з тим саме ці успіхи служать одним із найсуттєвіших факторів легітимізації нових правлячих еліт. Отже, економічний фактор дуже ускладнює процес демократичної стабілізації, і не лише в країнах, що запізнилися з реформами, як Україна. З іншого боку, при переході до демократії від тоталітарного, а не авторитарного режиму, включеність військових еліт у політичний процес є порівняно меншою і це полегшує процес демократичної стабілізації.

2) Політичне, економічне та соціокультурне життя суспільства несе на собі значні відбитки напівколоніального статусу України і колишньої підлеглості її окремих територій різним державам з неоднаковими режимами протягом століть: процес національної консолідації ще далеко не завершений, а національна єдність, хоч і була підтверджена референдумом 1991 року, для багатьох ще залишається спірним питанням.

3) Розмежування політичних сил відбувається за обставин слабкої нестабільної багатопартійної системи і є багатовимірним: країна поділена не лише за соціально-економічними, ідеологічним, але й за етнічними, регіонально-культурними, мовними ознаками. Відмінності у зовнішньополітичних орієнтаціях також відіграють

суттєву роль у розстановці політичних сил. Інакше кажучи, Україну можна вважати типовим прикладом плюрального (поділеного, багатоскладникового) суспільства.

4) Економічна залежність від колишньої метрополії і дуже сильне бажання останньої зберегти і примножити цю залежність на майбутнє; її пильна увага до всіх помилок і невдач молодій державі та намагання багатьох політичних сил і окремих російських політиків використати ці труднощі для ослаблення легітимності теперішньої влади в Україні, підризу стабільності демократичного режиму і, врешті-решт, для відновлення імперії, яка, за визнанням російських політиків, неможлива без України.

5) Повільні темпи економічних перетворень (як наслідок дії вище означених та деяких інших факторів) і погіршення рівня життя переважної більшості пересічних громадян.

б) Порівняно великий вплив так званих «лівих сил»[113].

Отже, магістральним напрямом розвитку політичної сфери України в даний період і в найближчій перспективі – є перехід від посттоталітарного і авторитарного суспільства до демократичного. Початку такого переходу передувала криза режиму, що існував раніше. До найбільш важливих складових тоталітарного режиму слід віднести надзвичайно централізовану структуру влади, коли вище, загальнодержавне керівництво практично не несло ні перед ким реальної відповідальності й водночас зводило до мінімуму права органів регіонального управління. Визначаючи політичну стратегію переходу від посттоталітарного суспільства до демократичного, слід мати на увазі, що між ними можуть бути різноманітні проміжні системи. Тобто системи, які скоріше слід віднести до напівдемократичних, ніж до дійсно демократичних. Обминути такі системи не вдасться, як свідчить аналіз, й Україні. І зумовлено це об'єктивно рівнем зрілості соціальних і політичних чинників, еволюційним характером суспільного процесу.

Характерною рисою демократії у будь-якій країні, сутністю її природи є організоване політичне суперництво, для забезпечення цивілізованого характеру якого потрібна взаємна довіра між претендентами на владу, традиційна повага до правил гри,

закріплених у законах. Зрозуміло, що в суспільстві, яке тільки вийшло із недемократичного стану, в розвинутому стані ці передумови не існують. Вони можуть скластися і укріпитися лише поступово. Необхідність поступовості і поетапності в русі до демократії зумовлена тим фактом, що людина має тією чи іншою мірою консервативну природу, і зміни у її політичній свідомості, звичках, традиціях можуть не встигати за зміною самих умов життя. В такому разі людина відторгне це нове, незважаючи на його об'єктивно прогресивний характер. Взагалі спроба випередити в реформуванні суспільного устрою масову політичну свідомість може призвести до суспільної кризи. Тому наполягання деяких політичних сил на негайних і революційних за своїми темпами змінах навіть при суб'єктивно прогресивних устремліннях об'єктивно загрожує відкинути суспільство назад до тоталітаризму. Натомість повинна прийти тактика проведення декількох серій реформ. Перевага такого варіанту розвитку подій полягає в тому, що конкуруючі політичні сили матимуть час і змогу для адаптації до атмосфери демократичних виборів, а також для формування власного політичного обличчя. Особливо важливо це в умовах України, як інших країн, що виникли на терені колишнього СРСР, де в минулому практично не існувало досвіду багатопартійності, а в даний період склалися несприятливі соціально-політичні умови, що заважає виробленню терпимості і раціональності. Взагалі ж головною умовою стабільної демократії є розвинуте громадянське суспільство, де абсолютної могутності набуває право. Дух відкритості й конкуренції, який властивий демократичним політичним інститутам, стимулює сприйняття змін, всього нового.

Демократію слід розглядати як один із і різновидів управління. Хоча при цьому необхідно наголосити, що суспільна й економічна структури є факторами, які посилюють демократію, і навіть більше — саме від них значною мірою залежить остання. Так, наприклад, Л. Даймонд визначає, що демократія як система правління відповідає трьом основним вимогам: 1) чесній і всеохоплюючій конкуренції (регулярній і ненасильницькій) між індивідуумами чи організованими групами (в першу чергу політичним партіям) за

будь-які значні посади в уряді; 2) високому рівню політичної участі в регулярних і законних виборах, коли жодна з дорослих соціальних груп не позбавлена такої участі; 3) такому рівню громадянських і політичних свобод, що забезпечує цілісність політичної конкуренції і політичної участі [68]. Рух до демократії складається з двох одночасних, але досить автономних процесів: дезінтеграції авторитарного режиму, що часто набуває форми лібералізації, та процесу виникнення демократичних інститутів. Демократія визначається як певна система розвитку й завершення міжгрупових конфліктів.

При виборі напрямів розвитку України слід мати на увазі, що нерозвиненість соціальної структури, невизначеність панівних ідей, домінуючих цілей розвитку суспільства зумовлює нерозвиненість організаційних структур, які б відображали інтереси відповідних верств населення та мобілізували б його на вирішення поставлених завдань. Іншими словами, відсутні дійові політичні організації, здатні очолити поступальний рух суспільства. Більшість політичних партій певною мірою є політичними клубами - кількість їх членів коливається від кількох сот до кількох тисяч. Вони не здатні вести за собою маси, мобілізувати їх привабливими ідеями, дійовими програмами, оскільки самі дезорієнтовані, не можуть напевно сказати, на яку соціальну базу спираються, чиї потреби виражають, чого прагнуть і якими методами збираються досягнути своїх програмних цілей. Тож не дивно, що народ фактично департизований, що знову таки суттєво впливає на особливості формування структурованих основ політичної свідомості. Все це актуалізує завдання сприяти розвитку політичних партій, намагатися скоріше перейти від формальної багатопартійності до реальної, діючої багатопартійної політичної системи. Партії України репрезентують практично весь традиційний політичний спектр.

Немає сумнівів у тому, що майбутній політичний устрій України повинен включати розвинуту систему парламентаризму. Виникнення принципу і ідеї суверенітету народу зумовило новий зміст парламентаризму, а головне усвідомлення його суті, яка

полягає в тому, що верховна влада належить не парламенту, а народу. В такому випадку парламентська влада є лише уповноваженою владою, а самий парламент тільки уособлює народний суверенітет, не вносячи при цьому змін в об'єкт прав суверенності. Парламент реалізує повноваження на владу, які гарантуються Конституцією, зважаючи на конституційні гарантії інших факторів влади. Сьогоднішнє перехідне суспільство характеризується гострою суперечністю між усталеними традиційними цінностями народу, його культурою, з одного боку, і тими соціальними відносинами, в які його поставив виклик часу з другого. Україна знаходиться нині в стадії розколу, своерідної перехідної цивілізації, розвиток якої характеризується розпадом традиційної спільноти, появою в ній двох контингентів населення із протилежним способом життя, конкуренцією двох рівнів потреб, двох рівнів засвоєння суспільних відносин і їх оцінки, зрештою — розколом культурної основи відтворюючої діяльності людей. Розкол — це нездатність спільноти внаслідок низького рівня суспільної політичної культури забезпечити гармонійний консенсус. Низький рівень реальної демократії не дає можливості повсякденно відфільтровувати і творчо переосмислювати запозичені із світового досвіду культурні надбання, цілеспрямовано поширювати їх в товщі народу [8]. Українське суспільство характеризується загальною соціальною неврівноваженістю, розривом внутрішньосуспільних комунікацій, напруженістю між широкими верствами народу і державою, між духовною елітою і масами, нескінченними конфліктами всередині політичної еліти. Подолання розколу вимагає введення нових форм управління, здатних не лише пристосовуватись до розколу, але й цілеспрямовано долати його. Для цього потрібно відмовитись від уповань на житейський глузд, а підняти до необхідності глибокого дослідження суспільних процесів, нарощування кваліфікованого потенціалу глибинного і масового переосмислення власного історичного досвіду, що в остаточному результаті дасть можливість осмислення власної самобутності як відправної точки входження в світову ліберальну цивілізацію з власним

національним обличчям, гідністю і самоповагою. Для цього політична еліта, державний апарат повинні глибоко пізнати і постійно орієнтуватися на пануючий в масовій політичній свідомості моральний ідеал, систему соціальних цінностей, уявлень народу про справедливість, правду і кривду.

Останнім часом все ж помітні, економічні й соціально-політичні зміни. Більшістю населення була усвідомлена необхідність переходу до змішаної економіки. Добре чи погано, але все-таки розпочалось становлення ринкових відносин. Сталися зрушення в приватизації державної і колективної власності. Трансформуються інститути державної влади. Триває процес становлення багатопартійності. Створюються правові і соціальні передумови для духовного, ідеологічного, релігійного плюралізму в суспільстві. Завдання нині полягає в тому, щоб зробити реформування більш ефективнішим, не допустити процесу припинення реформ, різко підвищити позитивну результативність практичних дій. Проте аналіз засвідчує, що практичні дії щодо реалізації основних стратегічних цілей реформ, які необхідні по суті, у своїй сукупності не привели до усунення системної кризи в суспільстві. Країні все ще не вдалося досягти істотних позитивних результатів.

Громадяни України засвідчили досить високий рівень політичної свідомості в розумінні соціальних процесів, заявивши, що основними «винуватцями» кризи є: розвал СРСР - 29,1%; небажання чи неспроможність керівництва України здійснювати економічні реформи - 25,9%; діяльність мафії - 23,5%; відсутність порядку і дисципліни - 21,9%; відсутність в Україні сильних і авторитетних політичних лідерів — 17,7%; відсутність реальної програми виходу із кризи — 16,3%; некомпетентність і безвідповідальність державного апарату — 15,6% (за даними результатів опитування служби Соціс-Гелап [123]). Отже, громадяни усвідомлюють, що головна наша біда — невміння самоорганізуватися. Звідси - тяжіння до сильної влади, яка б навела порядок негайно і ефективно. Але не силове протистояння, не бюрократична тяганина, не політичне маневрування, а

інтелектуальний потенціал має стати тією точкою опори, де важелі влади зможуть привести до реформістських зрушень в країні.

На сьогодні магістральною проблемою є самоусвідомлення того, що успішне реформування економіки можливе лише у тому разі, коли керівники України зможуть управляти політичними подіями ефективно та цілеспрямовано. Цього можна досягти лише за чіткого розуміння того, що повинно бути зроблено сьогодні, що завтра, а що через місяць. Така конкретна плановість проведення реформ у країні й їх точна визначеність у часі надасть виконавчій владі відповідної поваги у суспільстві. Рухаючись нормальним соціально орієнтованим шляхом, відбудовуючи свої власні галузі індустрії та забезпечуючи протекціонізм держави щодо національної економіки, Україна досить реально може вийти з кризи. Головним на сьогоднішній день є пріоритети промислової політики, власності, приватизації, демонополізації і накопичення національних капіталів. При цьому інструментом збереження самобутності виступає могутня держава, а сама ідея могутньої соціально зорієнтованої держави може стати інтегруючою ідеєю українського суспільства.

Отже, українці повинні побудувати добре організовану, сильну, соціально-орієнтовану державу, здатну гарантувати права, свободи і гідний рівень життя усіх своїх громадян. В свою чергу це означає, що така держава і суспільство повинні опиратися на ефективну економіку, тобто на розвинуту ринкову економіку з повномасштабним правом приватної власності. І накінець, це означає, що в створюваній нами державі повинен бути забезпеченим пріоритет прав особистості, повна рівність громадян, незалежно від національного походження, мови, соціального становища і політичних переконань, що держава забезпечить повноцінний розвиток як української державної, так і всіх інших національно-мовних культур і свідомості без будь-якої дискримінації та не допустить ніяких спроб перенести національно-етнічні фактори в політичну організацію суспільства і в які б то не було аспекти державного будівництва та взаємовідносин із своїми громадянами. А для цього слід було неухильно активізувати

конституційний процес, спрямовуючи його згідно вказаних орієнтирів. Тому 28 червня 1996 року Верховна Рада прийняла нову Конституцію - першу Конституцію в історії України, яка законодавче закріпила зрушення в галузі суспільно-економічного і державного будівництва. Успішним завершенням конституційного процесу Україна ще раз продемонструвала всьому світовому товариству непохитну відданість курсові демократичних перетворень у країні. Проголосивши у Конституції рівність усіх форм власності, в, тому числі й приватної на засоби виробництва, Україна тим самим конституційно закріпила курс на побудову суспільства, яке базується на мішаній економіці. Це дає можливість права вибору кожній людині - де і як реалізувати свої можливості. В цілому на сьогодні перед Україною відкривається можливість вибору між трьома основними суспільно-політичними моделями. Перша - ліберальна - передбачає високий рівень економічної свободи, практично не обмежену необхідністю соціального захисту населення. Протилежною їй є друга модель - патерналістська - передбачає мінімальний ступінь економічної свободи в умовах соціальної справедливості, що інтерпретується як наявність системи зрівняльного розподілу. І, нарешті, третя - соціально-демократична модель - передбачає достатній ступінь економічної свободи, обмеженої, однак, вимогами соціальної справедливості, яку розуміють як підтримку найбільш, вразливих верств населення[123]. Маючи, здавалося б, свободу вибору, суспільний лад врешті-решт визначається рівнем розвитку продуктивних сил, характером звичних для історії даного народу суспільних відносин (модернізованих, звісна річ, відповідно до вимог часу), традицій соціонормативної культури, які закріпилися вже на рівні генофонду, але не відповідно до бажань партій, лідерів чи окремих громадян. Фундаментальною основою, що визначає спрямованість соціально-економічної поведінки людей, є історична спадщина, яка і формує політичну свідомість народу тієї чи іншої країни.

***

Отже, в процесі становлення державної незалежності Україна переживає глибоку соціально-економічну та політичну кризу, що дедалі більше переростає у всеохоплюючу національну кризу, яка може мати своїм наслідком масове незадоволення і загальний протест населення, повне розбалансування суспільного організму та втрату державності, що суттєво впливає на загальні процеси формування нової політичної свідомості. Україна не має цілісної та ефективної системи влади, що відповідала б загальнолюдським тенденціям розвитку, конкретно-історичним умовам, традиціям і менталітету народу. Натомість існує нестабільний конгломерат з напівзруйнованого минулого та запозиченого, часто напіввипадково, чужого досвіду. В результаті замість співробітництва гілок влади було їх постійне деструктивне суперництво. Тому вкрай назрілим стало завдання створення цілісної системи влади, яка могла б здійснювати послідовне реформування суспільства. До того ж перед Україною з усією гостротою постала проблема вибору форм державного правління. Конкретно-історичні умови української держави не давали можливості використати будь-яку з головних форм (парламентська монархія, парламентська республіка, президентська республіка) у чистому вигляді. Найбільш придатною залишалась змішана форма державного правління, в якій би поєднувалися риси парламентської та президентської республік. В Україні в силу перехідного характеру розвитку не відбувся перехід до нової сталої системи соціально-класових відносин, а відтак в суспільстві відсутня розвинута система партій — їх багато, але достатнього авторитету вони не мають. Тому парламент не є добре структурованим в партійно-політичному відношенні: відсутня партія або навіть блок, який би складав парламентську більшість і зміг би сформувати уряд.

Україна як держава ще не стала органічною системою. Вона в значній мірі ще підсистема тієї великої системи, якою був Радянський Союз. Це стосується як економіки, так і суспільної (політичної) свідомості. У політичній свідомості значної частини

населення домінують настрої повернення до спільного життя з колишніми республіками СРСР. Водночас політичні сили, які на ділі визначали політичний розвиток держави, недооцінили значення соціально-економічних перетворень, зайве акцентували національний аспект у державотворенні, чим значно скоротили соціальну базу активної державотворчої політики, що вкрай негативно позначається на національних інтересах України. Після проголошення власної незалежності Україні не вдалося уникнути своєрідної "дитячої хвороби" державності. Суть її, серед іншого, полягала в абсолютизації незалежності української державності. На ділі це призвело до протилежного - крихкості державницької будівлі. Україні не вдалося обрати оптимальний шлях між абсолютизацією незалежності та значною фактичною залежністю від Росії, інших країн. У результаті держава певною мірою перетворювалась на об'єкт маніпуляції з боку Росії, а також розвинених країн Заходу, що істотно знижувало можливість проведення самостійної політики. Україна на початку незалежності не визначилася з концептуальними засадами подальшого суспільного розвитку, що не давало можливості вищим владним структурам розробити й здійснювати ефективні соціально-економічні перетворення. Причин тут, як мінімум, дві. Перша полягала у слабкій теоретичній розробці та недостатньому узагальненню існуючого у світі досвіду переходу від авторитарно-бюрократичних режимів до ефективних форм демократії та господарювання. Друга - співвідношення політичних сил у вищих органах влади, передусім у Верховній Раді, яке не достатньо повно репрезентує нагальні інтереси населення України й не дає змоги виробити та прийняти засадові підвалини концепції розвитку держави. З огляду на сказане дедалі більше ставало необхідним оновлення владних структур країни. Крім цього, вкрай назрілою необхідністю було зосередження інтелектуальних сил країни на теоретико-політичній розробці концептуальних засад розвитку держави.

На розвитку України негативно позначалася слабкість і недостатній вплив політичних партій. Політична

неструктурованість суспільства заважала організації чіткої системи влади. У суспільстві діяла і діє тенденція посилення соціального напруження, її головна суперечливість пролягає по осі "бідні — багаті". Подальше зубожіння більшості населення на тлі надзвичайного збагачення незначного прошарку людей може викликати соціальний вибух, який буде спрямований проти як владних структур, що допустили ці процеси, так і самих багатих. Дедалі більшого соціально-політичного значення набувала система розподілу матеріальних благ. Колишня недосконала, та все ж таки певна система була зруйнована, нова не створена, що призвело до важких соціальних і політичних наслідків: з одного боку, йде нестримне розграбування багатств країни кримінальною буржуазією, представниками управлінських структур і просто злочинцями, а з іншого - підривається авторитет політичної влади, дестабілізується політична обстановка, наростає стихійний протест і виступи мас.

В українському суспільстві склалася важка соціально-психологічна атмосфера, запанували настрої невпевненості, зневіри, втоми. Це створило з одного боку сприятливий ґрунт для різного роду політичних авантюристів, а з іншого — паралізувало енергію народу, ускладнювало й без того надзвичайно загрозливу ситуацію. Тому у реформуванні суспільства слід більш послідовно дотримуватися поєднання еволюційності з динамізмом і стратегічним виміром змін. Невиважені перетворення можуть призвести до, як мінімум, двох критичних ситуацій: повного краху економіки та всеукраїнського соціального конфлікту. Безпосередньою причиною останнього може бути не тільки саме по собі дальше зниження життєвого рівня людей, а й несправедливе здійснення приватизації. На сьогодні Україна гостро потребує загальногромадянської злагоди та згуртування. Вирішальне значення в суспільних змінах повинні мати інтереси та потреби реальних людей, з їхніми вподобаннями, звичками, традиціями, послідовне й неухильне впровадження принципу соціальної справедливості. Тільки таким чином можна буде досягти соціального миру, зберегти державність України й забезпечити

швидке просування вперед, тільки таким чином можна змінити політичну свідомість українців, сформувати нову. Будь-яка глибока реформа нашого суспільства неможлива без визнання того факту, що українці мусять переступити своє самоусвідомлення як селянського люду і піднятися до вищої самоорганізації урбаністичного суспільства, вищої дисципліни правового суспільства європейського зразка. Інтеграція в Європу – зі збереженням своєї державності - це наш свідомий і стратегічний вибір, такою має бути нова політична свідомість українців.

А поки що політична свідомість українського суспільства – завдяки вищезазначеним чинникам, що склалися в процесі формування незалежності України (як економічного, так і політичного, соціального, духовного рівня) і суттєво вплинули на неї – саме в цей період набувала не завжди позитивних ознак:

- неструктурованість її сутнісних визначень;
- формування нової безкомпромісності у вирішенні в першу чергу проблем політичного значення;
- внутрішня суперечливість самих переконань, що формувалися передусім за рахунок відсутності чіткої логіки стосовно інтенсифікації державотворчого процесу, як з боку державних інституцій, так і з боку політичних партій, певних соціальних груп;
- дещо фомальне забарвлення усвідомлення самої суті незалежності української держави, що було викликане слабкою орієнтацією політико-владних структур на державницьку ідеологію та постійна переорієнтація щодо векторів міжнародних інтересів;
- сформувався певний тип «довірливої», «мовчазної» психології людей, як звикання людини до певного стану дискомфорту, що стало умовою формування етатистської свідомості.

2.2 Основні проблеми формування нової державницької свідомості в Україні

Залежно від того, яка ідеологія є панівною в державі, таку адекватну собі форму політичної свідомості вона формує. Свідомо деформований стан ідеології в СРСР став підґрунтям для

формування подвійного еквіваленту самої політичної свідомості: яка необхідна (як ідеал – принципи комунізму), та реальна, в яку людина заглиблюється в повсякденному житті з системою деформованих принципів ідеалу. На нашу думку, сучасна українська держава потребує напрацювання нової ідеології, якій би відповідала форма політичної свідомості. Такою ідеологією, з нашої точки зору, повинна бути ідеологія державності, а не ідеологія класу чи певної групи, чи якесь колективне уявлення щодо дійсності. Започатковуючим принципом такої ідеології має бути поняття української державності, з якої вибудовується і система політичних відносин, і система політичних інституцій, і система політичної діяльності, і система політичної свідомості. Тоді свого роду критерієм буття людини, поруч з її особистим самоствердженням, стають наміри, відношення, дії щодо ствердження української держави, а не знову ж таки, певної групи. В ситуації перехідного суспільства Україні може зарадити ідеологія державництва, функція якої полягає в забезпеченні інтеграції розколотого суспільства. Така ідеологія має запропонувати свою інтерпретацію здатності суспільства до подолання невідповідності між традиційними цінностями масової свідомості і реальними суспільними відносинами. Пануюче нині зневажливе ставлення до ідеології неконструктивне. Насправді ідеологія є дійовим і гнучким інструментом управління, який забезпечує державу соціальною енергією, схиляє мислення до підтримки держави своєю відтворюючою діяльністю. Ідеологія зберігає розколоту державність від краху, забезпечує управлінню засадничу основу для орієнтації. Більш чи менш адекватну — це вже інша справа, бо все тут залежить від того, наскільки ідеологія стає предметом науки, і наскільки наука стає елементом ідеології. І обидва ці елементи мають бути притягнені до завдань державного управління.

Головний висновок тут полягає в тому, що порушення ідеалів і системи цінностей радянського періоду, вакуум конструктивної державницької ідеології в нинішній обстановці при відсутності соціальних передумов розвитку демократичної особистості (яка б мала внутрішні потреби в державності і переймалася б

відповідальністю за неї) — все це, безумовно, свідчить про нагальну потребу українського суспільства в новій ідеології як дійового і перевіреного віками засобу в боротьбі з кризовим станом суспільства. Критично переосмислюючи радянську спадщину, громадяни мають усвідомити те, що державна монополія на дефіцит і примусова циркуляція ресурсів, здійснювана зусиллями радянської адміністративної системи, штучно підтримувала життя в суспільному організмі за тих екстремальних умов, що склалися. Звідси - важливий висновок: занепад старого адміністративного устрою поклав край життєздатності суспільного організму, проте не забезпечив переходу суспільства до поступового і органічного нового розвитку. Останнє - зовсім інша проблема, і доти, доки завдання руйнування в нашій політичній свідомості будуть переважати над творчою активністю найширших верств народу, суспільство в цілях самозбереження змушене буде підтримувати тривалий час (принаймні в державному секторі економіки) цю модель життєвідтворення, хоч можливості суспільства в цій сфері досить обмежені. Лише масова відданість людей новим і життєздатним формам діяльності (економічній, політичній), їх готовність вважати втілення в життя цих нових форм своїм найголовнішим життєвим завданням зможе подолати етап перехідного суспільства, всі ті штучні скріпи, які нині все-таки утримують суспільство в проміжному етапі.

Ідеологія, самоусвідомлення стану нашого суспільства, звісна річ, не є панацеєю, оскільки розкол пронизує не лише політичну свідомість українців — він скрізь матеріалізується у формах людського співжиття, матеріальної культури, економічної діяльності, соціальних інститутів, відтворення - тобто пронизує все суспільство. Але широкі маси населення (а особливо політична еліта) насамперед повинні усвідомити реальний стан речей. В усякому разі - це перший крок подолання перехідного стану суспільства.

Політична свідомість, відбудована на засадах державницької ідеології втрачає свою фрагментарність, перестає бути чисто регіональним явищем. Вона ніби стримує санкцію від держави на

всезагальність свого змісту та всевизнаність своїх форм в межах України, що виступає об'єднуючим чинником формування як самої духовності та свідомості, так і виступає інтригуючим фактором всієї української нації. Згадаємо початок перетворень в Україні, який розпочався на Галичині (кінець 80-х – початок 90-х років). Ідеї державництва, суверенітету та незалежності формували в цьому регіоні особливі, відмінні від усіх інших регіонів форми політичних дій, політичної активності, що призвело до напрацювання нової політичної свідомості як виразника цих дій. Початкові ознаки цієї політичної свідомості, які можна спостерігати на перших етапах прогресування державотворчої ідеї, як епатичність, може, надмірна галасливість та мітинговість в подальших кроках перетворювалася в загальноновизнані і цивілізовані форми політичних дій. Це дало можливість вивести з крайньої поляризації інтереси ще не структурованих політичних інституцій в стан плюралістично-консенсусних відносин. Це, в свою чергу, дало можливість започаткувати зліквідування цієї фрагментарності, самотності, особливості, регіональності політичної свідомості, повільно переводячи її на загальнодержавницький рівень, де інтегруючим початком стає не спільний і єдиний ворог, а власна держава. Звичайно, ми не хотіли переоцінити цей процес, адже він настільки складний та часом суперечливий, що не завжди дає можливість явно, зримо досягнути це прогресування. Але ми впевнені, що повністю перебороти, вижити цю фрагментарність та регіональність прояву політичної свідомості і виразити її в загальнодержавницьких вимірах неможливо, адже ніколи не існуватимуть уніфіковані економічні, політичні, соціальні, культурні інтереси. Завдячуючи такому змісту новонародженої політичної свідомості, ідея державності стала домінуючою, є незаперечним фактом. З нашої точки зору, ця ідея починає спрацьовувати, хоча і дуже повільно, на створення єдиного політичного простору в Україні, але, одночасно, зі зміщенням його центру із Заходу України на Схід. Разом з тим, як ми вважаємо, варто зазначити, що, незважаючи на поки що початкову тенденцію до зникнення перервності у формах вияву політичної свідомості, її сенсу та її визначення змістом

державницької ідеології, сам рівень політичної свідомості українців не відповідає ще цивілізованим нормам. Це, в першу чергу, детермінується особливістю самого змісту політичної діяльності, а також його проявом в перехідний період, який переживає Україна.

Досліджувати суть трансформації політичної свідомості в Україні, на нашу думку, не можливо без аналізу суб'єкта та об'єкта цього феномену. Суб'єктами політичної свідомості є люди, політичні групи (нації, класи, верстви), політичні інституції (держава, політичні партії та організації, рухи та об'єднання, інститут управління). Говорити, що суб'єкти політики – це учасники політичного процесу буде недостатньо. Під ними розуміються лише такі учасники політичного процесу, які можуть діяти самостійно, які мають власні потреби і інтереси, що відрізняють їх від інших і які усвідомлюють ці інтереси. Тому тільки на ґрунті усвідомлених інтересів виникає самосвідомість суб'єкта і відповідно здатність реально оцінювати себе і своє становище в суспільстві і політиці, силу і вплив союзників і противників. Саме така самосвідомість учасників політичного життя є запорукою їх свободи. А свобода означає можливість суб'єкта визначити цілі своїх дій, вибрати засоби їх досягнення, формувати свій курс. Без свободи вибору не може бути і свободи діяльності. Свободу А. Токвіль трактував як історичну вартість, яка не виявляє одразу всіх політичних сторін, що «її позитивні сторони можна пізнати лише тоді, коли вона досягне «почесного віку», тому немає важчого, «ніж вчитися жити вільними»[246]. Причетність до суспільних справ, відчуття і переживання громадянського обов'язку спрямовує людину на шлях позитивного самоствердження індивідуальної свободи. Поєднання, гармонізація інтересів індивіда з потребами розвитку суспільства – це є те, що вигідно відрізняє демократичний устрій держави від тоталітарного режиму. Якщо останній не дає людині жодного шансу на самореалізацію, то демократія максимально включає особу в розбудову політичної системи, держави, інституцій і, головне, запобігає відчуженню влади у цій системі. Коли дати народові свободу, то люди будуть прагнути до досягнення власних цілей, будуть заробляти гроші,

добиватися успіху, забезпечувати добробут собі і своїм сім'ям. І в той же час вони будуть діяти в ім'я інтересів всієї країни і взагалі людства.

Демократія гарантує кожному громадянину держави умови для участі у політиці, не дозволяючи людині випадати із соціального організму. За таких умов змінюються і функції влади. Головна функція – не стільки робити те, що можуть робити і без нього, скільки підтримувати умови в межах, в яких є кожного місце для участі. Рівень політичної свідомості особи залежить значною мірою від рівня і стану свідомості суспільства, від того, чи зацікавлене суспільство в розвитку здібностей людини, чи є вона засобом досягнення певних цілей, чи є метою суспільного розвитку особи. Існують певні взаємодії, зв'язки між особою і політикою, аналізуючи які можна говорити про рівень політико-культурного розвитку особи. Політика, як і суспільство в цілому, підпорядкована певним об'єктивним законам, які, якщо їх вивчати за допомогою методів наукового пізнання, можуть бути використані для організації державного управління. Держава, як політична форма організації суспільства і як політико-адміністративний інститут вступає у політичні відносини з особою або як з громадянином, або як з представником державного апарату, або тим і іншим одночасно і, таким чином, залучає всіх членів суспільства у політичні відносини з владою. Певні ролі, функції, дії, активність особи у політиці фактично пов'язані з формуванням у неї необхідної потреби до самореалізації, у суспільно-політичній діяльності, що в свою чергу передбачає наявність у людини політичних знань, умінь, навичок, освіти та політичного виховання.

В умовах демократії, на нашу думку, може відбуватись свого роду реструктурування політичної свідомості, розмивання її елементів, що є надзвичайно небезпечною перспективою її розвитку. Свідомість творять не маси, її формування є справою не багатьох, а саме еліти. Для України притаманна невизначеність форм влади і власності. Суспільство, яке було зорієнтоване на рівність, не могло терпіти поряд з "однорідними" людьми особу, особистість, яка прагнула до чогось більшого. І лише не багатьом

представникам суспільства вдалося подолати у своїй свідомості цей своєрідний синдром «первісного комунізму». Так, наприклад, М. Бердяєв зауважив, що «з часів створення світу керувала, керує, і буде керувати меншість, а не більшість», суть же проблеми, на його погляд, полягає у тому, «буде керувати меншість краща чи гірша»[15]. Наше суспільство ніколи не стояло перед цією альтернативою, бо відсутність справжньої політичної свідомості вирішувала цю проблему на користь саме гіршої меншості. В історії України так було часто, і сьогодні, коли, будуючи демократичне, правове суспільство, якщо громадяни нічого не будуть робити для нарощування потенціалу як суспільної, так і політичної свідомості, то поєднання між особистим інтересом і загальнодержавним благом так і не відбудеться. Таким чином, потрібно формувати політичну свідомість не просто підлеглих держави, не рабів того чи іншого функціонера від політики, а свідомість учасників, людей, індивідів, яким жити у даному суспільстві і які, чітко усвідомлюючи власні і загальнодержавні інтереси, могли б на основі раціональної діяльності їх реалізувати. Особа з розвиненою політичною свідомістю сформулює для себе завдання, які стануть суттю її політичної і національної свідомості, визначить свої вимоги щодо державних інститутів і особливе значення буде надавати функціонуванню тих, які зможуть якнайкраще виконувати відповідні функції. К. Поппер сформулював вимоги гуманіста – громадянина до держави: «Я вимагаю захисту від держави не лише для себе, а й для інших людей... Я хочу, щоб було визнано різницю між агресією та захистом, і щоб захист підтримувала організована міць держави»[205]. К. Поппер розуміє захист із застосуванням юридичних норм шляхом компромісу чи арбітражу, а не насильницькими методами. Він навіть погоджується на обмеження його власних дій, якщо особі буде гарантовано захист тих свобод, що залишилися, оскільки вона повинна усвідомити необхідність певних обмежень. Але держава мусить обмежувати свободу громадян якомога рівніше і не більше, аніж потрібно для досягнення чіткої і визначеної мети. У сучасних умовах свободу, як правило, розуміють як економічну мету. Це стосується майже всіх

новостворених держав, у яких часто мало уваги приділяється морально-культурним цілям. У зв'язку з цим проблема політичної свідомості повинна висуватися на одне з пріоритетних місць у розбудові української суверенної держави, для чого необхідно переосмислити як загальні цілі, так і відповідні їм цінності. Виходячи з розуміння особи, як первинного суб'єкту політичної діяльності зауважимо, що проблема свободи людини тісно пов'язана з проблемою її прав, що в державі з цивілізованими нормами відносин складає основу її поведінки і основу її буття. У всіх лібералістських та неолібералістських концепціях основне місце відводиться трактуванню прав людини, як невід'ємних і пріоритетних щодо особи. Лише на їх основі відбудовується вся система політичних і правових свобод у суспільстві та державі. Діяльність особи щодо реалізації цих прав і свобод складає і визначає зміст політичної свідомості на рівні індивіда як первинного суб'єкта політики.

Можна визначити рівень розвитку політичної свідомості в Україні на рівні діяльності політичних об'єднань і політичних організацій через декілька параметрів: це і адекватність об'єктивним умовам способу її виникнення, це і статутні – формально-організаційні – параметри її буття, також розробленість її ідеологічних програм. На нашу думку, найбільш повноцінно дослідити прояв рівня сформованості політичної свідомості в нашій країні на рівні такого суб'єкта політичної діяльності як політична партія, можна лише через її участь у сфері реалізації політичної влади. Проводити дослідження в цьому аспекті можливо лише, задіявши до визначення стану розвитку політичної свідомості такого поняття як плюралізм. Суть плюралізму полягає в об'єктивно зумовлених відмінностях інтересів класів, соціальних груп, верств, станів й відповідно в багатоманітності цих інтересів і форм, їх вираженні в політичній сфері. Політичний плюралізм інституціює і легітимізує ці інтереси в різні форми політичної влади. Одне із важливих положень плюралізму полягає в тому, що індивід не може впливати на політику сучасної держави поодиночі, але може досягнути цього через участь в організованих групах,

тому саме населення демократичних країн інкорпороване в чисельні групи та організації – тобто, групи стають засобом, який дає індивіду доступ до політичної системи. І виходячи з цього, суспільно-політичне життя повинно включати велику кількість різних взаємозалежних і разом з тим автономних соціальних і політичних груп, партій і організацій, установки, ідеї і програми яких знаходяться у постійному співставленні, змаганні та конкурентній боротьбі. Плюралізм протистоїть накопиченню «критичної маси» невиявлених суспільних інтересів і потреб саме через багатопартійність, через можливість формування різних економічних і політичних рухів, які представляють громадянське суспільство. Політичний плюралізм – це режим максимального сприяння можливим пошукам оптимальних шляхів досягнення цілей, виправданого поєднання позицій, бо він заперечує монополію на владу з боку будь-якої групи чи навіть держави. А на заміну монополії політичний плюралізм пропонує і, основне, передбачає дроблення, розпорошення політичної влади і здійснення її взаємодіючими і урівноваженими одна через одну правлячими і опозиційними партіями, за участю всіх зацікавлених організацій і груп. Плюралістична система політичної влади забезпечує для більш чи менш значних груп можливість щонайменше заблокувати процес прийняття тих політичних рішень, які можуть мати негативний вплив на життєздатність членів даного суспільства. Політичний плюралізм – важливий феномен політичного мислення та політичної свідомості, який відображає множинність політичних інтересів і цілей різних суспільних макро- і мікрогруп, це принцип організації певних політичних систем, участі в їх керівництві та управлінні, прийнятті політичних рішень. Процес становлення політичного плюралізму довгий та суперечливий, об'єктивно обумовлений історичними, культурними, економічними чинниками, залежить від стану розвитку даної політичної системи. Плюралізм у політиці не є самоціллю, він покликаний захищати свободи громадян і гарантувати всім рівні права на цю свободу, бо саме визнання інтересів, переконань і способу життя різних груп втілюють в буття толерантність[275]. Тобто тоді як плюралізм

проголошує множинність рівноправних вільних груп, толерантність означає дієвість гарантії свободи інших, повагу до іншого світогляду і способу поведінки.

Умовою толерантності є наявність різноманітних соціально-політичних вартостей і тому вона практично неможлива, та й непотрібна в одномірному суспільстві (яким було до недавня і наше суспільство), де немає видимих розбіжностей у групових інтересах, у культурі, у політиці, тощо. Толерантність – це вільний вибір відмови від втручання, впливу на недопустимі з погляду суб'єкта толерантності, (організації, партії, тощо) явища, погляди, дії. Чітка, виражена негативна оцінка в сукупності з відмовою від втручання – це і є толерантність. Якщо наявна тільки негативна оцінка, але суб'єкт за деяких умов нічого не може зробити, може йтися лише про терпіння, але аж ніяк не про толерантність. Політична толерантність у широкому розумінні може існувати лише в умовах розвинутого демократичного суспільства. В авторитарних системах, як справедливо зазначив Г. Маркузе, людям не властива толерантність щодо існуючої політики, вони або потурають їй, або страждають від неї[174]. Не менш важливими за толерантність, є проблеми для практичної політики, пов'язані з компромісами й суспільним консенсусом. Саме такий підхід є основою прогресивного руху суспільства і служить засобом для утвердження громадянської злагоди, соціальної стабільності і успішної реалізації радикальних структурних реформ. Консенсус – це форма колегіального прийняття рішень шляхом єдинозагальної згоди всіх учасників і виражає спільність позицій (точок зору) з того чи іншого питання різних політичних сил. В соціологічному словнику ми знаходимо наступне визначення консенсусу – це «згода значної більшості людей, будь-якого суспільства відносно найбільш важливих аспектів його соціального порядку, що виражається у діях»[233]. В конфліктних ситуаціях, коли протилежні сили не можуть домовитись, спостерігається відсутність консенсусу, що яскраво може продемонструвати ситуація, яка склалася в травні-червні 1996р. в українському парламенті з питань прийняття нової Конституції України. Навіть сучасні демократичні суспільства не

позбавлені конфліктності між політичними силами, бо це є ознакою їх розвитку. Але демократія може розвиватись лише при умові, що конфліктність сприяє вишукуванню оптимальних рішень для розв'язання складних проблем і тоді компроміс, консенсус та згода можуть стати кінцевим продуктом політичного процесу як окремих політичних лідерів, партій, рухів, так і суспільства в цілому. Проте потрібно враховувати, що таке розв'язання проблем можливе лише при наявності високого рівня політичної свідомості. Розумним, цивілізованим способом розв'язання конфліктних ситуацій на основі досягнення згоди шляхом взаємних поступок сторін учасників виступає компроміс. Для досягнення компромісу необхідно: чітке визначення об'єкта або предмета дискусії, усвідомлення границь поступок, на які в даних умовах може піти кожна із сторін; формування авторитетних груп, яким довірено вести між собою переговори і, у випадку успіху, укласти ту чи іншу угоду.

Реалізація політичної влади - це в першу чергу прийняття політичних рішень, але лише таких, в яких найбільш широко могли б бути враховані інтереси більшості всіх або хоча б більшості політичних організацій, які мають хоча яке-небудь відношення до функціонування владних структур. Тут постає проблема узгодження і проблема блокування цих інтересів, тому потрібно враховувати політичну свідомість партійних систем і узгодження її на цьому рівні, вміння йти на компроміс, не руйнуючи свою ідеологію, не поступаючись нею, враховувати інтереси інших політичних об'єднань задля інтересів держави чи народу. Одним з показників рівня розвитку політичної свідомості на рівні політичних організацій, ми вважаємо усвідомлення того, що в сучасних умовах жодна з політичних сил, жодна з політичних партій не має права і не може проголошувати реалізацію своїх намірів, інтересів і цілей від імені всього народу, всієї держави. В цьому контексті варто згадати про прошарок люмпенів, чисельність якого продовжує збільшуватись і який відіграє чи не найбільш дестабілізуючу роль у суспільстві й напрям дій якого передбачити практично неможливо. Не маючи власних інтересів, люмпени схильні підтримати будь-яку

політичну силу за мізерну винагороду, і тому є соціально небезпечною силою. З нашої точки зору, слід сприяти розвитку політичних партій, як виразників певних інтересів, намагатися швидше перейти від формальної багатопартійності до реальної, діючої, цивілізованої, багатопартійної політичної системи. Перехід від однопартійності до багатопартійності в Україні – це процес доволі складний і суперечливий і складає у своєму розвитку певні періоди становлення. Перший умовно можна назвати «опозиційно-переддержавним» і охоплює він період від часу утворення перших сучасних українських партій (осінь 1989) до юридичного узаконення самостійного статусу України (1 грудня 1991). Ідеологічні системи усіх партій значною мірою були уніфіковані, схожими є також і погляди на проблеми державотворення, соціально-економічного устрою суспільства, з питань культури, релігії, екології, тощо. Програми партій характеризувалися загальнодекларативними гаслами, апелюванням до всього народу України, боячись зменшити сферу ідеологічного впливу. З дванадцяти партій, що існували до 1 грудня 1991 року, усі, за винятком Комуністичної партії України, обстоювали ідеї парламентської демократії і приватної власності, прямували до державного суверенітету, відстоювали ідеї ринкової економіки та плюралізму, засуджували комуністичну ідеологію. Це стало головною передумовою суспільної діяльності, яка призвела до проголошення незалежної демократичної України. Нові партії були малочисельними, політично наївними, не залученими до механізмів державної політики. Наступний етап у розвитку української багатопартійності можна умовно назвати «лояльно-державним» і визначити його хронологічні рамки з часу проголошення самостійної Української держави до початку 1993 року. Характеризується він тим, що партії, маючи лише попередні програми без механізмів їхньої реалізації, стають неповноцінними суб'єктами «політичної системи». Всеукраїнський референдум та вибори Президента (1991р.) виявили, що цільові установки, на основі яких блокувалися провідні політичні сили, і власна політика Президента збіглися, що і розпочало процес одержавлення партій.

Але цей процес, з одного боку, спричинив розкол опозиції і значна частина партійних структур і громадсько-політичних організацій стала на підтримку Президента і всього або частини уряду, теоретично і практично обґрунтовуючи тезу «підтримка всенародно обраного Президента України – це підтримка розбудови незалежної держави». Сюди можна віднести конгрес національно-демократичних сил, а також певною мірою, національно-радикальний блок. Політичні ж сили навколо Руху та «Нової України» зайняли місце у ніші конструктивної опозиції. У той період вони або заявляли про співпрацю з Президентом і урядом, або ставали до них в опозицію, що не давало змоги ідентифікувати характер української контреліти на рівні певних партійних структур, тоді ж як державно-політична еліта сформувалася шляхом компромісу частини старої партійно-керівної верстви й частини національно-демократичної опозиції. Після спрощення механізму реєстрації партій (коли крім програми, статуту, документів про її створення, додавався список із однієї тисячі членів) було створене правове поле стимулювання малочисельних квазіполітичних партій під амбіційних псевдополітичних лідерів, бо, як відомо, у країнах розвинутої демократії вартість політичної партії визначає її участь у парламентських та місцевих виборах, а реєстрація не має принципового значення. З того часу, до партій, що не мали програм діяльності, одна за одною додавалися малочисельні партійні утворення. Їхня фактична політична діяльність зводилася до періодичних заяв щодо характеру своєї опозиційності чи підтримки певних інститутів політичної влади. У зазначений період складався тип партійної системи, що мав елементи мультипартійності – значна кількість партій, ознаки поляризованості – представлені крайні політичні ідеології: ліва (соціалістами і комуністами) та права (національно-радикальними організаціями).

Наступний етап – «передвиборчий» (1993-1994рр.) – характерний перенесенням центру ваги на підготовку до виборчої кампанії. Це визначило головні завдання партій: пошук сприйнятних гасел виборчої програми, спроба вплинути на ухвалення оптимального виборчого закону. Результатом цього

стало прийняття виборів на мажоритарній основі із застереженням прав політичної партії як суб'єкта виборчої системи. Наслідки цих виборів дають можливість зробити деякі висновки, зокрема, що виборці з більшою довірою ставилися до кандидата у депутати від політичної партії, віддавши йому перевагу перед незалежним кандидатом, а з другого боку, регіональний характер впливу політичних партій, незбалансованість передвиборчих програм кандидатів не дали можливості створити структуровану керівну та опозиційну коаліції партій у Верховній Раді України. Крім того, немає жодної загально-національної політичної партії, що підтвердила б на виборах свій ідеологічний, політичний, організаційний вплив у більшості регіонів України. На сьогоднішній день відбувається етап «партійної трансформації», що його визначає об'єднавчий процес малочисельних політичних партій у таких ідеологічних та політико-економічних концепціях: комуністичній та соціалістичній; соціал-демократичній; ліберальній; консервативній[248]. Проблема, яка гостро стоїть у партійній політиці України на теперішньому етапі, на нашу думку, заключається у якнайскорішому реальному перетворенні українських партій у партії, які за визначенням є політичною силою, котра представляє та реалізує волю народу через участь у виборах і парламентській діяльності. Реалізація цієї проблеми дала б змогу реально перетворити українські партії на парламентські партії сучасного взірця, котрі виконували б функції важливих інституцій політичної системи, та закласти основи дієвої системи політичного плюралізму як основи демократичного громадянського суспільства.

Якщо ж досліджувати діяльність політичних партій через сучасний український парламент, то ознаками прояву рівня розвитку політичної свідомості є наступні:

1) суперечливість інтересів, як політичного, так і економічного, соціального, культурного, владного, регіонального і т.п., які необ'єднані, неструктуровані на рівні самого парламенту і впершу чергу на рівні парламентських груп. Суттєве місце в формуванні демократично-парламентського типу свідомості повинен відігравати плюралізм думок та ідей і компроміс дій.

Ми розглядали вище місце і роль ідеології у формуванні політичної свідомості і зараз знову хочемо підкреслити єдине, що народить компромісні та плюралістичні дії в сучасному парламенті – це лише державницька ідеологія, яка, разом з тим, може зберегти незруйнованими співіснуючі інтереси різних політиків і груп;

2) непрофесійність людей, що працюють в парламенті, рівень політичної свідомості яких однозначно дає їм розуміти, що політична діяльність, на відміну від всіх інших, є професійно не ангажованою, є справою, якою майже кожен може позайматися у вільний від основної роботи час;

3) наступною ознакою прояву рівня розвитку політичної свідомості на рівні дій сучасного парламенту є відкрите протистояння дій нової генерації політиків та тих, які не тільки прийшли із старої системи відносин, але й принесли, намагаючись насадити, зберегти, старі форми політичної діяльності, старі принципи реалізації політичної влади, старі норми відносин. Ця суперечливість найбільш суттєво впливає на вирішення основного завдання, яке стоїть як і перед парламентом так і перед українською державою – ствердження шляху подальшого розвитку. Саме це визначило те протистояння, яке виникло перед прийняттям нової української Конституції;

4) з нашої точки зору, однією з найсуттєвіших ознак прояву рівня розвитку політичної свідомості самого парламенту та його складу є існуючий реальний поділ парламенту за регіональними ознаками менталітету. Це не тільки поділ на схід-захід-південь, а це ще й поділ за різним розвитком економічної свідомості – регіони промислового чи сільськогосподарського виробництва, які породжують адекватну собі форму та зміст політичної свідомості;

5) наступною ознакою прояву політичної свідомості, як ми вважаємо, на рівні парламентських дій є стан освітнього, а не лише професійного рівня депутатів; 6) нам видається за необхідне виділити ще одну суттєву ознаку, яка загалом впливає на процес формування політичної свідомості в парламентській діяльності: це непропорційне вікове представництво у вищому органі політичної влади, а також низький рівень представництва жінок в сучасному

українському парламенті. Громадяни України прямують до демократичного суспільства і як молодь загалом, так і жінки мусять бути представлені в вищому органі, виходячи з принципу загального виборчого права, а не з принципів традиціоналізму. Це, з нашої точки зору, суттєво вплине на формування не тільки цивілізованих норм політичної діяльності, а й на розвиток та прогресування самої політичної свідомості;

7) наступною ознакою прояву політичної свідомості в парламентській діяльності є специфічний феномен, який притаманний, на нашу думку, всім парламентам перехідного типу. Не маючи чітко структурованого парламенту через політичні об'єднання (як партії, партійні системи, рухи і т.п.), ми маємо особливе структурування парламенту і відповідно його дій за індивідуальними ознаками конкретних осіб. До речі, більшість політичних партій сформовані також під інтереси, наміри лідера. Таким чином, коли ми говоримо про політичні дії певної групи чи політичної партії, чи блоку партій, що представлені в парламенті, ми мусимо враховувати, що ці дії можуть бути репрезентовані лідером цієї політичної партії. І тим самим дія політичної партії виступає як психологічний портрет лідера цієї партії. Тому можемо сказати, що політична свідомість, на основі якої діє сучасний парламент, ще в більшій мірі є індивідуалізована, ніж трансформована в узагальнену систему інтересів партій, об'єднань чи позафракційних груп;

8) ще однією ознакою рівня розвитку політичної свідомості українського парламенту, на нашу думку, є наявність або відсутність у депутатського корпусу громадянської свідомості як вищого прояву політичної свідомості, що визначається не тільки правовими, а й етично-моральними чинниками політичної діяльності[9].

Іншим показником рівня розвитку політичної свідомості є вибори та референдум. Президентські вибори 1999р. показали, що у державі фактично ще не збудовано громадянського суспільства. Економіка потребує нових лідерів і ринкового професіоналізму. Протистояння усіх гілок влади переростає у несприйняття

опонентів. У сучасній політиці публічні політичні сили не мають можливості відстоювати власні переконання і впливати на рішення владних органів, а в економіці поглиблюється механізм і концентрація фінансових ресурсів у руках окремих груп, що призведе до подальшого ще глибшого розшарування різних верств населення. Суспільство знаходиться в тяжкому стані, тому Президент має вселити надію в людей, зробити реальні кроки в реформах. Отже, на сучасному етапі велику роль відіграє еліта нації, і від неї залежить чи примкне Україна до Європи, чи до Росії.

Про рівень сучасного життя населення України, про соціальне самопочуття та суспільну (політичну) свідомість говорять дані соціологічних досліджень Інституту соціології Національної Академії Наук України [256]. Так, наприклад, у 1999 році на запитання про економічну ситуацію в країні майже 41% населення відповіли: «дуже погано». 39 % вважає, що потрібно повернути економіку до того стану, в якому вона була до початку змін в суспільстві. Майже половина населення (42%) не могла відповісти на питання про те, яка ж повинна бути в країні політична ситуація. 24 % населення – за зміцнення східнослов'янського блоку (Україна, Росія, Беларусь)- це свідчить, що політична свідомість людей за десятиліття майже не змінилася. А щодо державної розбудови, то 44 % населення сказали, що значну роль тут відіграє мафія, злочинний світ і посадові особи - (33 %). Люди (35%) зовсім не довіряють політичним партіям і Верховній Раді (38%), не можуть сказати, чи довіряють своїм співвітчизникам (49%), навіть Урядові (36%), Президенту (37%). Народ (64%) байдуже ставиться до політики і 48 % не знають, які б політичні лідери могли ефективно керувати державою, а 50% не довіряють партіям. Про діяльність Президента не може сказати нічого 32% населення. 34% людей не задоволені своїм життям, а 73% - своїм становищем у суспільстві. Після виборів люди повністю зневірилися. Їм байдуже, що робить опозиція і влада, їм треба якось жити (про це думає, за соціологічними дослідженнями, 90% населення). І для того, щоб щось змінити, треба змінити перш за все кадрову політику в державі. Бо, люди, що прийшли до влади здебільшого не обтяжені

комплексами відповідальності перед народом і, за ледве помітним винятком, зосереджені на особистому забезпеченні й улаштуванні власних справ. Влада фактично відмежувалася від народу, а народ – від влади.

Референдум, що його оголошено Указом Президента України (незважаючи на негативну позицію Ради Європи; на перешкоди з боку політичних партій правого спектра українського політикуму, які закликали до бойкоту референдуму; ні на запевнення соціологів про можливу низьку активність громадян) відбувся 16 квітня 2000 року. Волевиявлення відбулося з небувалою активністю, яка викликала навіть побоювання у спостерігачів. Адже подібної активності не було навіть під час президентських виборів, не зважаючи на те, хто керуватиме країною. Найвищі показники прибуття на виборчі дільниці дали саме неблагополучні щодо працевлаштування населення райони (Закарпатська область – 97%, Львівська область майже 99%) – тут найбільша масова трудова міграція населення. Понад 80% громадян прийшло на виборчі дільниці тих районів, де відчутним був вплив лівих сил, які бойкотували референдум (Донецька, Сумська, Луганська, Миколаївська області). Міське населення голосувало менш активно, ніж сільське. Це свідчить про вищу інформованість громадян щодо питань референдуму та його можливих наслідків, а також про нижчий ступінь різного тиску влади на волевиявлення міського населення. Так, наприклад, у Києві на виборчі дільниці прийшло близько 70% виборців проти 80% у області. Високий рівень голосів, які віддано за всі чотири питання референдуму – це одночасно свідчення і політичної, і громадянської незрілої свідомості нашого суспільства і слабкості демократичних інститутів, і всесили держапарату. Україна все ще зберігає найнебезпечніший атавізм радянського ладу – бажання громадян голосувати «за», оскільки в СРСР голосувати «проти» не було заведено. Тому будь-яке запитання – навіть малозрозуміле – для пересічного громадянина матиме успіх на референдумі, якщо тільки його сформулювати потрібним для замовника чином. Як на нашу думку, то це свідчить про низький рівень масової політичної свідомості і маніпулювання

нею вищими ешелонами влади. Про вплив еліти на свідомість мас свідчить 85% голосів, що були віддані за право Президента розпускати Верховну Раду – це результат кампанії, яку протягом останніх років проводила Адміністрація Президента, і в результаті – народ був переконаний, що всі біди - від Верховної Ради. Бюджетні негаразди та революційні перевороти в ім'я створення правової більшості ще більше зміцнили негативний стереотип парламенту. Як і прогнозували, найбільшу кількість голосів отримали запитання щодо депутатської недоторканості (89%) й скорочення кількості депутатів (90%). Ці досить складні запитання виглядали в політичній свідомості громадян досить просто, бо вони були замучені тривалим очікуванням зарплат і пенсій. На такий результат референдуму, з нашої точки зору, вплинула особливість українського менталітету: багато громадян ніколи не зізнаються в тому, що до кінця не розуміють суті поставлених перед ними запитань. А тому голосуватимуть «так» чи «ні» замість того, щоб чесно утриматися. Для нашого народу підходить інший спосіб здійснення своїх владних функцій: це делегована демократія (процес, коли зміни в політичному житті країни здійснюються персонами, яким довіряє народ). Ця форма державного управління характерна для багатьох країн із демократією, що розвивається. За результатами соціологічних досліджень, до результату референдуму глава держави має лише дослухатися, сам визначаючи, як краще втілити їх в життя, і чи варто робити це в найближчому майбутньому.

Взагалі, управлінська діяльність в державі є найважливішим показником, мірою, можна навіть сказати еталоном рівня розвитку політичної свідомості в суспільстві загалом. Разом з тим, ця форма діяльності є виразником іншого явища – наявності чи відсутності в цьому суспільстві політичної еліти, яка лише єдина може реально демонструвати і стан цивілізованості самої держави, і політичних відносин в ній, і здатність відтворювати саму історію, але в цивілізованих формах, придатних та пристосованих до умов сьогодення. Відтворюючи цю історію, лише вона здатна заглянути в майбутнє, цим окресливши найбільш оптимальні, прогресуючі

шляхи розвитку свого народу. Наявність еліти в суспільстві – це можливість інтегрувати, напрацьовувати, створювати новий зміст, нові форми, нові напрямки самої політичної свідомості. Якого б значення ми не надавали різним верствам суспільства, щодо ролі їх в розбудові держави, її економічної сфери, на нашу думку, політичну свідомість в першу чергу формує еліта, демонструючи іншим норми цих відносин. Через те, що Україна переживає важкий час становлення як власної держави, так і формування самої еліти, а також її політичної свідомості, ми вважаємо за необхідне звернутись до розуміння сутності політичної еліти різних концептуальних напрямків, для того, щоб окреслити, умовно кажучи, координати цього феномену. Адже несформованість таких критеріїв, з нашої точки зору, породжує деформоване розуміння політичної еліти в своєму побутово-ненауковому сенсі. Поняття еліти, елітарності є водночас і делікатним. З одного боку, інтелектуальна еліта є генератором суспільного розвитку нації, з другого, лише один крок відділяє елітарність від номенклатурності у найгірших її проявах. В часи панування комуністичної ідеології розуміння елітарності було зміщене. Для офіційної (партійної) пропаганди проблеми науки не були пріоритетними. Елітарними властивостями наділявся так званий «гегемон» революційного руху – робітничий клас. Науковій інтелігенції відводилася лише роль «прошарку» з усіма впливаючими звідси політичними, соціальними та організаційними наслідками, які за інерцією діють і сьогодні. Інший негативний ефект впливав з імперського характеру колишнього СРСР, в результаті чого найбільш інтелектуальні сили різними способами «вимивались» з республік і осідали в головних наукових центрах Росії, збіднюючи тим самим інтелектуальний потенціал (і генотип) підлеглих націй.

На сучасному етапі перед Україною надзвичайно гостро стоїть проблема власної еліти. До багатівікового нищення української аристократії додалися сімдесят років більшовизму, спрямованого на свідоме культивування сірості і посередності. Стратегічною метою України (українською ідеєю) є забезпечення гідного життя кожній людині, відродження нації і побудова правової демократичної

держави. І цю мету повинна усвідомити і реалізувати загальнонаціональна еліта (в т.ч. політична, духовна, технічна, фінансова, художня, військова і ін.), яка б виражала і захищала інтереси нації, держави, суспільства в цілому, могла б визначити стратегію і тактику розбудови української державності, розумно і ефективно розв'язувати соціально-економічні проблеми, забезпечувати незалежність, суверенність і територіальну цілісність України, а також формувати нову політичну свідомість суспільства. Соціальна диференціація сучасного українського суспільства спричинила появу численних еліт, нетипових для тоталітарного стану. Кожна реальна група здатна створювати свою еліту на засадах, властивих цій групі. Корпоративність еліт неминуча, хоча в суспільствах з налагодженими селекційними механізмами загальнонаціонального масштабу через кооперацію та інтеграцію окремих еліт здатна утворюватися «загальна» еліта, що домінує в соціальній системі і певною мірою переборює якість корпоративності. У посттоталітарній Україні схожі селекційні механізми не встигли утворитися. В умовах посттоталітаризму відбулася мобілізація, насамперед, регіональних еліт, яка спричинила хвилю розподілу фізичного простору, що значно проявилось в перші два роки існування самостійної України. Проте факти останніх років дозволяють говорити про заміщення установок еліти на розподіл фізичного простору установками на ідеальний простір і контроль над ним і саме ця тенденція створює можливість переведення взаємодії еліт на рівень цивілізованих ідеальних взаємодій.

Нас найбільше цікавить проблема формування політичної еліти, яка безпосередньо виконує владні функції. Політична еліта в нашій державі почала формуватись за досить складних політичних і соціальних умов. По-перше, отримання Україною незалежності зумовило необхідність створення внутрішніх і зовнішніх чинників існування держави. По-друге, розгортався перехід від одного економічного устрою до іншого – ринкового, що і наклало певний відбиток і створило специфічні умови для формування української політичної еліти. Саме виходячи з цих позицій викликають

науковий інтерес проблеми політичних еліт, що знайшли висвітлення в західній (і, перш за все, англо-американській) політичній науці. Шляхи формування політичних еліт розглядаються англо-американськими дослідниками у відповідності з тенденціями функціонування політичних систем західних країн. Показовими в цьому відношенні можуть бути два підходи: формування політичних еліт в керівних колах лідируючих політичних партій (класичним прикладом може бути англійська парламентська система) і формування політичної еліти в межах вищих прошарків підпорядкованої президенту державної бюрократії (президентська республіка в США). Вивчення обох названих підходів з притаманними їм особливостями має значення для вітчизняної політичної науки з урахуванням традицій парламентської і президентської республіки, які характеризують нинішню політичну систему України. Політична еліта є меншістю суспільства і має свої психологічні, соціальні, політичні якості, які дозволяють їй приймати і виконувати рішення, що пов'язані з використанням державної влади або з впливом на неї. Ступінь впливу політичної (правлячої) еліти на соціальне життя суспільства залежить від ступеня усвідомлення нею інтересів соціального прогресу та характеру співвіднесеності їх з власними інтересами, від характеру її відносин з іншими групами еліт, з контрелітою, від уміння створювати ту частину політичного апарату, за допомогою якого реалізуються політичні рішення. Для владної еліти важливим є високий рівень інтелектуальних здібностей та політичної свідомості, які впливають та визначають саму політичну діяльність цієї еліти.

Слід відзначити, що існує певний взаємозв'язок між політичною елітою та масами. Поступовий вихід з кризи передбачає керівну роль еліти в наданні раціональності та збалансованості цим відносинам, а також накладає на неї відповідальність за ті політичні рішення, які вона приймає. Суспільна практика поставила під сумнів раціонально-активістську модель політичної свідомості. Громадян демократичних країн неможливо назвати ні дуже інформованими чи глибоко включеними до політики, ні особливо

активними, тому що політична діяльність становить лише частину (іноді дуже незначну) їх інтересів. Сучасна ж політична практика пред'являє високі вимоги до своїх учасників, бо для прийняття раціональних політичних рішень необхідно мати спеціальні знання та навички, володіти інформацією, яка необхідна для цього. Рівень участі в політиці обумовлюється інтересами стабільності. Він не повинен перевищувати необхідний мінімальний рівень, тому що надмірна активність населення викликає загрозу поширення конфліктів в суспільстві і може призвести до непередбачених наслідків.

Отже, еліта (з лат. – вибрані) – це меншість суспільства, яка внутрішньо диференційована, неоднорідна, але відносно інтегрована група осіб (чи сукупність груп), що більш-менш наділена якостями лідерства і може виконувати керівні функції; займає керівні позиції у суспільних інститутах і впливає на прийняття владних рішень в суспільстві. Це відносно привілейована, панівна група, що претендує на представництво народу і в демократичному суспільстві контрольована масами, і відносно відкрита для входження до її складу будь-яких громадян, наділена необхідною кваліфікацією і активністю. В результаті неузгодження цілей та цінностей правлячого режиму (еліти) з уявленнями основної частини громадян (мас) щодо необхідних форм і заходів політичного регулювання, норм справедливого управління та з іншими цінностями масової свідомості.

Відповідність цілей режиму і уявлень мас сприяє підтримці легітимності правлячих структур, а невідповідність – дестабілізації державності. Досягнення необхідної підтримки масами правлячої еліти, відповідного консенсусу між елітою і неелітою примушує їх вести переговори, взаємно стимулювати поведінку один одного. Часто ступінь підтримки влади населенням навіть не залежить від ефективності управління ним. Тим не менше ефективність економічних і соціальних реформ, правових чи політичних перетворень є серйозною основою для забезпечення підтримки режиму управління з боку населення. Але досягнути активного функціонування економіки в умовах реформування складно, бо для

цього потрібен час, якого перехідні уряди не мають. Тому замість позитивної соціально-економічної і політичної розбудови правлячі режими обирають інші методи забезпечення масової підтримки, можуть навіть прихилити на їх бік політичних опонентів, консервативні прошарки суспільства. Мова йде про інтеграцію суспільства проти зовнішнього (внутрішнього) ворога, стимулювання патріотичних почуттів і навіть громадянської самопожертви. Однак, такі методи довго не тривають. Найпродуктивнішими засобами забезпечення легітимності правлячого режиму є вміння еліти забезпечити поступове реформування суспільства, досягнути консенсусу з політичними противниками (погодження меншості виконувати рішення більшості), утворювати різні політичні коаліції, формувати позитивний образ своїх лідерів перед населенням. Позитивні результати такої політики можливі при домінуванні в суспільстві толерантності, доброзичливості, асоціюванні авторитету лідерів з інститутами правлячого режиму. На нашу думку, в Україні існує велика проблема у стосунках еліти з масами: вони не хочуть (і не вміють) найкращих і компетентних представників своїх інтересів висувати до органів управління, а правлячий режим боїться перетворень, які викликали б вибухову реакцію у населення (для цього влада повинна обирати правовий вихід із ситуації, що склалася і підтримувати ідею і цінності, які інтегрували б суспільство і державу). Політична активність мас відіграє позитивну роль лише тоді, коли їх участь здійснюється не в формі спонтанних виступів, бунтів, а через політичні інститути і контролюється елітами. Без цього виникає анархія, і в результаті – диктатура.

Погляд на сучасну демократію визначає необхідність такого співвідношення між елітою і громадянами, при якому еліти у конкурентній боротьбі за голоси народу отримують право приймати рішення, а громадяни, для яких характерний поміркований рівень політичної активності, контролюють діяльність еліти завдяки почуттю своєї політичної впливовості. Останнє базується на можливостях для громадян виявити свою політичну позицію.

Політична еліта, яка вже одержала владу, в своїй діяльності повинна пам'ятати і про ту частину населення, яка залишилася поза межами її впливу (саме інтереси цієї частини населення виражає контреліта). Залежно від швидкості демократизації – революційної чи еволюційної, на політичну арену виходять різні групи еліт. Характерною рисою є розпад правлячої еліти, хоча в будь-якій еліті порівняно рідко панує злагода. У кризовій ситуації еліта найчастіше ставить питання не оздоровлення самої системи, а питання правопорядку, охорони вартостей системи. Звичайно для тоталітарно-авторитарних режимів була характерна закрита еліта – ортодоксальна. Вона повільно адаптувалася до вимог життя, що змінювалось. З початком перехідного періоду починається пошук компромісів, союзів з опозицією. З'являються елементи конкуренції, яка є однією з рис демократизації. Еліта із закритої поступово перетворюється у відкриту, поповнюються її ряди, насамперед знизу-вгору. Вона внутрішньо оновлюється, що стає гарантом її стабільності на майбутнє. У перехідний період нова еліта часто поєднується зі старою і на цій основі формується нова легітимна еліта. Щоб знайти вихід з глибокої соціальної та економічної кризи, в якій опинилася Україна, потрібно, як ми вважаємо, щоб нова еліта за своїм інтелектуальним, моральним та політико-культурним потенціалом переважала б колишню. Теперішній стан правлячої еліти багато в чому визначається її складом. Значною мірою вона рекрутується з людей нової генерації, які не мають нових поглядів і підходів до проблем перебудови суспільства. Разом з тим до її складу увійшла частина старої номенклатурної еліти, яка володіє навичками управління і одночасно несе на собі тягар старих стереотипів. Цим і обумовлюється суперечливий характер нової еліти. Позитивним є той факт, що у складі нової еліти (в парламенті, уряді, президентському апараті) представлені люди з нової партократії, лідери національно-демократичних рухів, ділових, господарських, культурних, наукових кіл, політологи, правники та інші спеціалісти.

На нашу думку, потрібно зауважити, що існує ціла низка об'єктивних причин, які стоять на перешкоді становлення

ефективної моделі суспільної системи, що має забезпечуватися раціональними діями нової політичної еліти. В першу чергу, це те, що в політичному керівництві України репрезентовано кілька елітних груп, уявлення яких щодо суспільного розвитку України суттєво відрізняються. При цьому будучи в опозиції одна до одної, жодна з них не відмовляється від ініціації політичних рішень на строк до майбутніх виборів, що було б притаманне класичній опозиції. В цій ситуації дуже важко здійснювати навіть оперативне керівництво, не кажучи вже про формулювання загальнонаціональних стратегічних цілей. По-друге, самі елітні групи репрезентують настільки певні соціальні сили наскільки відмінним чином орієнтовані бюрократичні, науково-технічні та культурно-просвітницькі угруповання. За умов відсутності структурованого суспільства та відлагоджених механізмів партійного формування владних структур ці угруповання делегують до влади своїх представників, які користуються владними повноваженнями згідно зі своїми специфічними уявленнями щодо суспільної практики. По-третє, суспільство, в свою чергу, вимагає від політичної еліти одночасного досягнення суперечливих цілей. Суспільство в цілому ще підозріло ставиться до будь-якої ідеології, маючи негативний досвід, а тому віддає перевагу швидше особистим якостям обранців, ніж їх ідейним переконанням. З нашої точки зору, проблема елітаризму постає не лише на рівні спільності, як провідної одиниці суспільства. Варто також зауважити, що проблема елітаризму – це проблема самовизначеності особи в загальному соціальному функціонуванні. Тому важливе місце у формуванні політичної свідомості ми вбачаємо у можливості особи проявити себе лідером, представником еліти, особливо у перехідний період, який зараз переживає Україна[224].

Прискорення реформування суспільства неможливо собі уявити без творчо обдарованих особистостей, які у своїй єдності є ніби реально відчутним колективним розумом і відкрито представлену ним співтворчість на соціальному рівні. Результатом подібної співтворчості в цьому плані є соціальний прогрес. Сходження політики пов'язане з її підготовкою у суспільстві, з

визначенням моделі елітарної особистості, з розкриттям ведучих факторів її «зрощення», з розробкою програм її виховання через систему соціальних актів, ситуацій, а також формування у неї кола необхідних соціальних вмінь, які дозволяють їй завоювати авторитет. Елітарність як якісна сторона особистості передбачає силу впливовості на людей. Джерелом цієї сили може виступати її авторитет для цих людей в пізнавальній сфері (ерудиція), моральній (справедливість і доброта), вольовій (соціальна сміливість, рішучість). Елітарність особистості – це і процес залучення її гідним чином у соціальні ситуації, акти з метою їх збагачення своїм внеском. Багатство внутрішнього світу такої особистості може стати предметом симпатії, зразком для наслідування (ідеалом), притягувальною соціальною силою, яка ніби «цементує» тимчасову з'єднаність людей до високого ступеня їх згуртованості, єдності. Елітарність – це іще і процес конкретного конструювання соціуму навколо себе. В цьому плані важливо розглянути такі акти, як взяття відповідальності на себе і інших, характер вимогливості до інших і себе, оцінка внеску інших і свого. Спроба розкрити різні сторони елітарної особистості гостро ставить проблему виховання такої особи на засадах демократичних і ліберальних цінностей, високих моральних ідеалах та на ґрунті національної свідомості зокрема. Таким чином, ситуація, що склалася в Україні з політичною елітою, обумовлює незвичний характер реформаційних процесів, що відбуваються лише за тактичними програмами та неясними соціальними гаслами при відсутності чіткої національної моделі суспільного розвитку, яка була б спроможною перетворювати стратегічні цілі. Лише якісні зміни в еліті та суспільстві здатні установити природний стан речей[40]. Отже, формування нової української еліти, це разом з тим формування нового змісту, нової форми політичної свідомості, через яку ця еліта може виразити своє лідерство в державотворчих процесах. Разом з тим, новий тип політичної свідомості стає підґрунтям, умовою існування та розквіту нової еліти, демократичної еліти.

У новоствореній суверенній державі Україні місія політичної свідомості повинна полягати також у пошукові шляхів вирішення

виникаючої суперечності між громадянським суспільством і державою. Із зміною пріоритетів в суспільному розвитку, що зумовлені виходом на перший план зовсім інших соціальних інтересів, домінуюча до цього часу політична свідомість починає зазнавати певних змін, тобто змінюються, зачіпаються політичні уявлення, цінності, установки і норми політичної свідомості і поведінки. Однією з найбільш суттєвих суперечностей, яка виникає на цьому шляху, є те, що заходи організаційно-політичного і правового характеру скеровані на побудову демократичних засад, які приймаються зверху і накладаються на тоталітарний тип політичної свідомості, що і досі є домінуючою в суспільстві. Розглядаючи політичну свідомість суспільства, потрібно зауважити, що поряд з нею існують інші рівні політичної свідомості, а саме: особливі політичні свідомості певних соціальних груп. Політична свідомість суспільства - це не проста сума політичних свідомостей, бо вона вбирає в себе найбільш стійкі, типові ознаки, які характеризують політичну свідомість і поведінку основної маси населення, ті політичні стереотипи, які переважають в суспільстві. Кожна політична свідомість включає в себе і те загальне, що характеризує домінуючу в суспільстві політичну свідомість, і те специфічне, що відрізняє, визначає і формує саме її. Ці особливості зумовлені відмінностями у розташуванні суспільних груп в економічній і соціальній структурі, відмінностями за етнічними, релігійними, віковими та іншими ознаками. Наявність різних політичних свідомостей може бути джерелом дестабілізації суспільно-політичного життя і не виключено, що ступінь сумісності між різними свідомостями є головним фактором, який впливає на політичну стабільність України. Наявність різних свідомостей, тобто фрагментарність політичної свідомості суспільства, може призвести до втрати загальнонаціональних ідеалів і цілей, надати вузьким, місцевим інтересам пріоритетного значення порівняно з інтересами загальнонаціональними.

Фрагментарність політичної свідомості особливо проявляється в перехідний період суспільного розвитку (який і переживає зараз Україна), коли руйнуються звичні уявлення і установки,

переривається спадкоємність норм політичної свідомості, утворюється певний проміжок між політичною свідомістю старших поколінь і політичною свідомістю нових. В сучасній Україні розвиваються численні стереотипи і догми, змінюються, а іноді і дуже різко, політичні орієнтації і установки, значна частина суспільства «прокидається» від політичної летаргії і займає активні політичні позиції. В той же час спостерігається послаблення інтеграційних зв'язків між поколіннями, а значить, виникає різниця між їх політичними уявленнями, цінностями, установками і поведінкою. В певному розумінні це необхідно і неминуче: нове покоління не повинне жити за, наприклад, політичними цінностями і установками, що були сформовані і відображають тоталітарний тип політичної свідомості. Разом з тим, не можна повністю відмовитися від досвіду минулих поколінь, який закріплений у нормах свідомості, також не може бути виправданий нігілізм щодо історії своєї країни. Історія деяких суспільств свідчить, що фрагментарність політичної свідомості негативно впливає на стабільність політичної системи. Але, одночасно, дослідження політичних систем у європейських державах доводять, що антагонізм та ворожість між свідомостями не загрожує стабільності демократичних систем, якщо еліти цих груп не виражають ворожості, яка панує серед широких мас, а навпаки, завжди готові до співпраці і компромісу, як передумови демократичної системи. Розглядаючи політичну свідомість України, потрібно зауважити, що вона і на сучасному етапі є глибоко фрагментована (східні та західні українці, католики і православні, велика кількість політичних ідеологічних партій). Фрагментарність політичної свідомості й відсутність політичної єднальної структури, як правило, пояснюється довгою, багатовіковою бездержавністю, тобто відсутністю власного досвіду влади, а також розчленуванням української території та включенням її частин у різні держави з окремими культурами, політичними системами, що призвело до психологічного, побутового та політичного відчуження між різними частинами українського народу. Можна виділити ще одну причину, яка, на нашу думку, негативно вплинула на розвиток політичної

свідомості в Україні і про яку мовилося вище – це відсутність тривалого впливу і традицій провідних верств на свідомість і поведінку всього суспільства, а саме: відсутність національної еліти. Нація найбільшою мірою проявляє себе як суб'єкт політичної дії та виразник певного рівня і певного змісту політичної свідомості, з нашої точки зору, щодо таких процесів, як державотворення, відтворення принципів та традицій історичного буття, формування нової політичної системи, нових принципів політичних відносин, нової економічної системи. Тому на сучасному етапі державотворення значне місце в цьому займає українська нація як інтегратор змісту всіх політичних дій, намірів і інтересів. І серед всіх суб'єктів політичної діяльності другого рівня (націй, класів, верств) нація займає пріоритетне місце. Розкриваючи суть національної свідомості, як однієї з системозапочатковуючих основ політичної свідомості, треба враховувати, що самосвідомість (усвідомлення себе) є основою свідомості (усвідомлення іншого). З цього випливає, що національна самосвідомість є передумовою, основою того, що оточує націю. Тому, володіючи знаннями про інші спільноти, нація розуміє і свою суть, бо бачення певного об'єкта характеризує і сам суб'єкт. В самосвідомості нації зафіксована, як унікальність самої нації, так і її незалежність від всього людства та способи, за допомогою яких визначається національна ідентичність і оригінальність, що не дозволяє нації повністю розчинитись в іншому середовищі. Ціннісні орієнтації народу, різних соціальних груп і верств базуються на основі національної свідомості і формують шляхи і напрямки політико-культурної державотворчої діяльності. В свою чергу політико-культурний вибір суспільства, процес національного державотворення в Україні багато в чому залежить від патріотизму самих українців, який є найбільш чуттєвим проявом національної самосвідомості. Існування національної держави неможливе без оперття на політичну націю, а політична нація не може більш-менш довго існувати поза національною державою, яка є інструментом узгодження інтересів окремих людей та національних груп з однаковим або подібним менталітетом з приводу влади та реалізації

владних функцій. Саме тому процес творення української державності в Україні та процес формування української політичної нації повинні злитись у цілісний процес. А розвиток політичних вчень, культурних та політичних традицій, розуміння власної історії та особливостей національного характеру повинні надати цьому процесу цілеспрямованого характеру.

А поки що по-різному оцінюють суть режиму в сучасній Україні політичні аналітики та науковці. Одні з них стверджують, що в державі утвердився анархічно-охлократичний режим, свідченням чому є протидія наведенню елементарного порядку в усіх сферах і на всіх рівнях суспільного життя і розквіт криміналітету. На думку інших, пояснити владні відносини в Україні можна тільки за допомогою концепції неототалітаризму. Ще інші говорять про утвердження державно-монополістичного капіталізму. Однак, з погляду домінуючих у сучасній політології підходів, аксіомою є те, що усі посткомуністичні суспільства перебувають на різних стадіях посткомуністичної трансформації, більш або менш успішної та більш або менш тривалої й болісної. 25 років — немалий відрізок часу для тих поколінь, які очікують кращого життя і не можуть його дочекатися. Але це дуже невеликий проміжок в історичному вимірі, щоб можна було говорити про виникнення певного, якісно визначеного режиму в молодій державі, яка увесь цей час перебувала в стані загальносистемної кризи і не спромоглася подолати навіть економічний спад.

Отже, в Україні є поки що перехідне посткомуністичне суспільство. Переходом політологи називають такий спосіб заміни політичного режиму і суспільного ладу загалом, за якого відбувається злам інститутів попереднього режиму при збереженні правової неперервності. Інакше кажучи, перехід — це нереволюційний спосіб інституційної трансформації. В Україні він має свої особливості, але має й багато спільного з аналогічними процесами в країнах, що вийшли з колишнього СРСР. Спільними, зокрема, є чотири послідовні стадії трансформації, які проходять усі без винятку країни, хоч і з різною швидкістю та глибиною здійснюваних перетворень. Це: підготовча стадія лібералізації

недемократичного режиму (в умовах СРСР — перебудова); стадія переговорів і укладання угод між старою елітою та контрелітою, приходу до влади нових еліт; прийняття рішень і створення нових інститутів; консолідація демократичних інститутів, звикання суспільства до нових суспільних і політичних механізмів[149].

Відмінності у темпах перетворень, а отже і в тривалості основних фаз посткомуністичної трансформації в окремих країнах обумовлені ступенем підготовленості суспільства до політичних, економічних та ідеологічних змін, а саме: тривалістю комуністичного режиму і ступенем знищення усіх проявів приватної власності та громадянського суспільства; рівнем залежності старої комуністичної еліти від імперського центру; рівнем політичного та економічного лібералізму, що дозволявся комуністичною владою ряду країн в останні роки її існування; рівнем догматизму комуністичної еліти та її відданості старому режиму; чисельністю нової еліти й наявністю у неї політичної волі до здійснення рішучого переходу до демократії; ступенем консолідації суспільства навколо ідеї трансформації, розвиненістю інститутів громадянського суспільства; фінансово-економічним становищем країни, доступністю ресурсів; характером стосунків з міжнародним співтовариством; гостротою і складністю додаткових проблем, які доводиться вирішувати в період трансформації, окрім власне переходу: наявністю чи тільки становленням власної держави (і національної еліти); повноцінністю структури економічного комплексу; наявністю чи відсутністю інших гострих проблем, що потребують значних коштів і зусиль для їх вирішення (як наприклад, Чорнобильська проблема в Україні).

Для України, як і більшості країн колишнього СРСР, характерним було те, що не виконавши завдань другої стадії (перехід влади від старої до нової еліти), вони вступили на шлях прийняття рішень: більш або менш демократичних; більш або менш спрямованих на введення ринкових відносин в економіці. Але оскільки це були вимушені кроки представників старої еліти (номенклатури), їм властива була непослідовність, половинчатість, інколи вони були не більше, ніж пропагандистськими акціями.

Іншим наслідком того, що в Україні не відбулося заміни еліт, є велика кількість партійних розколів у національно-патріотичному середовищі. Більшість їх, якщо виключити суто особистісний чинник, були пов'язані з найболючішим для України питанням: ставленням до колишньої комуністичної номенклатури, що перетворилась тепер на партію влади, з оцінкою її діяльності в нових умовах.

Перспективи виходу із кризи в Україні найближчим часом — сумнівні, так само як і задекларовані прагнення різних партій єднатися. Створення стійкої багатопартійної системи відкладається на подальший період. А проблема ставлення до влади й опозиційної діяльності продовжує грати роль не стільки консолідуючого, скільки роз'єднуючого чинника, бо в середовищі майже кожної менш-більш значної партії з часом виокремлюються групи з різним ступенем довіри до урядових структур та провідних державних діячів, і партії продовжують розколюватися. Це дуже дискредитує ідею демократії в очах пересічного українця, підриває його довіру до політиків. Песимістичну оцінку сучасного стану українського суспільства дає М. Головатий. На його думку, «приватизація й інші реформи зупинилися, іноземна фінансова допомога перебуває під постійною загрозою її припинення, а демократія зараз слабша, ніж будь-коли за часів незалежності. Уряд втручається в результати місцевих і парламентських виборів і чинить безкарний тиск на засоби масової інформації. До цього додається поява в останні роки олігархів як впливової сили в українській політиці. Все це призводить до того, що ставлення населення до демократії, реформ і національної ідеї характеризується радше цинізмом, скептицизмом і втомленою байдужістю, аніж надією, вірою і задоволенням»[49].

У пошуках шляхів виходу із кризи і прискорення реформ як пересічні громадяни, так і дослідники перехідних процесів часто апелюють до авторитарного правління як засобу проти анархії, корупції, безплідності демократичних дискусій в умовах, коли потрібно діяти. Дехто з аналітиків робить з цього висновок про неминучість (і навіть бажаність) стадії авторитарного правління у посткомуністичних (особливо — пострадянських) країнах, які не

розвивалися шляхом демократії до встановлення тоталітаризму. Сильна авторитарна влада могла б, на їх думку, стати ефективним засобом остаточного зламу тоталітарних структур, проведення політичних і економічних реформ, поступового створення дієспроможних демократичних інститутів. Водночас немає, на мій погляд, і виразних ознак, схильності населення України до авторитаризму. Найкращим доказом цього є голосування на парламентських виборах 1998 року, коли поразки зазнали саме ті партії, котрі пропагують авторитарне правління. Щоправда, є один показник громадської думки, який нібито дає підстави припускати позитивне ставлення нашого громадянства до авторитаризму. Це — високий відсоток опитаних, які вважають, що для наведення порядку в Україні потрібен сильний лідер (68% повністю згодні з цим твердженням і 20 відсотків — швидше згодні). Але в запитанні не згадано, якого саме сильного лідера мали на увазі: авторитарного чи демократичного. Сильні лідери, у тому числі й харизматичні, у перехідні періоди вкрай потрібні кожному народові. Про це писав ще М. Вебер[33].

Перехід до ринку й демократії в Україні є надскладним процесом трансформації суспільства, заміни корінних засад його життєдіяльності. Він справді вимагає сильного проводу, здатного налагодити жорстку систему організації державної влади з чіткою субординацією урядових структур, розподілити повноваження, забезпечити високий рівень відповідальності урядовців за результати своєї діяльності. Влада має діяти у строгій відповідності до законів, викорінювати корупцію та блокувати прагнення могутніх економічних інтересів диктувати свою волю суспільству. Але це не значить, що сильна влада, у тому числі й президентська, може набути таких рис лише ставши авторитарною, відмовившись від демократичних засад своєї діяльності. Вона може проявити волю до реформ, енергію і відданість справі, діючи в межах конституційно визначених демократичних процедур, системи стримувань і противаг. І тільки в цьому випадку вона залишиться підконтрольною народу.

Небезпека повернення до тоталітарного режиму у пост-

радянських країнах (і в Україні зокрема) є надто великою, щоб покладатися на авторитарний режим як засіб трансформації. І дуже добре, на нашу думку, що більшість народу, здається, це розуміє (хоча, можливо, й не всі його верстви — однаковою мірою). Адже навіть у випадку, коли на початку свого панування авторитарна влада дивитиметься на себе як на перехідну структуру і буде зорієнтована на реформи та на встановлення демократії у майбутньому, немає жодних гарантій, що подібна орієнтація збережеться й надалі. Особливо, якщо режим зіткнеться з великими труднощами або зазнає невдач. Авторитаризм — це диктатура. А диктатори, як відомо, приходять добровільно, а відходять не інакше, як через великі потрясіння. Конституція України містить розумну рівновагу між гілками влади. І хоч діяльність Верховної Ради не є дуже ефективною, а теперішній її склад викликає загальне незадоволення, антипарламентська риторика свідчить про невисокий рівень правової культури тих, хто її застосовує. М. Головатий має рацію, коли зазначає, що «парламент треба сприймати як головну інституцію влади в потенційному демократичному розвитку України, бо від Білорусі та Росії Україна відрізняється тільки тим, що Верховна Рада відіграє центральну роль у визначенні майбутнього курсу України»[49]. До найголовніших переваг демократичного устрою, як пише К. Поппер, належать можливість зміни уряду без кровопролиття і можливість виправлення помилок у політиці, допущених попереднім урядом[205]. Чим довше не використовуватимуться ці обидві можливості у перехідному суспільстві, тим більші загрози можуть виникнути для демократії.

Олігархізація влади в Україні помітна вже сьогодні. Політика, що її проводить правляча еліта, є не просто невмілою або помилковою. Так звані помилки є курсом, який свідомо обрала частина української еліти впливу, котра значною мірою уже перетворилась, а хоче перетворитися ще більше на еліту влади, яка править монопольно. Не виключено, що закріпившись при владі, вона захоче убезпечити себе від можливої поразки на виборах і позбавить народ названих вище можливостей, які він сьогодні,

можливо, й не дуже цінує. Авторитарне правління олігархів буде здійснюватись, зрозуміло, у їхніх власних інтересах. Тільки заміна правлячих команд шляхом виборів надає суспільству можливість контролювати еліту, вимагати від неї відповідальності, ламати помилкові нахили правлячої олігархії усуненням її від влади хоча б на деякий час.

***

Отже, конкретні проблеми формування нової політичної свідомості в Україні складні та неоднозначні, тим більше, що вони узалежнені не простою геополітичною, соціально-економічною, демографічною, екологічною ситуацією. Повільний темп суспільних реформ (за що пряму вину несе номенклатуризована політична еліта в Україні) провадить до неминучого зростання соціально-економічної, політичної напруженості в українському суспільстві. Ми глибоко переконані, що в ситуації, коли збудовані перші мури національної державності, подальша доля нації залежатиме насамперед від досягнення задовільного рівня національної політичної свідомості, соціалізації індивідуумів, які формують народ держави. Як це впливає з теорії, формування нової політичної свідомості безпосередньо залежить від суб'єктів, детермінуючих даний процес: політичної, духовної еліти, інститутів законодавчої, виконавчої влади, ідеологічних центрів політичних партій. Водночас несформованість нової еліти значно гальмує ці процеси, оскільки панує невизначеність щодо головних положень національної стратегії та тактики, неопрацьованість державницької ідеології та її складових частин. Тим не менше головними напрямками формування нової політичної свідомості в Україні в перехідний період є:

- формування науково-теоретичного рівня політичної свідомості, чим, як правило, займаються академічні наукові установи (наприклад, Інститут національних відносин і політології НАН України), різні науково-дослідні інститути, кафедри політології вузів України. Сюди ж можна віднести й видавничу діяльність політичних партій, які своїми ідеологічними розробками теж активно сприяють формуванню політичної свідомості та культури

громадянства.

- формування відповідної політичної психології громадянства, яка включає в себе потребу формування самих навиків культурного, цивілізованого сприйняття та відтворення тих процесів, що відбуваються в сучасній українській державі, виховання необхідних звичок, традицій участі в політичних процесах, організацію та проведення різного роду тестувань, анкетувань, що все разом сприятиме становленню модернізованого національного менталітету, політичної поведінки громадян. Зрозуміло, що ці напрями не існують ізольовано, вони взаємопов'язані в просторі та часі. Важливо на початковому етапі уникнути як надмірної централізації (а, може, навіть монополізації), так і провінціалізації (що може призвести до зниження теоретичного, критичного рівня) процесів формування свідомості.

Зберігається й надалі протистояння в політичній свідомості українців між прихильниками старого, соціалістичного суспільства та прихильниками нового національно-демократичного спрямування; представниками неототалітарних і нових (націонал-демократичних) цінностей та ідеалів і політичних партій, які їх представляють. У формуванні політичної свідомості в Україні чимала роль належить елементу відчуття можливості впливати особисто на політичні процеси. Без цього відчуття фактично неможлива будь-яка реалізація політичної активності особистості, а тим більше політична ефективність. На формування нової політичної свідомості українців впливає ще один елемент, який досить виразно свідчить про єдність суспільства, характер і відмінність його від інших. Мова йде про менталітет суспільства. Щодо поліетнічного суспільства, то в ньому досить складно сформувати єдиний для всіх менталітет (особливо, коли мова йде про стан політичних, ідеологічних переконань, переживань), щоб він відповідав інтересам народу цілої держави. У сучасній Україні, на нашу думку, її корінний, найчисельніший народ — українці не мають цільного менталітету перш за все в політичній площині. Формування єдиного менталітету гальмується різними рівнями свідомості, умовами соціального середовища навіть серед одного

етносу (зокрема, серед українців Сходу та Заходу, Півночі та Півдня України), а тим більше, коли мова йде про десятки етносів. У сучасній Україні проживають представники понад 110 націй і народностей, етнічних груп різних вірувань, що складає в свою чергу величезні труднощі на шляху формування менталітету всього народу України, державницької політичної свідомості людей, об'єднаних однією долею.

Процес формування нової політичної свідомості в Україні – це також усвідомлення соціальними суб'єктами реальних процесів політичного життя через призму властивих їм інтересів та ціннісних орієнтацій. Складність процесів формування політичної свідомості полягає в тому, що в Україні, де утверджується, хоч і поволі, плюралізм ідей та думок, громадянство ще не має чітко визначених політичних цінностей та об'єднується навколо певних політичних особистостей, їхніх програм. Це призводить до різкої зміни настроїв мас, невизначеності життєвих орієнтацій, що нівелює колишні цінності тих, хто раніше й жив краще та почувався більш захищеним. Це в свою чергу веде до пошуків нових форм організацій, вияву інтересів, думок, створення політичних об'єднань, політичних партій, рухів, громадських формувань. Реальне політичне буття, ЗМІ здійснюють вплив на формування політичної свідомості різними шляхами, залишаючися важливішими засобами та регуляторами політичних суб'єктів.

Формування нової політичної свідомості в Україні, її становлення як реальної політичної сили впливає на прогнозування та моделювання політичних процесів, на політичне життя суспільства, а через нього — на його духовні, культурні, економічні відносини; визначення напрямів діяльності соціальних груп, політичних партій, рухів і громадських організацій, політичних лідерів і звичайних особистостей. Політична свідомість є мірилом рівня політичного керівництва, державного управління суспільними процесами, компетенції владних структур, виконавчої та законодавчої влади. Формування нової політичної свідомості в Україні йде складним і суперечливим шляхом. Із однієї сторони, цей процес відбувається шляхом критичного осмислення соціальної

дійсності, поступової раціоналізації чуттєвих уявлень людей, узагальнення тієї інформації, якою вони володіють. З іншої, за рахунок усвідомлення мети партійного чи політичного руху, тобто приєднання до вже сформульованих оцінок і норм громадянської поведінки. І, нарешті, шляхом емоційного прилучення до віри в справедливість, до тих чи інших політичних ідеалів. Однак, навіть ці шляхи не гарантують становлення власне політичних поглядів у людини, тим більше глибоко усвідомлених. Справа в тому, що тільки залучення особистості до активної практичної політичної діяльності сприяє закріпленню чуттєвих уявлень, віри, оцінок. І тут вже можна спостерігати відповідність свідомості людей, соціальних груп рівню розвитку та потенції суспільства загалом, досконалості політичної влади. А від якості політичних поглядів еліти та електорату залежить повнота та ефективність виконуваних ними функцій (а також і результативність функцій, які виконує політична свідомість в організації та здійсненні влади). На формування нової політичної свідомості значною мірою впливають не тільки внутрішньополітична ситуація в Україні, а й зовнішньополітичні чинники. Формування та становлення політичної свідомості суб'єктів і масової свідомості громадян політичного характеру в нашій державі багато в чому залежить від тієї політики, яка здійснюється стосовно України її сусідами, зокрема Росією. Не стоять обабіч цього процесу й провідні держави світу, передусім США, Великобританія, Німеччина, Японія та інші. Цей вплив носить і виключно політичний характер, однак, за своєю суттю, він скоріше заполітизований, економічний. Прослідковується зацікавленість у максимумі демократичних перетворень у суспільстві, проголошенні та утвердженні загальнолюдських цінностей основами життєдіяльності, сприяння розвитку інформованості, комунікативності.

На розвиток політичної свідомості в Україні активно впливає систематизована сукупність ідейних поглядів, які в свою чергу є виразниками та захисниками інтересів тієї або іншої суспільної групи та вимагають підкорення індивідуальних помислів та дій якомога більшої кількості людей відповідним цілям і завданням

використання влади, тобто політичної ідеології. Актуальною залишається проблема формування державницької ідеології в Україні, функцією якої є інтеграція розколотого суспільства. Політична ідеологія здійснює великий вплив на політичну поведінку суб'єктів, тільки поєднуючися з психологією людей. Таким чином, відбувається становлення політичної психології - практичної свідомості суб'єкта влади, такої сукупності духовних утворень, які сприяють відпрацюванню в людини безпосередніх мотивів та установок політичної поведінки. І ця поведінка має досить широкий вияв у політичних процесах, внутрішньополітичних і міжнародних відносинах. Усвідомлений або рефлексований вияв політичної психології в політичній свідомості суб'єкта залежить від сприйняття ним таких основних ідеологічних форм, як політичний ідеал, принципи та норми, а також їхнє втілення в реальному житті. Спостерігається це безпосередньо в процесі боротьби за владу виборчої кампанії, як теоретичного, так і практичного плану.

Зрозуміло, що психологічна мотивація політичної поведінки суб'єктів опосередковується також груповими формами свідомості, тобто уявами тих соціальних і функціональних груп, через які людина реально включається в політичні відносини. Визначення провідних політичних установок і форм політичної поведінки також залежить від розуміння людиною співвідношення загальних та особистих інтересів, психологічного клімату, діючого в групі, тих звичок і стереотипів, що там склалися. Саме тут спостерігається чимало проблем.

РОЗДІЛ 3

НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У зарубіжній політичній науці поняття «політична свідомість» набуло особливої популярності у середині ХХ століття і розроблялося переважно у поведінковому напрямі політології (власне політичну свідомість розробили в 1959 році В. Ж. Келле і М. Я. Ковальзон. Вважають також, що основи політичної свідомості заклав ще Н. Макіавеллі). І зараз це поняття залишається зручним для аналізу завдяки своїй змістовності, значній пояснювальній силі, стало своєрідним ключовим поняттям, котре акумулює різні погляди і дані багатьох наукових дисциплін. З іншого боку, ці ж чинники обумовлюють багатоаспектне розуміння політичної свідомості. Зрозуміло, що у кожному з підходів на перший план виходять її різні ознаки і характеристики. Політична свідомість і громадянське суспільство завжди були актуальними для демократичних держав. Оскільки свідомість у контексті розвитку політичної культури не тільки сприяє формуванню зрілого демократичного громадянського суспільства, але й дає змогу реалізовуватись особистості в цьому контексті. Зростання ролі політичної культури – загальна закономірність розвитку сучасної цивілізації. Воно особливо помітне на зламі тисячоліть, коли людство перебуває у стані суперечливих пошуків нової стратегії цивілізаційного розвитку, нових світоглядних і соціокультурних парадигм. Процеси децентралізації владних повноважень, розвитку партійних систем, оформлення механізмів захисту групових інтересів висувають на перший план проблеми культури спілкування, пошук оптимальних моделей сумісності, толерантності й врешті-решт досягнення консенсусу і компромісу. Саме категорія політичної свідомості і політичної культури сприяє розумінню

атмосфери політичного життя, специфічної і неповторної у кожній країні та навіть у різних її частинах. Без неї неможливо збагнути, чому певна кількість індивідів обирає ту чи ту політичну орієнтацію, форму політичної поведінки, чому однотипні політичні інституції по-різному діють і по-різному сприймаються у різних країнах? Без підвищення рівня політичної активності громадян ні вивести економіку з кризи, ні закласти основи правової держави і громадянського суспільства неможливо. Без сприйняття громадянами демократичних ідеалів не може бути й мови про становлення нового типу політичної культури, орієнтованої на створення демократичного суспільства в незалежній Україні.

Політична свідомість – багатогранне та складне поняття, яке акумулює в собі знання багатьох суспільних дисциплін: філософії, соціології, психології, однак як самостійне цілісне поняття недостатньо розроблене у рамках політології. Це спричинено як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. У результаті аналізу наукових джерел було виявлено, що у контексті політичної науки спеціалісти розглядають політичну свідомість неоднозначно: одні - як феномен, який відображає сукупність політичних відносин в цілому, інші - крізь призму політичної влади, третя група авторів зосереджує свою увагу на зв'язку політичної свідомості з економічними та соціальними відносинами. Однак, відстоюємо точку зору про ідею цілісного відображення суспільного буття в політичній свідомості. Отже, політична свідомість - одна з центральних категорій політології, яка входить в систему її понятійних координат і означає сприйняття та відображення суб'єктом навколишньої дійсності крізь призму політичних відносин та інтересів. Розглядаючи місце політичної свідомості у низці політологічних понять, було виявлено її зв'язок з політичною системою, політичним режимом, політичною поведінкою та діяльністю, національною свідомістю та з політичною культурою.

Сутність політичної свідомості – це результат і процес засвоєння політичної реальності з урахуванням соціальних інтересів людей. Зміст – політичні ідеї, теорії, погляди, інтереси, настрої,

почуття. Специфіка – високий ступінь відбиття соціальних інтересів; активний вплив на інші форми суспільної свідомості. Умови виникнення політичної свідомості: а) усвідомлення людиною своєї належності, групової ідентичності; б) розуміння неможливості реалізації своїх групових інтересів без вступу в певні відносини з політичною владою; в) з'ясування людиною своєї належності до певних політичних позицій, усвідомлення свого громадянського статусу, наділеного правами, свободами, можливостями впливати на владу. Шляхи формування політичної свідомості: а) критичне осмислення соціально-політичної дійсності, поступова раціоналізація чуттєвих уявлень людей, узагальнення наявної інформації; б) усвідомлення мети партійного або політичного руху, приєднання до оцінки й норм вже сформованої громадянської поведінки; в) емоційне прилучення до віри у справедливість тих чи інших політичних ідеалів. З точки зору суб'єкта в політичній свідомості виділяють такі рівні: масова свідомість, групова свідомість, індивідуальна свідомість.

Політична свідомість є складним, багатоструктурним, суперечливим явищем, зумовлене історичними, соціальноекономічними, соціокультурними, етнічними та релігійними факторами. При вивченні політичної свідомості виділяють гносеологічний, соціологічний та конкретно-історичний підходи. При гносеологічному підході виділяють емпіричну та теоретичну свідомість. В емпіричній свідомості фіксується безпосередній, буденний практичний політичний досвід людини. Теоретично-політична свідомість – це сукупність вчень, ідей, які виникають на базі наукового дослідження політичного життя суспільства. При соціологічному підході виділяють: а) політичну ідеологію; б) політичну психологію; в) масову та групову свідомість. При конкретноісторичному підході виділяють типи політичної свідомості залежно від використання формаційного або цивілізаційного підходів. Рівні політичної свідомості включають в себе: а) практичний – це послідовна реалізація сформованих політичних орієнтацій; б) теоретичний – це система політичних

оцінок, знань, переконань; в) емоційно-психологічний – це сукупність політичних емоцій, почуттів, емоційних станів людини.

І зрештою, для ґрунтовного аналізу процесу формування політичної свідомості, на нашу думку, важливе значення мають певні принципи структурування цього поняття. Зокрема, дослідники виокремлюють такі її складові як: політична наука, політична ідеологія та політична психологія. За іншим способом структурування: з точки зору ступеня систематизованості змісту – це спеціалізована та масова свідомість; за критерієм внутрішньої стрункості, стійкості елементів - це емоційні та раціональні елементи тощо[43, с.178-179].

Сучасна політична свідомість українського суспільства визначається особливостями історичного розвитку України, серед яких політологи виділяють наступні чинники, що вплинули на політичну свідомість українців:

- тривалий час територія України була розділена на частини і знаходилася під впливом країн, що ворогували між собою;

- також впродовж століть українці були бездержавною нацією, і тому фактично не мають досвіду власної державної влади на своїй території;

- правляча еліта українського народу постійно піддавалась асиміляції, реальній денаціоналізації.

Вказані особливості дозволяють констатувати той факт, що українська нація розділена на політико-культурні блоки і українську політичну свідомість характеризує фрагментарність, тобто відсутність єдності між носіями різної субкультури в розумінні фундаментальних цінностей, цілей суспільства, ідеалів, і подій, що останнім часом демонструють наявність розподілу суспільства по соціальних, політичних, етнічних і економічних векторах.

Важливими показниками політичної культури є політична поінформованість і компетентність громадян щодо політичних подій і процесів, які відбуваються в суспільстві, визначення особистого ставлення до них і участь у політичному житті суспільства. Надзвичайно важливим є подолання фрагментарності політичної свідомості українського народу, оскільки саме в

політичній свідомості міститься потенціал для реалізації всіх можливих варіантів розгортання соціальних процесів.

Характер масової політичної свідомості, ціннісні установки політичної еліти впливають на ефективність функціонування політичної системи, розвиток і спрямованість соціальних перетворень, які відбуваються в нашій країні, саме тому процеси демократизації повинні знайти своє відображення в політичній свідомості українського народу. Це завдання не складне, бо масовій свідомості українців, з точки зору більшості дослідників, характерна демократичність, про що свідчить історія.

Проблема подолання фрагментарності політичної свідомості доповнюється наявністю історичної пам'яті, яка як складова політичної свідомості жителів різних регіонів, етнічних груп, віруючих різних конфесій є досить стійкою системою, що дуже повільно піддається коректуванню за допомогою ЗМІ і системи освіти. Історична пам'ять є наслідком історичного процесу і відображає особливості самоорганізації людей. У сучасній Україні відбувається процес об'єднання елементів різної політичної регіональної субкультури в єдину поліструктурну одиницю – політичну культуру українського народу, яка повинна характеризуватися саме як цивільна політична культура, тому що саме вона забезпечить стабільний розвиток українського соціуму під час утвердження демократії і створення правової соціальної держави з розвиненим громадянським суспільством.

До чинників, які впливають на формування політичної свідомості сучасного українського суспільства, належать: специфічні риси національного характеру та менталітету (ментальності). Вони суттєво впливають на особливості шляху власного історичного політичного розвитку спільності, на формування політичних інститутів і цінностей, бо є більш стійкими утвореннями, ніж політична свідомість, важко піддаються «корегуванню», однак значно впливають на формування сучасних політичних цінностей, норм та стереотипів поведінки на ірраціональному рівні. Разом з тим соціально-політичні «накопичення» історичної пам'яті (видатні постаті, події, символи,

міфи тощо), безумовно, теж є чинниками, які формують політичну свідомість сьогодення; особливості процесу трансформації в пострадянських країнах, зокрема в Україні, істотно впливають на формування політичної свідомості суспільства, зумовлюють її суперечливий характер; політичні суб'єкти, серед яких: держава, українська нація, політичні еліти, політичні лідери, політичні партії, релігійні, молодіжні, профспілкові організації, інтелігенція, наука як така та науковці. На формування політичної свідомості також впливає рівень взаємовпливу між суб'єктами та об'єктами політичного процесу.

Таким чином, серед стійких психологічних феноменів більше значення має політична ментальність (складова частина політичної свідомості) -сукупність стабільних політичних цінностей, способів реагування суб'єктів політики на різноманітні соціальні зміни і політичні події. Стрижнем політичної ментальності виступає національний характер, в якому сконцентрований досвід історичного розвитку певної історичної спільності.

Різними політико-психологічними якостями володіють класи, соціальні верстви, а також малі (з безпосереднім спілкуванням) групи, зокрема мікро соціальні об'єднання людей, окремі політичні асоціації і т.д. Національний характер, на нашу думку, допомагає продовжувати політичну свідомість і передавати з покоління в покоління в незміненому або мало зміненому вигляді. Одному і тому ж національному характеру можуть відповідати декілька різновидів політичної свідомості, які послідовно змінюють одна одну.

Суттєвими складовими, що формують політичну свідомість українського суспільства в трансформаційний період, є політична психологія, ідеологія та масова політична свідомість.

Характеристика політичної психології як нижчого, початкового рівня пізнання політичного життя не означає, що вона є менш важливою частиною політичної свідомості; її особливості дозволяють їй робити суттєвий, а часом і вирішальний вплив на хід політичного процесу. Політична психологія є об'єктивною умовою і основою формування політичної ідеології. Жодна ідеологія не буде

сприйнята масами, якщо вона суперечить їх політичній психології. Політична психологія є більш рухливим елементом політичної свідомості, але водночас вона відносно консервативна, оскільки здатна зберігати традиції, звичаї, що віджили. Форми виявлення політичної психології – політичні потреби, інтереси, прагнення, сподівання, воля, політичні відчуття, емоції, настрої, думки, забобони, ілюзії, міфи, звички, навички, традиції, переконання, наслідування тощо. Політична психологія формується в процесі безпосередньої активності громадян на основі їх практичної взаємодії між собою та з інститутами влади.

Політична ідеологія – більш стійкий компонент політичної свідомості. Як правило, вона раціоналізує зміст політичної психології і визначає головну тенденцію практичної діяльності держави, партії. Форми вияву політичної ідеології – політичні ідеї, політичні концепції, соціально-політичні ідеали, політичні гасла, політичні погляди. Державна ідеологія розробляється теоретиками, ідеологами, котрі мають намір створити загальну основу для відновлюючої діяльності, спрямовану на інтеграцію суспільства. В сучасній Україні ця проблема має важливе значення. Висунуто ряд ідей (національна ідея, розбудова держави), але ця проблема потребує дуже напруженої теоретичної розробки. Треба мати на увазі, що ці цілі можуть бути досягнуті тоді, коли інтеграція суспільства (державна ідея) буде пов'язана з масовою свідомістю.

Політична свідомість визначається тими об'єктивними процесами, які відбуваються в різних сферах суспільства. Найважливіші з них є радикальні економічні та політичні реформи, розвиток демократії, широкий спектр політичних та національно-демократичних рухів. Політичну свідомість зумовлюють також кризовий стан економіки, різке падіння рівня життя більшості населення, криза духовності, зростання злочинності, політична криза тощо. Політична свідомість виступає активним фактором політики передусім через те, що вона здатна випереджувати практику, а отже, прогнозувати політичні процеси. Політична свідомість чинить значний вплив на політичне життя, визначаючи спрямування політичної діяльності різних спільностей, партій,

суспільно-політичних рухів та індивідів. Тому вкрай важливо враховувати стан політичної свідомості як суспільства в цілому, так і окремих класів, верств, груп, прагнути до досягнення консенсусу в їхніх політичних позиціях, сприяти формуванню такої політичної свідомості, яка б відображала найбільш суттєві, спільні, життєво-важливі для всього населення інтереси [43, с.180-182].

Розбудова демократичної, соціальної, правової Української держави може бути успішною, якщо спиратиметься на сконсолідовану націю співгромадян із сформованою національною свідомістю, що виступає основним суб'єктом здійснюваних перетворень і чітко усвідомлює ціннісні орієнтири, ідеали державного будівництва як необхідної умови реалізації національних інтересів. Національна свідомість є одним із найважливіших чинників формування політичної нації, стійкого розвитку політичної системи, легітимації інститутів держави.

В Україні поки що не сформувалася повноцінна політична нація з чітко окресленими національними інтересами, щодо яких склався б консенсус як серед еліти, так і серед громадян. За цих обставин процес українського державотворення розгортається складно й неоднозначно. Сьогодні стає цілком очевидним, що труднощі і прорахунки в здійсненні соціально-економічних, політичних перетворень значною мірою зумовлюються тим, що для успішного проведення реформ українському суспільству не вистачає сформованої системи відповідних світоглядно-ціннісних орієнтирів, зрілої національної свідомості – того основного духовно-творчого ресурсу, завдяки якому є можливим утвердження української державності. Тому важливою проблемою є визначення системи базових цінностей, яка б поділялася і підтримувалася громадянами країни та виступала орієнтиром нації на шляху державотворення, що сприятиме національній інтеграції, стабільному розвитку держави.

Актуальність дослідження національної свідомості набуває особливого значення в умовах глобалізації, реальністю якої є посилення тенденції щодо подолання бар'єрів і скорочення відстаней між націями й державами, утворення єдиних

економічних, інформаційних та інших просторів, які поряд із позитивними наслідками несуть водночас загрозу розвитку самобутності національних спільнот. Без сформованої власної національної ідентичності, розвиненої національної свідомості українське суспільство не буде достатньо внутрішньо інтегрованим і стійким, здатним відповідати на численні виклики глобалізованого світу, не зможе здійснити повномасштабну економічну, соціальну і політичну модернізацію» [97, с.11].

Базовими, з точки зору розкриття сутності національної свідомості, є дослідження К. Г. Юнга, який у праці «Структури несвідомого розвитку» розвинув уявлення про існування у психіці людини, поряд з індивідуальним несвідомим, глибинного шару, зміст якого становлять загальнолюдські праобрази – архетипи [297, с. 55]. К. Г. Юнг вважав, що саме феномен архетипу засвідчує творчий характер несвідомого, ірраціонального, його здатність акумулювати й зберігати енергію національної спільноти, спрямовувати її на саморефлексію, самоопанування і самоствердження.

Е. Ренан серед основних критеріїв нації називав факти вольового, психологічного плану [209, с. 36-37]. Соціопсихолог Г. Тард визначав націю як план чи систему цілей, які слугують основою національної свідомості для значної кількості індивідів [242, с. 81]. З цих же позицій виходить і Е. Сміт, коли вважає, що нація – це багатомірна концепція, ідеальний тип, що лежить в основі людської діяльності [231, с. 234].

Цікава точка зору українського дослідника В. Лісового, який вважає, що для буття нації важлива не тільки, а часом і не стільки наявність певних особливостей в культурі чи політичній історії, скільки те, в чому самі люди

вбачають свою особливість, свою відмінність від інших націй. Це самоусвідомлення має дуже важливий складник – певні ціннісні орієнтації і волю, тобто діяльне утвердження себе як колективної «особистості» [167, с.872].

Як зазначає С. Бойко, нації виникають в результаті тривалих процесів вироблення зв'язків між потенційними членами, шляхом

розвитку соціальної комунікації та соціальної мобільності, індустріальної трансформації феодальної системи, перетворення підданих і васалів на вільних громадян [20, с.12-18].

Визначальними факторами для утворення нації є наявність спільного ринку та власної державності. Формування української етнічної нації відбувалося протягом XVI– XIX ст. Цей час характеризується визвольною боротьбою за відновлення власної державності, формуванням національної мови та культури. Тоді ж уперше була сформульована національна ідея, почали розвиватися капіталістичні, ринкові, соціально-економічні відносини, які пізніше сформували загальнонаціональний ринок і зумовили систематичний обмін інформацією [127, с.145-150].

В українців, як і в інших народів Центральної та Східної Європи, формування національної самосвідомості («національне відродження») відбувалось за відомою схемою «малої» (хоч і великої за чисельністю), недержавної нації, як вона описана Мірославом Грохом [302].

Загалом українська етнокультурна нація сформувалась завдяки поширенню високої культури на основні території проживання українського етносу та виникненню громадських і політичних об'єднань, які політизували свідомість українців [63].

Ці процеси спонукали до утвердження етнополітичної парадигми нації, найбільш зваженої та повної. Її теоретиком серед українських націологів був, зокрема, О.-І. Бочковський (1885-1939) [24, с.81-107].

Дуже важливо, що нація – чи то етнічна, чи громадянська – є спільнотою, а не, скажімо, суспільством чи якимось іншим співтовариством договірного типу. Її вища, порівняно з іншими соціальними групами, міра солідарності, на думку А. Колодій, базується на культурній спорідненості людей, на наявності в них поділюваної усіма соціетальної культури, яка є своєрідним «клеєм», що об'єднує людей у націю [106, с.40-54].

Нація формується, на думку визнаного сучасного дослідника націоналізму Ентоні Сміта, навкруг певної етнокультурної

серцевини (ядра), без якої, неможлива ні нація, ні стійка національна держава [303, с.212-214].

Цінність нації для державотворення проявляється в тому, що це спільнота з високим рівнем єднання людей, їхньої солідарності. Національна єдність – найміцніший фундамент і для демократичної держави, і для громадянського суспільства, а також – умова переходу до демократії (за Д. Растоу).

Враховуючи сказане, можна запропонувати таке визначення нації: нація – модерна культурно-політична спільнота, що має достатній для забезпечення єдності шар спільної соціетальної культури та здатна функціонувати як політично організоване суспільство з власним (суверенним) урядом [106, с.40-54].

Становлення і розвиток націй – це неперервний процес їх інтеграції та консолідації. На думку Галини Луцишин, термін «інтеграція» частіше вживають у розумінні процесу об'єднання, що веде до появи нових організаційних утворень, а «консолідацію» розуміють як зміцнення цих утворень [148, с.43].

Інтегроване суспільство – добрий фундамент для міцної держави. А найкращий шлях для його інтеграції – консолідація громадянської нації. Національна інтеграція може здійснюватись шляхом асиміляції, амальгамації, мультикультуралізму. М'яка, модифікована модель інтегруючого мультикультуралізму (за А. Колодій), зорієнтована на досягнення етнокультурної справедливості, з низки причин могла би бути найбільш прийнятною для сьогочасної України [108].

Про прийнятність інтегруючого мультикультуралізму, як моделі національної консолідації на громадянській (політичній) основі, говорить стан суспільної свідомості у сфері національних відносин. Окрім вибору моделі національної консолідації, важливим є визначення напрямків дії та засобів реалізації обраної стратегії, найголовнішими серед яких є: 1) виховання національних почуттів (за допомогою міфів, символів, свят, історичної освіти); 2) формування єдиного культурного простору і розвиток спільної для всіх громадян соціетальної культури, включно з державною мовою; 3) розв'язання проблем етнонаціональних меншин – як для

задоволення їхніх прав та інтересів, так і заради підвищення їхньої лояльності та патріотизму щодо держави і суспільства в цілому. Дві перші групи чинників формування соціетальної культури є основою загальнонаціональної свідомості. Українці мають сформувати єдину соціетальну культуру країни навкруг українського національного ядра, щоб не відбувся регіональний поділ, який може таки дати глибоку тріщину і перетворитися в розкол [109, с.69-91].

Для українців важливими є цінності свободи, людської гідності, доброго життя в його широкому значенні. Вони негативно ставляться до відірваних від інтересів простої людини вертикальних ієрархій і схильні до самоврядування. Саме це є стрижнем української національної ідеї (формує національно-політичну свідомість) - сучасної моделі демократії, що відповідатиме запитам постмодерної епохи – з горизонтальними зв'язками й вирішальним словом громади у розв'язанні найбільш гострих суспільних проблем [110].

Загалом, основними концепціями нації, розробленими вітчизняними і зарубіжними дослідниками є: культурологічна, етнічна, історико-економічна, політична, психологічна та ін. Наукові підходи, які актуалізують значення певних факторів в утворенні націй: примордіалістський, модерністський, конструктивістський, інструменталістський. Доведено, що поняття «нація» в науці не має чіткого визначення. Визначальними у становленні нації вважають такі об'єктивні (спільність території, єдина культура та мова як її складова, спільна історія, наявність власної держави, демократичний лад правління, соціальна взаємодія, спільність економічного життя, ринкові відносини) і суб'єктивні (колективна переконаність, національний характер, психологія, національна самосвідомість, солідарність, воля, націленість на спільне майбутнє) сутнісні риси.

Поняття «політична нація» утверджується в епоху модернізму і означає, що громадяни, які утворюють націю, не є пасивними підданими певної держави, а активно її конституують і конструують, сама держава є «справою нації» й лише в такій якості може легітимно існувати та претендувати на визнання міжнародним

співтовариством. Політична нація - це державно-територіальна й політико-правова спільнота, яка існує на основі спільних політичних, історико-культурних, духовно-ціннісних характеристик і спільної самосвідомості; співтовариство громадян, переважно поліетнічне (із національною мовою державного рівня, спільними інтересами, назвою, національною культурою, волею бути єдиним цілим, зі сформованою усталеною самосвідомістю своєї ідентичності) [97, с.23].

Структура політичної нації є багатовимірною і включає: за елементним складом – політично свідомих і соціально активних громадян, взаємодія яких утворює громадянське суспільство; історично і культурно – різні етнічні групи; територіально – регіони. При цьому різні аспекти внутрішньої різноманітності політичної нації забезпечують її цілісність, динамічну стійкість і здатність до саморозвитку. Функціонально політична нація є формою консолідації населення певної території і суб'єктом міжнародного життя.

Вирішальним чинником існування політичної нації, наявність якого чітко вказує на факт її реального існування, є національна самосвідомість, яка виражає консенсус стосовно спільних цінностей національної спільноти, свідоме згуртування та об'єднання дій її представників щодо реалізації і захисту національних інтересів, вироблення спільних цілей і засобів їх досягнення в розбудові національної державності. Національна самосвідомість, спонукаючи людську волю до політичної самоорганізації, зумовлює формування демократичної держави зі спрямованістю на спільне майбутнє. За таких умов політична нація виступає джерелом легітимної влади, основним суб'єктом здійснюваних перетворень у державі.

В українській соціально-філософській думці немає чіткого й універсального визначення поняття «національна свідомість». Це можна пояснити тим, що це поняття, як і багато інших у різних гуманітарних дисциплінах, включає в себе кілька концепцій.

На думку дослідника Ю. Паніча, «національна свідомість – це унікальний феномен духовного життя українського суспільства, який розвивається за внутрішньою логікою, демонструючи

багатоманітність проявів і форм, глибину думок і почуттів, життєздатність у самоствердженні, надзвичайну силу націотворення» [183, с.45-51].

Відомий український вчений І. Кресіна визначає національну свідомість як «складну систему духовних феноменів та їх утворень, які сформувалися в процесі історичного розвитку нації, відображають основні засади її буття та розвою. Національна свідомість – це усвідомлення державно-політичної, громадсько-територіальної спільності (соборності), духовної єдності, етнічної та історичної спорідненості, психологічної, культурної самобутності та неповторності, вона є усвідомленням спільнотою або людиною своєї національної та етнічної приналежності, спільності історичної долі, специфічності геополітичних, культурних, соціальних та історичних чинників» [125].

Національна свідомість — сукупність соціальних, економічних, політичних, моральних, етичних, філософських, релігійних поглядів, норм поведінки, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій та ідеалів, в яких виявляються особливості життєдіяльності націй та етносів.

Національна свідомість є складною модернізованою системою духовних феноменів, які формуються у процесі історичного розвитку нації і відповідно відображають основні засади її буття. Це поняття охоплює широкий спектр процесів, ідей, устремлінь, які в цілому утворюють духовний універсум нації. Його сутність — в єдності індивідуального і спільного.

Складові національної свідомості: сприйняття оточуючого світу та ставлення до нього; усвідомлення національно-етнічної належності; ставлення до історії та культури своєї національно-етнічної спільноти; ставлення до представників інших націй і національностей; патріотичні почуття та патріотична самосвідомість; усвідомлення національно-державної спільності.

У національній свідомості чітко вирізняються три основні рівні функціонування: буденний (повсякденні потреби, інтереси, система цінностей, установок, почуттів і настроїв, які виявляються у національному характері людей; звичаї та традиції, в яких

закодована соціальна пам'ять народу і які виступають нормативами його діяльності, передаючись із покоління в покоління); теоретичний (науково обґрунтовані ідеї та концепції, що характеризують інтелектуальний потенціал нації; норми, цінності та зразки поведінки представників певної національно-етнічної спільноти; ідеологія нації; національна ідея); державно-політичний (забезпечує функціонування свідомості). Національна ідея формується на теоретичному рівні, а на державно-політичному відбувається процес кристалізації національних інтересів.

До найважливіших функцій національної свідомості належать: рефлексивна, пізнавальна, консолідуюча та комунікативна. Вони забезпечують самопізнання та самоосмислення особи і нації через систему духовного розвитку. Саме завдяки реалізації цих функцій визначаються тенденції етнонаціонального розвитку та спільні цілі. Отже, національна свідомість здатна інтегрувати національні, релігійні та етнічні інтереси.

Визнаючи важливу роль національної свідомості у процесі державотворення, зауважимо, що національне відродження — це не просто усвідомлення народом своєї етнічної єдності, національної неповторності. Воно пов'язане з усім цілеспрямованим процесом життєдіяльності людей тієї чи тієї нації, формуванням особи як суб'єкта національної свідомості.

Основними характеристиками української національної свідомості сучасні вчені вважають її цілісність, універсалізм, системність, структурну сталість, сприйнятливість до інновацій, геополітичну врівноваженість, етнокультурний плюралізм, релятивізм (здобуття знань шляхом поєднання, порівняння й протиставлення різних позицій, тобто у такий спосіб досягається не одностайність думок, а об'єктивність та неупередженість), консерватизм та енергійність.

Основою національної свідомості виступає національна самосвідомість. Сучасний український дослідник національної свідомості В. Карлова ототожнює її з «національною самосвідомістю» (як засобом консолідації та інтеграції зусиль нації) і вважає, що це - «усвідомлення нацією своєї життєдіяльності, сенсу

свого існування, своїх національно-державних, соціально-економічних, політичних, духовних цінностей, ідеалів, інтересів та цілей, спільності історичної долі, свого місця серед інших національних спільнот на основі уявлень про саму себе й інші нації. На індивідуальному рівні – усвідомлення особистістю себе часткою певної національної спільноти та оцінка себе як носія національних цінностей, що склалися в процесі тривалого історичного розвитку нації, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності» [97, с.8].

М. Боришевський визначає національну самосвідомість як «усвідомлення особистістю себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінку себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися в процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності» [23, с.63].

Національна самосвідомість — сукупність поглядів, знань, оцінок, ідеалів, що відображають специфічний зміст, рівень і особливості уявлень представників національної спільноти про минуле, сучасне і майбутнє свого розвитку, про місце та призначення серед інших спільнот і характер взаємовідносин з ними. Національна самосвідомість відображає ступінь засвоєння елементів загальнонаціональної свідомості окремими представниками нації.

Виокремлюють два рівні національної самосвідомості:

1) низький (досить часто підсвідомий) — емоційно відчужене співпереживання власної єдності з іншими представниками етнічної спільноти (етнічна ідентичність);

2) високий — раціональне, глибоке усвідомлення національної належності (національна ідентичність).

Розвиток національної самосвідомості передбачає появу таких національних почуттів: почуття любові до своєї Батьківщини, свого народу, національної культури і рідної мови; почуття причетності до долі свого народу, своєї країни; почуття національної гордості чи національного невдоволення; готовності й волі до здійснення національної мети.

Національна самосвідомість — самоусвідомлення та самооцінювання власного «Я» як представника певної національності, свідомого та активного виразника національних інтересів, невід'ємної частки свого народу, його національного духу і долі [217].

Національна самосвідомість — усвідомлення спільнотою або окремою людиною своєї національної належності. Вона пов'язана із самоідентифікацією нації, ґрунтується на державній, політичній, громадянській самоідентифікації. Національна самосвідомість може бути активним чинником державотворення. Її концептуальна сутність — концентрація національного духу в площині саморозвитку та формуванні державницької волі народу. Адже тільки усвідомивши себе як націю, ми зможемо посісти належне місце серед країн Європи.

Отже, національна самосвідомість є складним духовним утворенням, яке виникає і розвивається в певних суспільно-історичних умовах і відображає весь комплекс наявних суспільних реалій, притаманних нації, її бачення своїх можливостей та перспектив.

Структуру національної самосвідомості утворюють: когнітивно-раціональний; аксіологічний; емоційний; цілепокладально-регулятивний рівні відображення й усвідомлення життя нації, на кожному з яких функціонує значна кількість елементів, пов'язаних між собою. Основу когнітивно-раціонального рівня становить національна самоідентифікація, яка базується на уявленнях і знаннях про специфічні характеристики своєї нації та інших націй (історична пам'ять, культура, мова, традиції) і виявляється у протиставленні «ми» – «вони», що справляє вирішальний вплив на становлення нації, її самоідентифікацію, державотворчі прагнення. Система цінностей, оцінних поглядів, переконань нації (незалежність, свобода, справедливість, солідарність, демократія) складають зміст аксіологічного рівня національної самосвідомості. Духовно-ціннісне ядро національної самосвідомості утворює система базових цінностей нації, яка зумовлює духовно-ціннісні засади державотворення. Національні

почуття, настрої, переживання (патріотизм, жертовність заради національних інтересів, громадянський обов'язок, національна гідність, шанування національної символіки, героїв, святинь) становлять емоційний рівень національної самосвідомості. Нормативно-регулятивний рівень національної самосвідомості складають національні інтереси, національна ідея, національна ідеологія, що визначають і зумовлюють порядок та організацію діяльності нації, у тому числі й у розбудові власної держави.

Основними функціями національної самосвідомості є: пізнавальна, національного самовизначення, самоконтролю, інтегративна, адаптаційна, захисна, регулятивна, емоційно-ціннісна, ідеологічна, комунікативна.

Роль національної самосвідомості в державотворчих процесах: вона сприяє згуртуванню нації на основі усвідомлених національних цінностей, інтересів, цілей, серед яких особливе значення має забезпечення державного суверенітету, соціально-економічного розвитку держави, збереження національних духовних і матеріальних цінностей; забезпечує духовний, ідеологічний фундамент функціонування держави, сприяє виробленню ідеології державотворення, перспективних орієнтирів розвитку нації і держави.

Необхідною умовою формування цілісної, конструктивної національної самосвідомості поліетнічної нації як духовної основи державотворчих процесів є погодження етнокультурних, громадянсько-політичних, соціальних цінностей усіх її суб'єктів, формування базової системи цінностей, яка утворює духовно-ціннісне ядро національної самосвідомості.

Духовні цінності формують загальнонаціональний суспільний ідеал, національну ідею, загальновизнану ідеологію державотворення. У демократичній державі на основі базових духовних цінностей формується та реалізується стратегія її розвитку, державна політика, приймаються закони, управлінські рішення.

В. Карлова теоретично обґрунтувала концепцію формування національної самосвідомості українського суспільства як духовної

основи державотворчих процесів, спрямовану на прискорення державотворення в Україні, та виокремила її основні складові: визначення духовно-ціннісних засад розвитку нації і розбудови держави; розроблення на основі цих засад загальнонаціональної ідеології державотворення; формування загальнонаціональної ідентичності громадян України як результату досягнення відповідного рівня їх національної самосвідомості і головної умови утворення української політичної нації; формування національної еліти як носія найвищих зразків національної самосвідомості, її репродуцента й каталізатора національної консолідації українського суспільства; формування єдиного гуманітарного простору як духовно-ціннісного поля національної самосвідомості; становлення громадянського патріотизму; запровадження адекватних форм та засобів управлінського впливу на формування й утвердження національної самосвідомості українського народу [97, с.7].

В Україні й досі не сформувалася повноцінна політична нація зі своїми базовими цінностями, чітко окресленими національними інтересами, щодо яких склався б консенсус як серед української еліти, так і серед громадян. У поліетнічній, полікультурній, поліконфесійній, соціально розрізненій країні, якою є нині Україна, потрібно сформувати систему базових духовних цінностей, які були б сприйняті, підтримані титульною нацією, іншими етносами, суспільними групами, що створить умови для національної інтеграції, формулювання загальнонаціональної ідеї, загальновизнаної ідеології державотворення, формування цілісної конструктивної національної самосвідомості.

Необхідною умовою ефективного поступального розвитку держави є національна ідея – спільна мета і довгострокова стратегія, історична місія країни у світовому масштабі, що визначає орієнтир, мету, сенс національно-державного будівництва. Перед сучасною Україною стоїть важливе завдання консолідації суспільства в єдину політичну націю як суб'єкта модернізації Української держави. Національна ідея здатна мобілізувати народ на здійснення повномасштабних перетворень, стати чітким орієнтиром у формуванні державної політики та її реалізації. Її формуванню

перешкоджає низка чинників: високий ступінь розділеності українського суспільства (за поглядами, цінностями, переконаннями), амбівалентність ціннісних і різноспрямованість зовнішньополітичних орієнтацій, глибоке соціальне розшарування населення, неконсолідованість української еліти щодо розуміння її змісту (ототожнення з українським радикальним націоналізмом або з національною ідеологією у вузькому етнічному сенсі). В поліетнічній Українській державі національна ідея має формуватися і розвиватися не лише на базі інтересів титульної нації, а й враховувати інтереси національних меншин, корінних народів. Загальнонаціональна ідея сучасної України має усвідомлюватися як синтез ідей державності, патріотизму, солідарності, консолідації поліетнічної, полікультурної нації, формування дієздатного громадянського суспільства.

Українська політична нація може бути повноцінним суб'єктом державотворчих процесів за умови розвиненої національної самосвідомості. За допомогою держави нація реалізує національні інтереси, забезпечує своє самовідтворення і самозбереження, захищається від внутрішніх і зовнішніх загроз. Україна як демократична держава може успішно розвиватися лише на основі усвідомлення українською політичною нацією державотворчих завдань і активної соціально-політичної участі громадян у державотворчих процесах. Органи державної влади, на думку В. Карлової, мають створювати умови для формування й утвердження національної самосвідомості: реалізовувати етнонаціональну, освітню, культурну, мовної, інформаційної політик, політики національної пам'яті; просвітницько-пропагандистської діяльності; виховання патріотизму громадян; залучення ЗМІ; співпраці з політичними партіями, громадськими організаціями. Формування державно-політичного рівня національної самосвідомості українського суспільства сприятиме становленню української політичної нації [96, с.7].

Регіональні, ментально-цивілізаційні, мовно-культурні, конфесійні відмінності українського суспільства; невизначеність національних базових цінностей як основи для національної

самоідентифікації соціуму; відсутність цілеспрямованої державної політики щодо формування спільної ідентичності українців не сприяють становленню загальнонаціональної ідентичності громадян України. Вона має органічно поєднувати громадянські, соціокультурні складові, будуватися на критеріях політичної нації, таких як: суспільний компроміс стосовно базових норм і цінностей, лояльність до держави, її символів та атрибутів (включаючи державну мову); громадянський патріотизм; спільність позицій громадян щодо стратегічних напрямів і цілей розвитку держави й суспільства; взаємна толерантність та соціальна солідарність між різними суспільними групами.

Сучасне українське суспільство має недосформовану політичну націю з недостатньо розвиненою національною самосвідомістю, яку характеризують: слабка структурованість, аномійність, амбівалентність. У ній присутні взаємовиключні теорії, думки, ціннісні судження, установки й орієнтації, різні ідеї й ідеали, міфи, ілюзії та стереотипи мислення, що є як реальним відображенням буття людей, так і їх помилковими судженнями стосовно нації - і державотворчих завдань та шляхів їх вирішення. За таких умов вона не виконує повноцінно своєї консолідуючої і мобілізаційної ролі в державотворчих процесах.

В Україні поки що не сформована критична маса національно свідомої, патріотичної еліти, яка б запропонувала своєму народові національну ідею і виступала б його керманічем у державотворчих процесах. Це зумовлюється: тривалою відсутністю власної незалежної держави та неможливістю за відповідних умов виховання національної свідомої за своїми сутнісними характеристиками еліти. «Національна еліта» - це провідна, національно свідоме верства суспільства, яка мету своєї діяльності вбачає в побудові національної держави та реалізації національних інтересів, усвідомлює власну відповідальність за нації- і державотворчі завдання в конкретній історичній ситуації і найголовнішим своїм обов'язком визнає служіння народу і батьківщині. Роль національної еліти у формуванні національної самосвідомості, нації- і державотворенні виявляється у функціях,

які вона виконує: формулювання національної ідеї, творення і впровадження загальнонаціональної ідеології державотворення; розробка світоглядних, моральних, ідеологічних засад державної політики; визначення довгострокових цілей розвитку нації й держави; вербалізація і репрезентація всього розмаїття якостей нації; постійне коригування змісту національної самосвідомості відповідно до потреб нації- і державотворення.

Складність формування й функціонування національної свідомості зумовлена об'єктивними (регіональні, мовно-культурні відмінності, зумовлені історичним минулим України; порушення світоглядно-ціннісної спадкоємності поколінь; роз'єднаність і незавершеність процесу кристалізації національної еліти; відсутність духовної єдності суспільства, узагальненої базової системи цінностей, яку б підтримувало суспільство (що відображає його перехідний стан); брак інтегруючих ідей, проектів, перспектив; комунікативна відкритість українського соціуму в умовах медіа-глобалізації та інформаційних війн) і суб'єктивними чинниками (низький рівень національної самосвідомості української еліти, її нездатність розробити ідеологічну основу національного державотворення; використання політичними партіями й рухами конфронтаційних ідеологій, що ґрунтуються на протилежних ціннісних системах, спекуляція на світоглядних, міжконфесійних, ідеологічних суперечностях сучасного українського суспільства; відсутність цілеспрямованої політики держави щодо формування національної самосвідомості громадян України).

Основні чинники впливу на формування національної свідомості громадян вчені поділяють на: суспільно-політичні, ідеологічні, культурно-освітні, об'єктивні (спосіб життя тієї чи іншої нації), практично-духовні (традиції, звичаї, особливі риси характеру і поведінки, історичну пам'ять, усталену символіку, національні святині), інформаційно-технологічні (мають найголовніше значення для формування сучасної національно-політичної свідомості громадян).

Так, важливим технологічним чинником є формування національної свідомості за допомогою ЗМІ. Домінуючим методом їх

діяльності якраз і є маніпуляція свідомістю громадян, особливо під час виборчих кампаній. Більшість виборців судить про кандидата в депутати чи політичну партію по тому іміджу, який йому створюють медіа, особливо телебачення. Другою важливою складовою, що впливає на свідомість електорату, є агресивні тексти виступів представників різних партій, які базуються на закликах-погрозах та лестошсах.

Формування єдиного інформаційно-культурного простору України передбачає: реалізацію цілеспрямованої державної інформаційної політики, насамперед запровадження системи суспільного теле- і радіомовлення, наповнення його програмами, зорієнтованими на формування у громадян України національної самосвідомості, державницького мислення, почуття патріотизму, сприяння утвердженню громадянського порозуміння і злагоди та створення відповідної нормативно-правової бази для цього, насамперед прийняття Закону України «Про Суспільне телебачення і радіомовлення України».

Отже, пріоритетними у формуванні національної свідомості громадян сучасної України є: визначення системи базових цінностей, вироблення гуманітарної політики держави (історична пам'ять українського народу, мовна єдність суспільства, єдиний інформаційно-культурний простір, культурна політика), державна етнонаціональна політика України та патріотичне виховання громадян.

Варто зазначити, що національна свідомість активно впливає на практичну політичну діяльність людей і утворює національно-політичну свідомість, яка потребує повсякденного утвердження через діяльність членів нації, спрямовану на її розвиток.

Базою національно-політичної свідомості українських громадян є, насамперед, політична ідеологія і політична психологія (основу якої складають емоції громадян, афекти). Проте в сучасній Україні ідеологію як систему цінностей неспроможні запропонувати ні держава, ні політичні партії. Тому орієнтація, з точки зору формування політичної свідомості громадян, «замикається» на конкретних особистостях сучасних політиків,

котрі очолюють ту чи іншу політичну партію. Їм приписують бажані риси, певні ідеальні можливості, існує віра в їх потенціал, які в комплексі здатні вдосконалити життя суспільства. Тому розчарування в діяльності влади і впливають на зміну та розвиток національно-політичної свідомості громадян, на виникнення, наприклад, Помаранчевої революції та революції Гідності. Асоціативний ряд цінностей, на яких свідомість могла би триматися, порушений, вони існують лише в ідеальних уявленнях громадян, тому національно-політичну свідомість громадян в сучасній Україні ще не можна вважати усталеною. Вона постійно змінюється, піддається різним впливам і сама опосередковано відбивається на політичній поведінці, політичному виборі. Це пов'язано з тим, що сталого ідеологічного стрижня у вигляді системи цінностей (система моральних, демократичних, політичних, національних, соціальних, громадянських цінностей, погоджена і схвалена суспільством у процесі загальнонаціонального діалогу) в українському суспільстві не існує. Спостерігаються прояви амбівалентності (подвійність; неузгодженість думок щодо конкретної остаточної оцінки того чи іншого політичного феномена) у свідомості громадян, що підтверджують соціологічні дослідження. Амбівалентність свідомості пов'язана з тим, що українські громадяни підтримують певну конкретну ідею, а водночас і конкретну особу, несумісну з цією ідеєю. Характерним показником такої амбівалентності є баланс довіри/недовіри людей до фаворитів виборчих перегонів. Наприклад, В. Янукович мав довіру 35 % електорату, а недовіру – 42 %. Населення вже не може розрізнити, що в того чи іншого політика, незалежно від кольору його табору, первинне: боротьба за владу як мета, чи мета є лише засобом здобуття і зміцнення влади.

Політична свідомість започатковує процес формування ідеології державотворення як практичної свідомості, на яку спирається суб'єкт, здійснюючий державотворчу практику, а отже виступає у ролі утворюючої складової даного процесу [119, с.227-240].

Становлення суб'єкта політичної ідеології тісно пов'язане з політичною самосвідомістю, яку можна розглядати як структуроутворюючий елемент політичної свідомості. Позначена самосвідомість виступає як усвідомлення й оцінка людиною, класом, іншою соціальною групою, суспільством самих себе як суб'єкта політики й практичної політичної діяльності. Розглядаючи політичну самосвідомість, доцільно виокремлювати її різні рівні. На першому із них відбувається усвідомлення людиною, класом, соціальною групою себе у переліку політичних суб'єктів того чи іншого суспільства, розуміння своїх потенційних можливостей в сфері політики. На другому рівні спостерігається усвідомлення суб'єктом своїх потреб, інтересів, співвіднесення їх з інтересами певних соціальних груп, певного суспільства. На третьому, більш вищому рівні відбувається цілісне осмислення й оцінка соціальним суб'єктом себе як повноцінного суб'єкта політичної діяльності, активного політичного актора, який визначив для себе політичні пріоритети, форму участі у політиці шляхом створення політичної партії, суспільно-політичного руху або участі у політиці у складі останніх. Саме на даному, вищому рівні політичної самосвідомості народжується активний політичний суб'єкт, що, задовольняючи об'єктивну потребу у теоретичному забезпеченні своєї політичної діяльності, ініціює відповідну ідеологічну діяльність, у результаті якої і з'являється на світ політична ідеологія [119, с. 237].

Політична самосвідомість як осмислення політичного життя характеризується специфічною активністю завдяки активності як індивідуальної свідомості, так і політики як форми суспільної свідомості. Тому політична свідомість — це реалізація свого «Я» в сфері політики як спосіб дійсного ставлення людини до світу.

Політичну самосвідомість слід розглядати з точки зору її суб'єктивності, тобто, по-перше, усвідомлення особою політичної свідомості суспільства, інших суб'єктів політичної діяльності як відносно самостійної ланки суспільної свідомості; по-друге, усвідомлення рівня власної політичної свідомості щодо політичної свідомості суспільства та інших суб'єктів діяльності; по-третє, на

підставі співвіднесення усвідомлення своєї життєдіяльності в межах суспільної необхідності.

Активність й дієвість політичної самосвідомості виявляється в політичній самовизначеності й самоідентифікації особи, в умінні використовувати нагромаджений людством соціально-історичний досвід, персоніфікувати його, а також конкретний досвід певних соціальних груп та організацій, тобто надавати цьому досвіду своє власне індивідуальне неповторне забарвлення.

Політична самосвідомість — це й національна самосвідомість, яка є передумовою, основою бачення того, що оточує націю. Нація, що володіє знанням про інші спільноти, водночас володіє знанням і про саму себе, оскільки спосіб бачення певного об'єкта (інших спільнот) характеризує і сам суб'єкт бачення. Розглядаючи національну політичну самосвідомість, можна говорити, що в ній зафіксовані унікальність самої нації як етносу, приналежність до всього людського роду, а також відповідь на питання, яким чином вона може визначити на теоретичному рівні свою національну ідентичність і оригінальність, за допомогою яких самоінтерпретацій вона може захистити себе від повного розчинення в іншому середовищі.

Національна політична самосвідомість виступає творцем ціннісних орієнтацій народу, його різних соціальних груп і верств. Знання про те, хто ми є, нерозривно пов'язане зі знанням і можливими відповідями на питання про здатність і шляхи цивілізованої національної державотворчої діяльності. Акт національного самоусвідомлення багато в чому визначає подальшу мотиваційну сферу прикладання сил у державотворчих процесах. Вироблення національної політичної самосвідомості, яка допомогла б ствердженню історичної місії української нації, не може не враховувати думку В. Липинського, який вважав, що «консолідація української нації можлива не тільки на базі національного, але й територіального патріотизму». Мається на увазі пробудження самосвідомості всіх постійних мешканців української землі, незважаючи на їхню соціальну приналежність, віросповідання, етнічне походження та національну, культурну свідомість — саме

ця ідея лежить в основі цивілізованої демократичної діяльності. На думку Б. Цимбалістого, національну політичну самосвідомість може характеризувати те, якою мірою члени спільноти мають спільне почуття національної ідентичності (вертикальна ідентифікація), так само може її характеризувати й те, наскільки одиниці ідентифікуються з іншими членами спільноти, зокрема, якою мірою вони мають взаємне довір'я до своїх співгромадян (горизонтальна ідентифікація).

У контексті проблеми національної політичної самосвідомості суттєвого значення набуває питання усвідомлення людиною чи соціальною групою свого минулого, минулого власної нації, народу та держави. Йдеться про таке явище, як історична самосвідомість. Така самосвідомість включає в себе знання про події, традиції, ідеї, теорії — тобто все те, завдяки чому народ усвідомлює своє минуле і одночасно формує своє ставлення до сьогодення. Не можна забувати, що серед елементів національної культури, якими живиться й підтримується історична політична самосвідомість, є й такі найважливіші джерела, як уявлення про територію свого проживання та історична пам'ять. Як висловився відомий історик О. Субтельний, народу, котрий плекає нове почуття спільності, необхідне усвідомлення того, що його єднає і спільна доля. Цей спільний історичний досвід, крім того, має сприйматися як славетне минуле, що вселяє почуття гордості та спонукає до ототожнення зі своїм народом [236, с. 198-199].

Політична свідомість — явище історичне, що постійно розвивається й змінюється. Причому це відбувається незалежно від бажання та волі людей. Скажімо, політична свідомість громадян України сьогодні визначається об'єктивними процесами в економічному, політичному й духовному житті суспільства. Головними з них є радикальні економічна й політична реформи суверенної й незалежної держави, розвиток демократії та гласності, широкий спектр політичних і національно-демократичних рухів, різноманітні види й форми політичної діяльності. Політичну свідомість зумовлюють і суперечливі та негативні чинники — кризовий стан економічної, політичної та соціальної сфери, падіння

культурно-моральних підвалин суспільства, зростання корупції та злочинності тощо.

Однак політична свідомість не є пасивним відображенням політичного буття. По-перше, вона здатна бути попереду практики, прогнозувати політичне життя суспільства, а через нього — впливати на його економічні, духовні, культурні взаємини. По-друге, політична свідомість визначає напрям політичної діяльності соціальних груп, політичних партій і громадських організацій, політичних лідерів та особистостей. Тому важливо враховувати стан політичної свідомості в усіх її проявах, домагатися консенсусу в політичних позиціях, сприяти формуванню такої політичної свідомості, яка б відповідала потребам суспільного прогресу.

Політична свідомість — явище суперечливе, бо, відображаючи політичне буття, може випереджати його, відставати від нього, бути адекватною йому. Нині саме політична свідомість стимулює кардинальні зміни суспільних відносин в Україні. Глибокий аналіз суперечностей політичної свідомості дає змогу виявити серйозні вади суспільного організму.

Як і свідомість в цілому, політична свідомість може бути притаманна тільки відповідному суб'єкту, а саме — суб'єкту політичних відносин. Як відомо, суб'єктами політики є індивіди, соціальні групи, нації, суспільство в цілому. Вони виступають соціальними носіями політичної свідомості, тобто її суб'єктами. Відповідно розрізняють політичну свідомість індивіда, соціальної групи, нації, суспільства.

Політична свідомість, яка відображає об'єктивні інтереси нації, народу в цілому, характеризується й загальнонаціональними ознаками, що властиві усім соціальним групам та індивідам. Суб'єктом політичної свідомості в сучасній Україні обов'язково стане українська політична нація, що зараз формується. З цієї точки зору, політична нація є спільнотою, яка виробила принципи, правила, процедури та ритуали розподілу влади, а проблема формування політичної нації — це, перш за все, проблема організації й розподілу влади і владних повноважень між людьми на всіх рівнях суспільного життя.

Без відродження української етнічної нації та забезпечення її провідної ролі у функціонуванні суспільства неможлива й розбудова української політичної нації та Української держави. Відроджуючи національний менталітет і національні цінності, ми тим самим створюємо природний і міцний фундамент самобутньої Української держави й забезпечуємо її існування. Отже, суб'єктам політичного процесу в Україні необхідно формувати механізм організації й розподілу влади не лише демократичний, а й національний, такий, що актуалізує, вирадить і допоможе реалізувати корінні інтереси українського етносу та всього народу, які закладені в українській національній політичній свідомості.

Саме поняття «українська національна політична свідомість» відображає процес творення чи повернення до життя української духовності, українських національних цінностей (національної ідеї, головним компонентом якої виступають ідея суверенітету української нації та української національної держави, демократичного ідеалу суспільно-політичного устрою, усвідомлення природних прав нації та особи, актуалізація традицій державотворення і самоврядування) та пов'язаних із політичною сферою етнічних компонентів суспільної свідомості (притаманних українській мові морально-етичних та суспільно-політичних понять, термінів, рис національного характеру, патріотичних почуттів, історичної пам'яті тощо).

Об'єктами поширення української національної політичної свідомості виступають український етнос, особливо ті його групи, які були піддані тотальній денаціоналізації й русифікації (ополяченню, румунізації тощо), й етнічні меншини. Засвоєння останніми української національної свідомості включає як оволодіння українською мовою, культурою, звичаями та збереження простору для розвитку власних етнічних рис, так і націоналізацію — сприйняття ідеї української національної держави, національних символів, що стали державними, інших загальнодержавних цінностей. Національне виховання етнічних меншин повинне здійснюватись демократичними методами на основі поваги до них та врахування їх специфічних потреб.

Отже, процес становлення української національної політичної свідомості можна визначити як набуття суспільними суб'єктами українських національно-етнічних якостей та рис, які відображають корінні інтереси українського етносу в створенні своєї власної національної державності.

В умовах, коли ще не сформувалася українська політична нація, особливого значення набуває розуміння політичної свідомості як характеристики духовних явищ політичного життя, які втілюють єдність своїх гносеологічних, онтологічних і функціональних ознак [264 , с.273].

Характер і стан політичної свідомості істотно впливають на формування політичної системи, на особливості політичного режиму, на політичну поведінку людей та їхніх громадсько-політичних організацій. Тому важливо розглядати політичну свідомість і політичну культуру не лише як показники чи індикатори наявного рівня демократії в суспільстві, а й як чинники та детермінанти процесу її становлення, адже демократія належить до явищ, що найбільшою мірою репрезентують політичну культуру. Оцінка рівня політичної свідомості становить не лише науковий інтерес. Аналіз тенденцій її розвитку має враховуватися при визначенні стратегій державної політики, спрямованих на зміцнення єдності та суспільно-політичного консенсусу в країні. Особливої уваги заслуговує осмислення регіональних відмінностей стану та динаміки розвитку політичних культур, які яскраво проявляються, зокрема, на рівні електоральних уподобань і характеризуються досить високим рівнем конфліктності.

Дослідницький інтерес до проблем формування масової політичної свідомості громадян України обумовлений потребою вивчення характеру впливу політичної свідомості на функціонування політичної системи. Складність самого предмету вивчення, відсутність його цілісної концепції є однією з вагомих підстав для фокусування дослідницької уваги на проблемах масової політичної свідомості. Враховується також той факт, що за умов домінування в колишньому СРСР моноідеології та цінностей класового суспільства, дослідження у цій галузі уповільнювалися,

оскільки масова політична свідомість розглядалася як атрибут «масового суспільства» і поставала альтернативою класової свідомості. Політична свідомість – це складне та багатоаспектне поняття. У сучасній літературі вона характеризується як суперечлива система, в якій у динамічній рівновазі перебувають елементи минулого, сучасного і паростки майбутнього. Вона, увібравши в себе риси традиційного політичного життя з віддалених у часі епох, відзначається значною консервативністю. Водночас політична свідомість чутливо реагує на кардинальні зміни у суспільному бутті, особливо на ті, які мають революційний характер.

Значно впливає на формування сучасної політичної свідомості українців історичний досвід країни та її історична пам'ять, в контексті якої формуються національний характер і менталітет, що мають великий ступінь стійкості й досить важко піддаються маніпулюванню. Вони залишаються у шарах колективної історичної пам'яті народу і суттєво впливають на формування сучасних політичних цінностей, норм та стереотипів поведінки.

Особливості історичного розвитку України не в останню чергу обумовлені тим, що країна тривалий час була під владою різних, часто ворогуючих політичних сил, тому сформовані в її соціокультурному просторі політична культура та свідомість є фрагментарними, а їх компоненти – різнорідними, інколи протилежними. Це не єдиний вектор поділу, але найбільш, на нашу думку, суттєвий, оскільки в даному випадку можна говорити про відмінності рис національної психології, а також національного характеру та ментальності. Зокрема, специфіка формування політичної свідомості у «секторах» українського суспільства жителів Східної та Західної України відбувалося під впливом різних політичних культур: Російської імперії та Польщі й Австро-Угорщини. Тривале перебування України у складі імперських політичних структур, неуспіх кількох спроб державотворення, жорсткий політичний прес сталінізму залишили негативний спадок і в політичній свідомості українців.

Найбільш поширеними характеристиками масової політичної свідомості українського суспільства є: прагматизм, маргіналізація, етатизм, державний патерналізм, амбівалентність, низький рівень консолідації й ідентифікації та регіоналізація [188, с. 143].

Прагматизм, або орієнтація на задоволення матеріальних інтересів, є домінуючим напрямом сьогоденного стану масової свідомості в Україні.

Демонтаж колишньої радянської соціальної структури, її інститутів і класово-групової ієрархії призвів до маргіналізації суспільства, до появи проміжних груп, більш контрастних й поляризованих. Маргіналізація – це втрата особистістю об'єктивної приналежності до даної соціальної групи без наступного входження до іншої, а також втрата особистістю норм та цінностей відповідної субкультури. Вона пов'язана з розхитуванням і ламанням нормативно-ціннісних систем під впливом соціальних і економічних зрушень.

Істотним гальмом на шляху становлення України як демократичної, правової держави є успадкована від Радянського Союзу етатистська традиція, звичка вимагати від держави регулювання мало не всіх економічних, соціальних та культурних процесів. Абсолютизація держави за комуністичного режиму набула двох основних форм. Пересічний громадянин бачив у державі установу, що позбавляла певних свобод, але водночас гарантувала соціальний і політичний захист. У номенклатурній свідомості етатизм – це погляд на державу як абсолютну цінність та на себе – як охоронця та розпорядника цією цінністю.

Від ступеня поширеності в суспільстві патерналістських установок, екстернальних орієнтацій (суб'єктивна впевненість у тому, що все у житті залежить переважно від зовнішніх обставин), а також від ступеня суб'єктивної важливості для населення політико-громадянських цінностей значною мірою залежить активність участі громадян у суспільно-політичному житті.

Висловлений громадянами інтерес до політики за п'ять років з 2013 до 2018 року залишився майже незмінним (70%). Тільки в 2014 році революція і війна на Донбасі призвели до суттєвого зростання

інтересу до політики (84,5%), але в наступні роки ситуація повернулась на майже стабільні за останні десятиріччя показники. Суттєво за 2012–2018 роки не змінилась і частка громадян України, які готові довірити керівництво (владу) в країні політичним лідерам чи політичним партіям. Половина громадян України не бачить таких політиків, яким вона довірила б владу, а п'ята частина – бачить.

Дедалі критичнішою стає оцінка українців щодо діяльності політичних партій. Більшість громадян їм не довіряє (79,9%), не вірить у здатність існуючих політичних партій бути представником інтересів населення та не бачать серед них близьких за ідеологією та програмними цілями. В окремі проміжні роки ці показники змінювалися на кілька відсотків, але ситуація повернулась на рівень 2013 року.

Посилюється недовіра громадян до основних державних інститутів. Довіра до різних державних та політичних інституцій по-різному змінювалася в 2013–2018 роках. Довіра до президентів зазвичай підвищувалася одразу після виборів (у 2014 році довіряли 33,9% громадян) і далі знижувалася, аж до мінімальних значень у останній рік каденції (7,8%). Рівень довіри до уряду змінюється під впливом довіри до президентів. Так уряд мав найвищу довіру в 2014 році – 17,2% (після обрання нового президента), а зовсім не в 2016 році, коли змінився прем'єр-міністр і уряд (7,1%). А далі довіра до урядів теж знижувалася, хоч і меншими темами. Довіра до парламенту трохи зростала тільки після революцій 2005 і 2014 років (8,6%), а в інші роки залишалася на дуже низькому рівні (4,7%). Як і довіра до політичних партій. Довіра до прокуратури та судів до і після 2013 року перебувала весь час на дуже низькому стабільному рівні (довіряють 5–7%). А ось довіра до поліції, яка в 2016 році змінила міліцію, стрімко втричі зросла за період 2015–2017 років (22,8%). Але це зростання виявилось тимчасовим, бо в 2018 р. вона знову суттєво знизилася (12,5%). Довіра до місцевих органів влади вдвічі зросла після виборів наприкінці 2015 року (27,9%), але у 2018 р. знову знизилася (18,4%). В останні 5 років високий рівень довіри має тільки армія (46%) – довіра до неї нині більш як у двічі перевищує довіру, яку вона мала 2013 року.

Однією з головних перешкод для розвитку громадянського суспільства в Україні залишається досить низький рівень довіри населення до громадських організацій (профспілкам довіряють тільки 12-23,3%).

Наслідком цього може бути збільшення ймовірності зростання стихійних протестних форм участі громадян у політичному процесі: у 2014 році 34,7% населення вважало їх «досить ймовірними». Вже у 2018 році переважна більшість опитаних не очікують масштабних акцій протесту в тих населених пунктах, де вони проживають. Зокрема 29% респондентів вважають подібні протести можливими, тоді як решта або вважають їх мало ймовірними (48%), або не змогли визначити міру їх ймовірності (23%). Порівняно з минулим роком частка тих, хто оцінив ймовірність протестів як невисоку, дещо знизилася (з 56%), а частка переконаних у можливості протестів – трохи зросла (з 26%).

Серед населення зберігається зневіра в можливість впливати на дії влади. Зокрема 54% опитаних відзначили, що вони не змогли б нічого зробити у разі порушення їхніх прав з боку уряду України; ще близько 31% не змогли визначитися в цьому питанні і лише 15% сказали, що можливості відповідного впливу на уряд є. Проте можна зазначити, що після 2012 р. фіксується поступове зменшення частки негативних відповідей та невелике зростання позитивних [163].

Сьогодні, так само як і на початку незалежності, переважна більшість українців покладає сподівання щодо свого соціального захисту на державу. Патерналізм притаманний також уявленням населення щодо соціальної справедливості: більшість українців вважають, що держава має підтримувати соціальну справедливість у суспільстві, забезпечуючи матеріальний добробут громадян та не допускаючи великої різниці у доходах [90, с. 236-244].

Проявом патерналізму (патерналізм (від лат. pater — батько) — система політичних відносин, принцип державного управління або політична практика, за якої одні політичні суб'єкти поводять себе до інших як «батько» до «дітей» в патріархальній сім'ї), на нашу думку, є також очікування українців щодо сильних керівників.

Громадяни дотримуються думки, що кілька сильних керівників можуть зробити для країни більше, ніж усі закони і дискусії. Так (за результатами моніторингових досліджень 2013-2018 рр. Фонду Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва), дві третини (60,5%) населення тією чи іншою мірою погоджується з твердженням, що «для нормального розвитку країні потрібна «сильна рука», а не розмови про демократію». Невдоволеність якістю демократії і спокуса «сильної руки» є проявами все ще переважаючих патерналістських настроїв, свідченням чого є також нерозвинене відчуття власної відповідальності не лише за стан справ у країні, але й за вибір влади. Так, більше половини громадян відмовляються визнавати власну відповідальність за вибір Президента і народних депутатів (53,2%) [163].

Однією з важливих характеристик сучасної політичної свідомості українців є низький рівень політичної та громадської активності та департизація населення. Слід брати до уваги й той фактор, що невисокий ступінь активності громадян у суспільно-політичному житті багато в чому зумовлений загальним станом політичної культури суспільства. Як правило, широке залучення громадян на постійній основі до політичного процесу неможливе без засвоєння населенням відповідних цінностей громадянської участі, утвердження в масовій свідомості демократичних норм та активістських установок. Нажаль, політико-громадянські цінності, які забезпечують участь громадян у суспільно-політичному житті, поки що займають останнє місце в ієрархії суспільно-значущих цінностей. Натомість зберігається переважна орієнтація масової свідомості на матеріалістичні цінності.

Амбівалентність, тобто визнання рівноцінними прямо протилежних ціннісних орієнтацій, є також характерною ознакою сьогоденного стану масової свідомості. Амбівалентність виявляється в орієнтації на взаємовиключні цінності та норми, у суперечливому поєднанні демократичних цілей і тоталітарних засобів їхньої реалізації. Людина, наділена амбівалентною свідомістю, здатна одночасно виступати за інтеграцію до ЄС, але разом із Росією; за вільний ринок, але з усіма «соціальними

гарантіями». Можна констатувати, що амбівалентність української людини проявляється у спроможності об'єкта одночасно дотримуватись протилежних поглядів щодо соціально-політичних орієнтирів розвитку суспільства, у паралельній орієнтації особи на взаємовиключні цінності. Спостерігається поєднання протилежних цінностей і норм: з одного боку – вимога демократичних свобод, а з іншого – схвалення недемократичних методів вирішення суспільних проблем. Звучить підтримка ринкових відносин, а на противагу – вимога соціальної рівності. Це свідчить про певну роздвоєність політичної свідомості громадян і про дефіцит політичної культури [166, с. 182].

Багато дослідників звертають увагу на низький рівень консолідації та ідентифікації сучасної української масової політичної свідомості. Політична ідентифікація – ступінь залученості людини до певних політичних «одиниць» (нація, держава, партія), до яких вона відчуває почуття обов'язку, приналежності, близькості. Низький рівень політичної культури прямо залежить від слабкої інтегрованості українців, їхньої взаємної недовіри й ворожості [278, с. 78].

На думку дослідників, поки що свідомості громадян України взагалі не притаманне відчуття національної єдності, необхідності міцного єднання всіх членів громади задля забезпечення власної безпеки і добробуту. Зокрема, досить поширеною є думка, що ментальність українців характеризує така риса, як анархічний індивідуалізм, який проявляється в різних формах спрямувань до особистої свободи без необхідного прагнення до державностей за відсутності дисципліни і організованості [93, с. 16].

Найбільшою перешкодою для досягнення громадянської консолідації в сучасній Україні є високий рівень національного нігілізму, успадкований від колишніх імперій. Нігілізм – заперечення загальноприйнятих цінностей, ідеалів, моральних норм, культури, форм суспільного й державного життя.

До останнього часу більшість населення України не вважало себе громадянами української політичної спільноти. Якщо на початку незалежності (1992р.) 12,7% населення вважало себе

громадянином колишнього Радянського Союзу, то у 2018 таких стало 3,1%. Попри все, більшість опитаних (близько 60%) вважають себе насамперед громадянами країни, тобто, переважає загальнонаціональна ідентичність. На другому місці за поширеністю є локальна ідентичність (безпосереднє місце проживання) (близько 25%). Натомість лише 7% опитаних вважають пріоритетною регіональну належність.

Істотним чинником, який визначає стан масової свідомості українців, є регіональна специфіка. В Україні приналежність громадян до регіону залишається домінуючим фактором їх соціального досвіду, політичних та культурних орієнтацій. Перебування різних регіонів України в складі імперій з принципово відмінним рівнем демократії та модернізації історично призвело до становлення відмінних політичних культур, різних поглядів на майбутній розвиток країни. Найбільш яскраво цей факт проявився протягом виборчих кампаній 2004–2012 років та виникнення Революції Гідності.

Отже, історико-ідеологічна спадщина України зумовлює перевагу негативних елементів у набутій політичній свідомості – відсутність сталих демократичних традицій громадського життя, низький рівень політичної освіти як основної маси населення, так і політиків. Попри ту обставину, що регіони України мають суттєві відмінності, перед їх жителями стоять переважно однакові проблеми.

Формування демократичної політичної свідомості громадян, набуття ними досвіду та навичок активної політичної поведінки, подолання існуючої фрагментарності історичної пам'яті та становлення на цій основі громадянської політичної культури набуває першочергового значення на шляху політичного розвитку України. Ці завдання мають вирішуватись конкретними шляхами загальної політичної соціалізації, політичного виховання та політичної освіти громадян. Об'єднати східних і західних українців можна у випадку, якщо буде реалізована давня мрія існування Соборної України й українців як єдиного організму. В інтересах усього українського народу є не федералізація, а «мультикультурна

єдність» – визнання регіональної ідентичності при зміцненні і збагаченні загальнонаціональної української спільноти [188, с. 100].

Отже, процес формування української політичної нації та її політичної культури включає такі обов'язкові елементи: усвідомлення єдності на основі спільної історичної долі, мови, культурних традицій, толерантність українського етносу щодо численних етнічних груп, які проживають на українській землі, поліетнічна приналежність до України як спільної батьківщини, консолідованої інститутом громадянства, розуміння досягнення основної політичної мети – побудови незалежної, економічно розвинутої, соціальної, демократичної, правової держави.

Політична свідомість сучасного українського суспільства на порозі XXI століття залишається досить складним і суперечливим явищем. Її якісні характеристики здебільшого визначаються менталітетом та попереднім політичним досвідом українського народу. Окрім тяжкої спадщини радянських часів – конфронтаційність масової свідомості, етатизм, інерція провінційності, периферійності українства, відчуття власного безсилля перед могутньою державою, вони відображають ще й негативні моменти її давньої історії – роздробленість регіонів, козацько-гайдамацька вольність, яка часто переходить в анархізм, тотальна неповага до закону і влади, хуторянська психологія «моя хата скраю». Це суттєво заважає закріпленню у суспільстві позитивних тенденцій, входженню України в цивілізований світ. Водночас, стійкі демократичні потенції українців, терпеливість, вміння пристосовуватися до змін створюють сприятливі умови для проведення реформ та страхують суспільство від соціального вибуху в умовах тривалої економічної кризи [279, с. 117].

Таким чином, успішне розв'язання політичних та інших завдань утвердження України як незалежної демократичної держави неможливе без оновлення політичної свідомості на основі творчого переосмислення і розвитку політики згідно з історичним досвідом людства і власними традиціями, досягненнями науки і реаліями сучасного життя. Становлення громадянської політичної свідомості передбачає: 1) формування і еволюцію офіційної державницької

ідеології, яка є результатом потреби подолання історико-культурної розколотості, узгодження реалій сучасності та традицій і покликана примирити минуле і сьогодення, консолідувати суспільство, окресливши одночасно найперспективніші шляхи у майбутнє; 2) необхідність відродження й утвердження в свідомості людей політичних і соціально-моральних цінностей, насамперед, ідеї свободи і гідності особистості, патріотизму, політичної рівності і особистої та громадянської відповідальності; 3) перебудову і становлення адекватної політичної системи через запровадження пропорційної виборчої системи, що забезпечить більшу прозорість і відповідальність владних структур, сприятиме структуризації соціуму, стимулюватиме громадянську активність та політичну участь; 4) здійснення радикальних змін у способах політичної діяльності, забезпечення їх високого професіоналізму, гуманізму і демократизму, формування культури міжнаціонального та міжетнічного спілкування; 5) створення ефективної системи політичної освіти, спроможної дати громадянам політичні знання про закони, закономірності, тенденції розвитку та формування політичних відносин.

Необхідна синхронність розвитку політичної свідомості на всіх її рівнях: державному, пов'язаному з прийняттям загальнозначущих рішень, науково-теоретичному, де розробляються нові ідеї, масово-практичному, на якому ідеї функціонують, реалізуються в масових практичних діях. Державний устрій повинен стати механізмом виявлення та втілення плюралістичних громадянських інтересів, досягнення громадянської злагоди, реалізації прийнятих рішень з опорою на широку соціальну базу. Позитивні зрушення відбуватимуться за умов застосування найсучасніших засобів впливу на політичну свідомість – висновків соціологічних і політологічних досліджень політичних процесів, створення відповідних політичних інститутів, оптимальної діяльності представницьких органів влади, засобів масової інформації тощо. Зміни у свідомості людей не можуть відбуватися лише під тиском цілеспрямованого впливу чи стихійно. Рух до правової держави, цивілізованого громадянського суспільства не може не

супроводжуватися усвідомленим удосконаленням свідомості, тобто прагненням і готовністю індивіда підвищувати свій культурний рівень, засвоювати загальнолюдські моральні цінності, активно сприймати дійсність, оцінювати своє місце в державотворчому процесі.

Сучасна політична свідомість українського суспільства значною мірою активізована тривогою за кризовий стан економіки і соціальної сфери, загостренням економічних проблем, падінням моралі, зростанням злочинності, нездійсненими очікуваннями, тривогою за долю демократії та власної незалежної державності.

В оцінках політичної ситуації в Україні за останні п'ятиріччя виокремлюється 2014-й (рік революції та початку війни на Донбасі), коли більше половини громадян (55,4%) вважали, що політична ситуація є критичною, вибухонебезпечною, 41% – напруженою, а 2% – благополучною чи спокійною. Починаючи з 2015 року ситуація почала поступово стабілізуватись за оцінками громадян. І хоча й 2018 року оцінки не зрівнялись з 2013-м (нагадаємо, що опитування 2013 року проводилось ще до початку революції), однак поступово вони вже наблизилися до дореволюційних показників: майже 59% опитаних у 2018 році громадян оцінюють політичну ситуацію в нашій країні як напружену, а ще близько 28% – як вибухонебезпечну. Спокійною та благополучною цю ситуацію вважає досить незначна частка респондентів (7,6%). Варто відзначити, що частка тих, хто оцінює політичну ситуацію як вибухонебезпечну, поступово зменшується, а от напруга в суспільстві підвищується.

Переважна більшість респондентів оцінюють життя в нашій країні або як важке (36%), або як нестерпне (46%), і така перевага негативних оцінок є незмінною протягом кількох років. Причому лише 17% опитаних очікують якогось покращення протягом найближчого року, тоді як 52% переконані у відсутності поліпшення ситуації.

Серед почуттів, які відчувають громадяни, коли думають про майбутнє України, домінуючою залишається надія – 43% у 2018 році. Водночас суттєве піднесення позитивних очікувань, що

відбулося між 2013 та 2014 роками, поступово спадає, особливо помітним є погіршення за останній рік. З оптимізмом дивляться на майбутнє України у 2018 році 20% (проти 26% у 2017р.), відчуття безвиході зросло з 12% до 18%, тривога зросла з 30% до 38%, страх з 15% до 21% . Водночас навіть ці почуття істотно кращі, ніж були у 2013 році: надія – 32%, оптимізм – 14%, страх – 22%, безвихідь – 17%.

Завершення післямайданного періоду 2014–2018 років не позначилось поліпшенням оцінок громадської думки щодо розвитку демократії в країні: більше половини громадян(61,4%), як і раніше, не задоволені її розвитком у 2016 і 2018 роках, а частка тієї чи іншою мірою задоволених не перевищує 20%. На тлі сталого незадоволення якістю демократичних інститутів у все ще переважно патерналістському суспільстві посилюються спокуси авторитарних настроїв та «сильної руки» як альтернативи демократії [163].

Успішне вирішення Україною зовнішньо- і внутрішньополітичних та економічних проблем, забезпечення умов для зростання добробуту населення створять основу для подолання суперечностей політичної свідомості і формування демократичної свідомості громадян та інтегрального організму демократії в цілому. І, отже, Україна зможе скористатися шансом стати суб'єктом історії та суспільного прогресу.

Характер і специфіка трансформаційних процесів у сучасній Україні обумовлені насамперед їх стихійним перебігом, далеким від декларованого демократичного транзиту. Транзит є лише одним з типів трансформації, який має свій «пункт призначення». Будь-яка соціальна трансформація – це процес сутєвих, глибинних соціальних змін, який, на відміну від транзиту, не має наперед заданої цілі. Трансформаційний підхід набув особливого значення для постсоціалістичних держав, оскільки глибинні соціальні зміни в них почалися раптово, без попереднього розрахунку можливих втрат, без підготовленої економічної та політичної еліти, без історичного досвіду подолання комуністичної суспільної спадщини. Але виняткову роль трансформаційний підхід має для

пострадянських держав, які практично не мали досвіду демократичного транзиту і легального підприємництва і в яких покоління змінювали один одне в умовах відсутності приватної власності.

Відомий соціолог Є. Головаха виділив такі етапи трансформації українського суспільства:

- стримування інституціональних змін (1992-1994 рр.);
- становлення подвійної інституціональної системи (1995-1999 рр.);
- інституціональна криза і «Помаранчева революція» (2000-2004 рр.);
- нереалізовані «постреволюційні» очікування: від ейфорії до розчарування (2005-2010 рр.);
- стратегічна невизначеність і нові політичні ризики (2011-2013 рр.);
- від «драми невизначеності» до трагедії визначення вектору трансформації (2014-2016 рр.);
- початок декларованого транзиту (2017р. - ?).

Наслідком вимушеної пострадянської трансформації в перші два десятиліття незалежності України була наявність суцільної «драми невизначеності», кульмінацією якої стала відмова В. Януковича від угод з Євросоюзом і спроба силою припинити акції протесту. З цього моменту суспільство почало змінюватися, і перш за все воно визначилося зі стратегічним напрямком розвитку: а саме від амбівалентності минулого (одночасної підтримки взаємовиключних геополітичних напрямків руху) воно зрушилося до вибору більшістю населення європейського шляху [57, с.26-27].

Геополітичні орієнтації громадян після Революції гідності та збройної агресії Росії на Донбасі змінилися дуже суттєво. Так, в 2013 році абсолютна більшість громадян негативно ставилася до вступу до НАТО (54%), майже половина громадян (49%) позитивно ставилася до приєднання України до союзу Росії і Білорусі і тільки відносна більшість позитивно ставилася до вступу до ЄС (42%). Тоді як нині частка прихильників ЄС зросла до 48% (а в 2014–2015 роках була ще більшою – 50%), відносна більшість позитивно ставиться до вступу до НАТО, а більше половини населення тепер проти приєднання до союзу Росії і Білорусі [163].

Сьогодні ж «драма невизначеності» змінилася «трагедією визначеності» і з'явилися нові соціальні виклики, які важко було уявити раніше: суспільство має бути принципово реформоване в умовах постійної загрози зовнішньої агресії, війни на Сході України і економічної кризи. Але саме суспільна визначеність - це перший (з багатьох необхідних) крок до виходу України з глухого кута пострадянського стану». Наступними кроками мають стати зміни системи влади на всіх рівнях, подолання тотальної корупції, реформування економіки, соціальної інфраструктури, освіти, науки, культури [81, с.6-13].

Успішною будь-яку трансформацію можна вважати за різними критеріями, серед яких насамперед розглядаються макроекономічні показники та рівень життя населення. Але успіх економічної трансформації, якщо він не підкріплений певними позаекономічними чинниками соціальних змін, залишається тимчасовим і не призводить до ефективної економічної системи, яка може протистояти викликам часу. Саме таким був період покращення економічних показників України на початку ХХІ століття. Внаслідок вимушеної трансформації, яка випала на долю нашої країни, цей економічний успіх був тимчасовим і кон'юнктурно зумовленим, а наступні економічні негаразди – закономірними і постійно відтворюваними.

Одним з таких чинників є стан суспільної свідомості. З точки зору подальшого успішного просування України на шляху демократичного транзиту, суспільна свідомість має трансформуватися у наступних напрямках:

- формування національно-громадянської ідентичності (на відміну від етнічної та регіональної) як домінантної;
- створення атмосфери соціальної довіри, відновлення масової довіри до держави, політичних інститутів та бізнесу;
- відмова політичного класу від пострадянського свавілля та конструювання феномену «елітарної аскези»;
- подолання масової соціальної відчуженості та соціального цинізму;
- зміна системи цінностей.

У контексті багаторічної нереалізованості цих вимог до трансформації масової та елітарної свідомості натомість сформувався «суспільство стихійної пострадянської трансформації і відкладеного декларованого транзиту», для якого є характерними: подвійна інституціональна система; масова аномічна деморалізація і масова соціальна ексклюзія; цінності «спотвореного модерну»; неостанові утворення як основа соціальної структури; відсутність інституціональної довіри; негативні ідентичності.

Після «Євромайдану» Україна намагається обрати інший вихід з пастки інституціональної подвійності, що багато в чому зумовило російську агресивну реакцію. В Україні є перспектива успішної трансформації, і вона насамперед пов'язана з подоланням інституціональної подвійності на шляху до відтворення основних засад європейської інституціональної системи. Соціально-політичні процеси останнього часу дають підстави для таких інституціональних змін, бо переважна більшість населення віддає перевагу європейському вектору розвитку держави, а до влади прийшли політичні сили і лідери, які орієнтовані на прискорену євроінтеграцію. Але все ще залишаються суттєві перепони на цьому шляху. І це не тільки зовнішній тиск, але й внутрішні проблеми, які мають бути вирішені відповідно до елітаристського, соціально-класового та ресурсного аспектів розвитку соціального потенціалу суспільства в умовах вимушеної трансформації, а саме:

1. Створення принципово нових соціальних ліфтів, які б висували на відповідальні державні посади ефективних менеджерів і нових політиків.

2. Сприяння розвитку середнього класу як соціальної бази ефективної трансформації, що потребує максимального спрощення регулятивних засад діяльності малого та середнього бізнесу.

3. Відновлення масової довіри до держави, політичних інститутів та бізнесу [57, с.29-30].

Формування політичної свідомості залежить не тільки від тієї об'єктивної ситуації, в якій розвивається цей процес. Велике значення мають і фактори суб'єктивного характеру, зокрема: 1) зовнішні, до яких належать інститути політичної системи,

національні та соціальні групи, різні неформальні об'єднання, під впливом яких відбувається соціалізація особистості; 2) внутрішні, що характеризують механізми світосприймання, аналізу та прийняття рішень тощо. Останні охоплюють потреби, інтереси, духовні цінності, індивідуальні психологічні якості людини. Ще одним важливим фактором формування політичної свідомості є необхідність врахування бажання самої людини відповідати запитам політичної системи. У даному випадку йдеться, насамперед, про вирішення проблеми мотивації, заохочення людини до участі у політичному житті, тобто про запровадження системи ціннісних, а не примусових мотивів політичної соціалізації. Вони передбачають бажання людини відповідати вимогам політичної системи згідно з внутрішніми переконаннями [191, с.94-123].

Характерною особливістю сучасної політичної свідомості громадян України, є поліцентризм їх політичних орієнтацій. Науковці виокремлюють чотири основних типи політичної свідомості: традиціоналістичну, соціал-демократичну, національно-демократичну і національно-радикальну. Найпоширенішим серед громадян є націонал-демократичний тип політичної свідомості. Її прихильниками є 11,5% населення держави, тоді як націоналістичну ідеологію сповідають 3,1%, а соціал-демократичну - 9,7%. При цьому слід зазначити, що новизна, суперечливий характер розвитку процесів, які відбуваються зараз в Україні, непослідовність і нерішучість у реформуванні суспільства тих, хто стоїть при владі, зумовили появу не тільки позитивних явищ - розкріпачення масової свідомості, розхитування традиційних тоталітарних структур, політичних установ, а й негативних [293, с.153-161].

Отже, формування політичної свідомості, набуття громадянами політичних знань і навичок політичної поведінки є важливою умовою функціонування політики, насамперед держави, в інтересах суспільства.

***

Ті зміни на краще, які неодмінно відбуваються в свідомості людей у ході побудови своєї державності, не можуть бути лише стихійними, вони потребують цілеспрямованого впливу. Рух до правової демократичної держави, вихід із соціального глухого кута не можуть не супроводжуватися удосконаленням свідомості. Формування політичної свідомості - це передусім всебічний розвиток людей, підвищення їх культурного рівня, що передбачає і високу моральність і спроможність до розуміння дійсності.

Політична свідомість громадянського суспільства України в умовах відродження зумовлюється не лише процесами реформи політичної системи, розвитку демократії, гострої боротьби з антидемократичними проявами з боку окремих груп. Вона значною мірою активізована тривогою за кризовий стан економіки і соціальної сфери, загостренням економічних проблем, падінням моралі, зростанням злочинності, нездійсненими очікуваннями, які формувалися протягом кількох десятиріч, ідеологічною діяльністю, тривогою за долю демократії. Тож формування і розвиток політичної свідомості [127,с.145-150], може йти двома взаємопов'язаними напрямками. По-перше, шляхом підвищення «якості» свідомості, підняття її на новий науковий, культурний рівень, удосконалення її інформативності і кругозору. По-друге, через перетворення знань у переконання, а переконань - у вчинки і політичні дії громадян.

Формування політичної свідомості — це усвідомлення суспільними суб'єктами процесів, які відбуваються в політичному житті, через призму притаманних їм інтересів і ціннісних орієнтацій. Ця свідомість може більш-менш адекватно відобразити об'єктивні процеси, боротьбу за владу та її здійснення, в цілому потреби політичного розвитку. Чим повніше і глибше інтереси і ціннісні орієнтації даної соціальної спільності, групи, особи відповідають інтересам суспільного процесу, тим повніше їх політична свідомість відображає справжнє життя. Оскільки громадянське суспільство — складна система, то його політична свідомість неоднорідна. Вона виступає як специфічна форма

мислення, вираження політичних інтересів певних спільностей громадян України. За цим критерієм можна визначити різні типи політичної свідомості: промислових робітників, учителів, лікарів, шахтарів, фермерів, брокерів тощо. Типи політичної свідомості — це такий феномен, що знаходиться у політичній динаміці, і вони будуть розширюватися разом із розвитком форм власності, тобто процес цей має поглиблюватися внаслідок ускладнення соціальної структури сучасного суспільства.

Зміст політичної свідомості детермінується і національними інтересами, тією політикою, що проводить держава у національному питанні. Причому ці інтереси набирають великого значення при зростанні національної свідомості, кризі існуючого суспільного ладу, в тому числі його ціннісних орієнтацій.

Політична свідомість виступає активним чинником політики передусім через те, що вона здатна випереджати практику, а також прогнозувати політичні процеси. Крім того, політична свідомість істотно впливає на політичне життя, значною мірою визначаючи спрямування діяльності різних спільностей, партій і суспільно-політичних рухів та окремих індивідів [294, с.112].

Тому держава має врахувати політичну свідомість як громадянського суспільства в цілому, так і окремих верств, груп населення, прагнути досягнення консенсусу в їх політичних позиціях, сприяти формуванню такої політичної свідомості, яка б відображала найбільш суттєві, життєво важливі для всього населення інтереси. Треба розвивати політичну свідомість нової якості: сприйнятливу до змін, пластичну, активну, глибоко обізнану в політичних законах — демократичну.

ВИСНОВКИ

1. Політична свідомість - це та форма суспільної свідомості, в якій здійснюється динамічний і суперечливий процес відображення суспільного буття соціальними суб'єктами політичної діяльності і відносин. Суспільне буття тут – як політичне життя суспільства (тобто відносини приватної власності і соціальної нерівності, які є джерелом політичних інтересів). Важливі характеристики політичної свідомості, як духовного явища, визначаються об'єктом її відображення. Об'єктом даної форми суспільної свідомості є суспільне буття, тобто об'єктивно існуючі стосунки між людьми в суспільстві. Предметом же відображення є ті сторони, фрагменти об'єкту, які поступово входять у сферу інтересів суб'єкта політичної діяльності і усвідомлюються ним. Предмет - це головне в об'єкті, що викликає активний інтерес суб'єкта. Однак об'єкт відображення політичної свідомості має рівні своєї структури (політична, соціальна, економічна та інші сфери суспільства як системного цілого), в яких проявляється життєдіяльність людей.

При органічному зв'язку політичної свідомості з названими сферами суспільства і при сходженні від абстрактного до конкретного в пізнанні, можна виділити рівні визначення поняття «політична свідомість». При першому рівні визначення політична свідомість розглядається як безпосереднє відображення потреб, інтересів і діяльності суб'єктів політики, тих відносин, які об'єктивно утворюються та існують між ними, в політичній сфері життя суспільства. При другому рівні вона є відображенням інтересів і відносин, які мають місце в соціальній сфері (народ, нація, прошарки суспільства). Це форма духовного досвіду суб'єктів соціальної структури суспільства, які через участь в політичному житті реалізують свої потреби та інтереси. Третій рівень визначення політичної свідомості розглядається як відображення відносин в суспільстві, які відіграють важливу роль у повсякденному житті людей. Щодо специфіки політичної свідомості, то вона полягає в тому, що ця форма суспільної свідомості безпосередньо взаємодіє логікою функціонування і

розвитку економічного життя суспільства, на відміну від, наприклад, релігійної, моральної та інших форм свідомості. Майнові інтереси людей, працевлаштування, рівень і якість їх життя, матеріальне благополуччя – все це впливає на їх політичне самопочуття, на ставлення до органів державної влади, до політики і політиків, на участь у політичному процесі, формує їх соціальний ідеал.

Ось чому політична свідомість відрізняється високим ступенем динамізму та активності, непередбачуваності в своєму існуванні. Специфіка політичної свідомості полягає ще й у тому, що вона має тісний зв'язок з інтересами соціальних груп і прошарків, які є її суб'єктами. Це зумовлює велику кількість типів політичної свідомості (при демократичному режимі існування суспільства). Соціальна зумовленість чітко проявляється в ідеологічній сфері політичної свідомості: в будь-якому демократичному суспільстві, існує різноманітність політичних ідеологій, які є формами самосвідомості тих чи інших соціальних спільнот. Через ідеологію вони прагнуть усвідомити і виразити свої інтереси, сформувані для себе ідеал влаштованого суспільства і держави.

Відображення суспільного буття в політичній свідомості має раціональний характер, що дозволяє відображати інтереси суб'єктів політичної діяльності у поняттєвій формі, досягати високого ступеня їх осмислення і теоретичного узагальнення. Специфіка політичної свідомості проявляється також у її великій соціальній активності, у значних пізнавальних можливостях. За своєю природою політична свідомість носить, переважно, практичний характер, тобто вона орієнтована на самореалізацію в практичному політичному житті, в діях індивідів і соціальних груп, партій і рухів, інших суб'єктів політичної активності. Наповнення політичної свідомості енергією практичної дії робить її активним фактором життя суспільства, що особливо виявляється в періоди глибоких реформ.

Політичну свідомість необхідно розглядати у її тісному взаємозв'язку з іншими формами суспільної свідомості (правова, моральна, економічна, історична та інші). Всі вони відображають

різні сторони суспільного буття людей, їх колишню і теперішню діяльність. Взаємовідносини цих форм свідомості виражаються такою формулою: «взаємодія - взаємопроникнення – взаємодоповнення». Найактивніше ці процеси відбуваються між правовою і політичною свідомістю, оскільки дані форми духовного досвіду людей безпосередньо беруть участь у регулюванні політичного життя суспільства. У сучасному суспільстві на політичну свідомість дуже впливають історична, економічна і екологічна свідомість. Ця об'єктивна тенденція властива всьому пострадянському простору, який в своїх соціально-економічних, політичних і ідеологічних вимірах має перехідний характер і тому відрізняється високим ступенем політизації і конфліктності.

Щоб об'ємніше сприйняти даний духовний феномен потрібно охарактеризувати його структуру (яка є внутрішньою будовою політичної свідомості, певними відносинами між її складовими елементами). Залежно від цілей наукового дослідження, можна виділити такі елементи структури політичної свідомості. З точки зору рівнів відображення суспільного буття, політична свідомість виступає як єдність повсякденної і теоретичної свідомості. Повсякденна політична свідомість безпосередньо відображає свій об'єкт (повсякденне політичне життя суспільства), а теоретична здійснює це в поняттєво-абстрактній формі (ідеї, поняття, судження і т.д.). Повсякденна свідомість - це, в основному, емоційно - розсудочна діяльність людей, включаючи їх здоровий глузд. Теоретична свідомість містить в собі знання про внутрішні сторони, зв'язки і закони буття відображуваного об'єкта. В структурі політичної свідомості потрібно виділяти сфери відображення - політичну психологію і політичну ідеологію. Крім почуттєво-емоційного компоненту (настрої, емоції, почуття і т.д.), до сфери політичної психології входить також і безсвідоме начало у різних формах свого прояву (пристрасті, афекти), для функціонування якого політичне життя створює сприятливий ґрунт, особливо в періоди кризового стану суспільства. Політична ідеологія виконує іншу роль: це ніби самосвідомість соціальної групи, яка допомагає їй визначити своє місце в суспільстві, усвідомити свої потреби, цілі

і ідеали практичних прагнень. Політична ідеологія - це оціночне відображення дійсності, і тому зовсім не все в її змісті може бути істинним. Ось чому політичну ідеологію іноді називають «неправдивою свідомістю». У структурі політичної свідомості є також і сфери функціонування - спеціалізована і масова свідомість. Що стосується масової свідомості, то вона поширена в суспільстві, на відміну від спеціалізованої (елітарної); яка властива лише окремим прошаркам, елітам, ідеологам, лідерам. Масова свідомість є плюралістичною, якщо вона функціонує в демократичному середовищі. Це не стосується тоталітарного суспільства, де свідомістю мас маніпулюють, контролюють її з боку держави і правлячої партії, Політична свідомість містить в собі і практичну свідомість. Це – «інструментальне», професійне мислення. У кожного суб'єкта політичної діяльності утворюється практичне мислення, що обслуговує його діяльність. Практична свідомість формується і в середовищі об'єднань політичної орієнтації (партії, рухи). Форми прояву цієї свідомості різні - заклики і гасла, програми діяльності цих об'єднань і конкретні дії. Великий інтерес для політології має свідомість індивіда, яка відображає буття окремої людини у світі політики. Політика - це світ, в якому індивід реалізує свої сили, свої цілі і ідеал, самостверджується як громадянин, або ж політичний діяч. На формування цієї свідомості впливає не тільки макросфера (суспільні процеси і відносини), але й сім'я, освітні і культурні заклади, суб'єктивні якості людини, її індивідуальний досвід, тип життя і вид діяльності, попереднє життя. Цим пояснюється неповторність духовного світу індивідів, їх різне ставлення до суспільства і його інститутів, своєрідність їх політичних цілей, ідеалів і орієнтацій, форми практичної політичної діяльності. Отже, політична свідомість - це єдність відносно статичного (ідеали, традиції, поняття) і динамічного (почуття, думки, настрої). Це зумовлює багатофункціональну роль політичної свідомості в політичній сфері, в бутті індивіда і суспільства, конкретних соціальних груп.

Специфічна роль політичної свідомості в суспільному житті проявляється і в її соціальних функціях, ролях. Функції політичної

свідомості виходять з її природи як духовного явища і виявляються в практичній діяльності індивідів, соціальних груп та інших спільностей людей, у функціонуванні деяких інститутів політичної сфери суспільного життя (органи влади, партії, рухи). Перш за все мова повинна йти про пізнавальну функцію як основну серед усіх інших. Вона присутня і виявляє себе у всіх елементах структури даної форми свідомості, реалізуючи себе через ті чи інші пізнавальні засоби (ідеї, почуття, образи, уявлення). Політична свідомість прагне виділити і усвідомити інтереси тієї чи іншої соціальної групи, узагальнити і сформулювати їх у формі певних політичних ідей і вчень, гасел і ідеалів, принципів суспільно-політичного устрою. Завдяки пізнавальній функції він активно впливає на світогляд індивідів, соціальних груп і суспільства, його зміст і спрямованість, Політичній свідомості властива і цілеспрямовуюча функція. За її допомогою люди формують цілі і завдання своєї діяльності, визначають ідеал як кінцеву мету власних прагнень. Регулятивна функція - це активний вплив на поведінку людей і політичних інститутів суспільства, на вироблення ними оцінок і рішень, здійснення політичних дій. Політична свідомість виконує й ідеологічну функцію - несе в собі проект-програму зміни чи збереження форм і змісту існуючого в суспільстві політичного устрою і його соціально-економічних обґрунтувань. Комунікативна функція означає, що політична свідомість сприяє передачі знань, традицій і стереотипів поведінки людей від одного покоління до іншого, від суб'єкта до суб'єкта. Тим самим, вона реалізує і соціалізуючу функцію, тобто допомагає інтелектуальному, соціокультурному становленню і розвитку особи, формуванню її духовного світу. Їй властива також інтегративна (об'єднання людей навколо тих чи інших духовних політичних цінностей, програм діяльності), прогностична (передбачення майбутнього), аксіологічна (вироблення ціннісного ставлення людини до оточуючої її політичної дійсності) і інші соціальні функції. Таким чином, політична свідомість - це багатоконпонентна і багатофункціональна духовна система, яка має великий потенціал руйнівної чи утворюючої енергії. Це дозволяє їй активно впливати

на різні сторони суспільного життя, на життєву позицію і практичні дії соціальних груп і індивідів. Підкреслимо, що енергія політичної свідомості може виявити себе і в формах деструктивної діяльності, або ж негативної волі, яка породжує свавілля, насилля, деспотію та інші форми антидемократії в політичному житті суспільства. Політична свідомість є складним фрагментом духовної діяльності. Та не дивлячись на хаотичність і невизначеність функціонування і розвитку політичної свідомості можна виявити деякі закономірні зв'язки і тенденції розвитку. По-перше, існує залежність змісту і характеристик політичної свідомості від буття людей в політосфері суспільства. Зміна історичного часу і всіх його атрибутів означає, відповідно, і зміну змістовних характеристик політичної форми свідомості. По-друге, політичній свідомості властива відносна самостійність, тобто наявність власної логіки функціонування і розвитку, як це властиво і всім іншим суспільним явищам. Ця закономірність виявляється у властивості випереджати розвиток суспільного буття і політичних процесів або ж відставати від дійсності; у взаємодії всіх елементів структури політичної свідомості один з одним.

Відносна закономірність політичної свідомості означає також нерівномірність її розвитку, у властивості активної зворотньої дії на свій об'єкт і предмет відображення. Закономірності функціонування і розвитку даної форми свідомості можна розкрити, досліджуючи вплив на неї політичного відчуження. Ця проблема особливо актуальна для тих суспільств, які еволюціонують в межах переходу від тоталітаризму до демократії (як, наприклад, для України). Політичне відчуження означає обмежену участь людей в політичному житті, перетворення інститутів політики і державної влади у зовнішню, чужу і невідконтрольну їм силу. Політичне відчуження - це специфічна форма соціального протиріччя, яке виникає і розвивається в політосфері суспільства. Його об'єктивною основою є, перш за все, існування держави як основного інституту публічної влади, можливість її зверхності на суспільством, панування цієї машини над людиною, диктат і свавілля. Цей негативний процес створює основу для виникнення відчужених

форм політичної свідомості, які народжуються на ґрунті несвободи людини і її пригніченості державою, інших негативних обставин.

Найпростішою формою вияву відчуженої свідомості є політична неграмотність, тобто незнання питань повсякденного політичного життя, як результат неучасті в ньому. Воно доповнюється таким феноменом, як політична апатія, яка характеризує психологічний (почуттєво-емоційний) бік байдужості до політики. Неграмотність і апатія - це свідчення відсутності у людини первинних якостей суб'єкта політичної діяльності, які необхідні йому для участі в політичному житті суспільства. На рівні політичної психології і масової свідомості політичне відчуження виявляє себе як "подвійну" свідомість, тобто набір цінностей, поглядів і суджень, розрахованих як для неофіційного, так і для офіційного «вжитку». Така «подвійна» свідомість - це своєрідна форма «втечі» людини від політики в іншу, індивідуальну площину свого буття і перебування в ній.

Відчуженими формами свідомості є також властолюбство і деспотія, які породжуються владою чужої для людини держави. Відчуження від політики сприяє виникненню екстремізму - крайніх оцінок і орієнтацій, насильницьких дій. Ситуація відчуження сприяє виникненню у масовій свідомості ілюзій, міфів і утопій, Політичне відчуження формує незахищеність від свавілля влади, слабку особистість, для якої міфотворчість - це компенсація власної слабкості перед владою держави. Відчуження породжує пасивний тип людини, формує в ній нігілістичний світогляд, сприяє невдоволенню і озлобленню, песимізму, жаху і відчаю. Все це призводить до руйнування структури особи, до виникнення різних видів деформованої свідомості. Найпоширенішими з них є такі.

Авторитарна свідомість. В її основі лежить поклоніння людини перед авторитетами (носіями влади), усвідомлення своєї залежності від них і уявної незначущості порівняно з ними. Проявом цього типу свідомості є культ особи політичного лідера (міф про вождя), завищена оцінка його властивостей і діянь, Авторитарна свідомість свідчить про велику дистанцію між суспільством (масами) і владою (її лідерами), про незахищеність індивіда правом, процедурами і

нормами демократії. В наш час авторитарна свідомість виявляється у перебільшенні ролі окремих політичних лідерів, у ставленні до них як до кумирів. Це властиво суспільствам перехідного типу.

Бюрократична свідомість формується переважно в органах державної влади і апараті управління, і характеризує мислення чиновників. Керівникам здається, що вони творять своїми діями політичний процес, тому у них виникає думка про свою виключність, незамінність, зарозумілість. В основі цього лежить відрив системи державної влади від реальності, недоступність влади для соціальної критики з боку суспільства.

В основі етатистської свідомості лежить «забобонне поклоніння» державі і її органам. У колишньому радянському суспільстві, де держава завжди відігравала велику роль, цей тип свідомості значно поширився. Держава сприймалася як джерело блага і допомоги людям. Панувала «психологія надії» на «батьківське піклування» з боку держави - це патерналізм. Протилежністю йому є анархізм, де держава навпаки сприймається як джерело зла, насилля, несправедливості в суспільстві, тому потрібне суспільне самоуправління. Політичне відчуження породжує і інфантильний тип особи, безініціативність щодо справ суспільства і держави, політичного життя взагалі. Таке ставлення виявляється під час виборчих кампаній - це ухилення від участі в виборах, інших заходах. Відчужена свідомість свідчить про дисгармонію в розвитку політосфери суспільства, у стосунках між світом політики і людиною. Подолання цієї свідомості можливе через заміну самих принципів функціонування політичної сфери суспільства, поступової її демократизації, формування правової і соціальної держави, розширення форм політичної діяльності людини, що дасть істинну свободу людині. Буття політичної свідомості у структурі політосфери виявляється не тільки у формі певних закономірностей і тенденцій, але й у різних типах (це специфічний характер відображення суб'єктом об'єкта (політосфери), особливості ідеалів і ціннісних орієнтацій, ставлення учасників політичної діяльності до реалій політичного життя і його інститутів). Тип свідомості породжує і відповідні форми практичної

діяльності суб'єкта. Існують різні критерії типологізації політичної свідомості: вона може бути виділена з врахуванням її суб'єкта (індивідуальна, групова, національна і т.д.); за характером ціннісних орієнтацій (ліберальна, демократична...); за ставленням до державної влади (лояльна, опозиційна), за методами практичної діяльності суб'єкта (радикальна, реформістська і т.д.) та ін.. У сучасному суспільстві, якщо воно демократичне, існує багато типів політичної свідомості - авторитарна, бюрократична, етатистська, анархічна. У ньому є такі типи, як консервативна, реформістська і радикальна, центристська, популістська, нігілістична, песимістична і оптимістична, егоцентрична та інші. Всі вони породжені різноманітністю соціальних інтересів суспільства, типом життя і досвідом людей, і тим більше - перехідним станом суспільства, в якому зараз перебуває Україна.

2. Сучасне українське суспільство виникло на уламках держави тоталітарного типу; розвивається у пострадянському просторі і в способах відображення розуміння всієї динаміки змін, що відбуваються в країні суттєво виявляють себе риси колишньої масової політичної свідомості. На порозі третього тисячоліття не зовсім зрозумілими є образи майбутнього суспільного устрою, у надто загальних рисах визначена стратегія соціального поступу. Українське суспільство ще тільки долає фазу становлення (система загальних цінностей і норм, що інтегрують соціум і поділяються більшістю його членів, остаточно не склалася).

У так звані перехідні епохи, коли суспільство охоплене ваганнями, острахами завтрашнього дня і пошуками нових життєвих засад, відбувається своєрідна революція думок, зміна орієнтирів, котрі визначають найближчу і більш віддалену перспективу розвитку особистості та суспільства, тобто зміна політичної свідомості загалом. Інтенсивність зрушень, що відбулися і продовжують відбуватися в Україні, зняття чи пом'якшення багатьох нормативних обмежень, насиченість політичного життя, прогрес демократичних перетворень, прийняття Конституції України - усе це створило нову суспільно-політичну та ідеологічну ситуацію. Характерною особливістю останньої є проте не тільки

позитивні зміни, але й потужні гальмуючі фактори, періодична ностальгія за практикою тоталітарно-автократичного регулювання громадського життя. Моральна і соціально-психологічна ситуація, що склалася внаслідок запровадження радикальних реформ суспільства, відрізняється дисбалансом нормативно-ціннісних орієнтацій, посиленням деструктивних тенденцій у політичній свідомості і поведінці людей, суперечливим поєднанням прогресивних та консервативних елементів у баченні майбутнього серед практично усіх суспільних груп і прошарків. Слід зважити на те, що нинішнє українське суспільство не є однорідним; деякі з намічених реформ і заходів сприймаються певними соціальними групами і прошарками як зазіхання на їхні інтереси. Отож, навряд чи можна чекати, що найближчим часом станеться рішучий злам у політичній свідомості населення України щодо власного майбутнього. Суспільна ситуація характеризується потужними тектонічними зсувами в сфері суспільної (політичної) свідомості нашого суспільства. На тлі триваючого розпаду соціальних норм, що діяли протягом життя усіх нинішніх поколінь (щезнення ідеологічних скріп, що стабілізували суспільство; припинення звичних форм соціального контролю) значення політичної свідомості як регулятора соціальної поведінки істотно зростає порівняно з періодами відносно спокійного розвитку суспільства, коли роль раціональних компонентів була помітно вищою. Домінування чуттєвого над раціональним у масовій політичній свідомості може обернутися соціальними зрушеннями найширших масштабів. Така свідомість суспільства і породжує соціальну нестабільність. А, крім того, відлуння тоталітаризму продовжує впливати на політичну свідомість людей.

Процес демократизації постсоціалістичних держав розпочався в результаті поступової лібералізації політичної свідомості правлячої еліти і комуністичних партій в цілому. Він відбувався під впливом ідеологічної і політичної конфронтації із Заходом. Це та віра в єдину теорію і модель перетворень призвели до послаблення в політиці більшості пострадянських держав централізму і здорового глузду, до радикалізації еліт, поляризації їх політичних орієнтацій:

до західних моделей демократії і до традиційних соціалістичних принципів. А це завадило пошукові оптимального, середнього шляху перетворень. Така шокова терапія надзвичайно вплинула на політичну свідомість громадян. В Україні, що не мала характерних для Заходу багаторічних традицій ринкової економіки і індивідуалістичної свідомості, спроба реалізувати ліберальну модель демократії призвела до послаблення, криміналізації, розладу держави, до політичної і економічної анархії, занепаду виробництва, зниження рівня життя населення. Дві ідеології: націоналізм проти імперського диктату центру та лібералізм проти тоталітарного режиму поступово виконали функціональні завдання, які стояли перед суспільством в момент утвердження незалежності України. Подальша еволюція національної ідеї в бік етнократії приховувала загрозу його цілісності як суспільства поліетнічного, де більш, як чверть населення становлять неукраїнці. Ліберальна ідея також почала працювати проти утвердження української державності, проголошуючи примат прав особистості, індивідуалізму, вільної конкуренції, максимальної економічної ефективності без огляду на їх соціальні наслідки. Антидержавницький акцент несли не гасла самі по собі, а їх трактування в загальній філософії лібералізму, тим більше в сьогоденному його українському варіанті та рівні розуміння. Проте слід констатувати, що емоційний заряд лібералізму і націоналізму почав наближатися до вичерпання своїх ресурсів внаслідок психологічного виснаження суспільства. До того ж позитивної програми вони так і не запропонували, що неминуче ослаблювало їх вплив на широкий загал. Можливо, що глибинний зміст симптомів кризи лібералізму «тіньовиків», як і націоналізму, полягає не лише в їх тимчасовості, зумовленості особливостями даного моменту. Вони могли означати й органічну неприживлюваність на українському ґрунті цих ідейних течій — в усякому разі у скільки-небудь широкому масштабі (і в соціальному, й регіональному аспектах). Тоді рішучі й настирливі спроби з боку урядових кіл силоміць впровадити засади лібералізму й націоналізму в життя могли б призвести до виникнення додаткових труднощів і поставити

реформи під загрозу, що означало б початок цілого ряду політичних катаклізмів.

Нині вже є самоочевидним, що ліберальна доктрина «шокової терапії» зазнала в Україні банкрутства, а подальша еволюція лібералізму в бік його радикалізації, очевидно, може призвести до вкрай небажаного, конфліктного варіанту розвитку подій. Якщо цього пощастить уникнути, то поміркований консерватизм має всі перспективи стати однією з основних політичних течій України. В його руслі і відбудуватиметься конкурентна боротьба між угрупованнями християнсько- демократичного, з одного боку, та соціал-демократичного спрямування, - з другого.

Україна на відміну від Західної Європи не мала ринкової свідомості, (крім кримінального «чорного» ринку) і громадянського суспільства. Були лише: суперцентралізація; монополія в економіці; переважали в свідомості мас колективістські цінності; несформованість політичної свідомості; не було еліти, що протистояла б номенклатурі. Це все спричинило неефективність реформування і скомпрометувало демократію у масовій свідомості. Тільки завдяки світовому досвіду і власній специфіці; проведенню активної і реалістичної державної політики сформується динамічне і гуманне суспільство. Україна, на нашу думку, не може реформуватися стихійно, знизу. Головним інструментом соціальних перетворень є держава, партії, рухи, а також політична свідомість, яка за роки сучасної реформації зазнала суттєвих, корінних змін. Стало нормою вільне висловлювання людьми своїх поглядів і думок, поступово переборюється психологія покори владі («рабська психологія»), а свідомість стає плюралістичною; відображає різні соціальні інтереси громадянського суспільства. Відбувається гуманізація політичної свідомості, Поширюються такі цінності, як демократія, громадянське суспільство, права людини, парламентаризм. Політична свідомість стала менш сприйнятливою щодо міфів і догм, вона критично відображає суспільні відносини, діяльність інститутів влади і політиків. Також активнішою стала взаємодія політичної свідомості з іншими формами суспільної свідомості - з правовою, економічною, моральною та іншими.

Зокрема, відбувається глибоке переосмислення попередньої історії суспільства, і на цій основі змінюється історична свідомість людей; переборюються міфи і неправдиві стереотипи, масові помилки. В результаті це відображається на ставленні людей до суспільства і держави, до політичного устрою, впливає на вибір соціального ідеалу.

Зрозуміло, що в політичній свідомості сучасного суспільства є і негативні тенденції. Це, наприклад, пожвавлення масового егоїзму і крайнього націоналізму, екстремістські орієнтації, нездоровий популізм, ілюзії. Політична свідомість завжди суперечлива, і це виражається звичайно в епоху глибоких і всебічних реформ, коли змінюються самі базові основи політичного буття індивіда і соціальних груп, трансформується вся політосфера як єдине ціле. Отже, політична свідомість – це специфічна духовна реальність, яка входить у протирічний процес функціонування політосфери суспільства як системи взаємодій між індивідами і соціальними групами щодо боротьби за владу, її утримання. Без неї неможливо уявити зміни, події, які відбуваються і функціонування політичного простору (інститутів політосфери і взаємозв'язок між ними).

На сьогодні Україна ще не має досконалої державності, а громадянського суспільства в його європейському розумінні у нас не було ніколи. Головне для України сьогодні полягає в тому, що два процеси — формування держави і самоорганізація громадянського суспільства — відбуваються практично паралельно й синхронно. Щоб досягти чіткого розмежування публічного та приватного права, мусимо усвідомити, що доведеться до цього прийти через певні етапи. Перший етап полягає в тому, щоб позбутися розмитості і структурної невизначеності суспільства, забезпечити процес його соціальної диференціації, багатоукладності і багатосторонності. При цьому головний акцент має бути зроблено на забезпеченні рівних прав і можливостей для всіх секторів економіки-приватного, кооперативного, колективного, корпоративного, державного. На даному етапі на державу покладається нібито парадоксальне завдання — закласти основи громадянського суспільства як своєї діалектичної протилежності.

Саме тому незалежна Українська держава повинна перейнятися відповідальністю за відновлення політичних та підприємницьких навичок своїх громадян. В умовах, що склалися, самоочевидне й інше — лише на наступному етапі, в міру створення суспільством ефективних спеціалізованих інститутів, вироблення й засвоєння громадянами зразків соціонормативної культури, коли дотримання законів стане звичним і буденним способом життя — лише тоді необхідний рівень упорядкованості в суспільстві досягатиметься не репресивним апаратом, а за допомогою таких соціокультурних засобів регулювання, як традиції, мораль, право, релігія та ідеологія, що здійснюють функцію соціального контролю опосередковано.

Держава, виробляючи свою доктрину, може й повинна бути вільною у виборі провідної ідеології, точніше — державницької філософської доктрини. У цьому контексті варто уважніше придивитися до прийнятого в Європейському співтоваристві трактування такого поняття, як «соціальна держава», яке було зафіксоване і в проекті Конституції України. Оскільки для України побудова «соціальної ринкової економіки» є справою не одного покоління, то першочерговим етапом, вочевидь, має бути побудова «соціальної держави».

Варіантом позитивної альтернативної ідеї для України є шлях, в основу пошуку якого для України має бути покладено ідею поєднання ринку з розвитком сильного соціального захисту людей, спрямованість на задоволення потреб свого народу, спираючись при цьому на власні ж можливості. Вивести Україну з кризи може лише багатомільйонна армія селян, працівників промисловості, охорони здоров'я, науки, освіти, культури, цивілізованих підприємств (хай спочатку дрібних і середніх), енергію й сумлінну працю котрих державі слід усіляко стимулювати матеріально і морально. Поки що реформи не покликали до життя це головне джерело відродження економіки країни, не створили стимулів для інвестицій у розвиток виробництва, підприємницької діяльності в промисловості, не зацікавили просту людину в чесній праці з повною віддачею сил.

Магістральна ідея «третього шляху», сформульована свого часу В. Винниченком у його «Заповіті», дає певні надії на забезпечення

соціальної стабільності суспільства. «Гасло «Україна без наймита», - на думку В. Винниченка, - мало б об'єднати різноманітні політичні партії в одне велике угруповання, яке відверто б репрезентувало відповідну філософію життя та політичних дій майбутнього українського парламенту» [28]. Ідея «третього шляху» ставить перед суспільством конкретну мету: подолати біполярну структуру економічних відносин - власники виробництва, з одного боку, і трудящі, позбавлені їх, - з другого. В такому контексті знищення класів є поступовим усуненням з громадського життя факторів, що розколюють суспільство на ворожі класи і зумовлюють класовий характер панування еліти. Така «безкласовість» передбачає, як на цьому наголошував В.Винниченко, не націоналізацію, а саме соціалізацію приватної власності.

Отже, виходячи із ситуації кризового стану в Україні, програма-мінімум нині мала б зводитись до доктрини «соціальної держави», орієнтованої на гарантоване забезпечення основних потреб людей з боку корпоративного суспільства, корпоратизованих підприємств. Це стосується, насамперед добробуту, галузей охорони здоров'я, освіти, пенсійного забезпечення. Під цим кутом зору досить продуктивною є соціал-демократична ідея та вироблена на її основі державницька стратегія, що концентрує увагу на завданнях і обов'язках держави щодо своїх громадян. Побудова ж «соціальної ринкової економіки» буде вже для України програмою-максимум, розрахованою на більш тривалий період. Довгострокова державницька доктрина, що ґрунтується на ідейних засадах поміркованого консерватизму, має передбачити створення умов для ефективної господарської діяльності осіб, які вже реабілітувалися після наркозу тоталітаризму. Самі собою такі умови не складуться, а бездіяльність держави в цій сфері, як ми наочно пересвідчуємося, веде до економічного хаосу. Тільки завдяки державним заходам щодо стимулювання творчої активності громадян, врешті-решт виникнуть передумови для переходу від соціального забезпечення громадян державою до безпосередньої участі самих заінтересованих людей у розв'язанні своїх насущних потреб. Тим самим буде досягнуто «європеїзації» України.

Слід відзначити, ідея державності України ще не пустила досить глибоке коріння серед усіх верств населення. Самоосмислення державництва (яке має лежати в основі нової політичної свідомості) українським народом у всіх його прошарках ще не завершилося. Той факт, що Україна тривалий час не була державою, але її територія впродовж віків була розірвана між різними країнами, істотно вплинув на формування цінностей, звичок, уявлень людей, що проживають в різних регіонах, негативно позначився на об'єднанні самої української нації в єдине ціле, на її політичній свідомості. Деякі політичні сили ігнорують цю обставину. Єдино правильний стратегічний курс в цих умовах полягає в тому, щоб будувати державу не якогось прошарку, регіону, частини населення, а всіх громадян України. У політичних колах України поширена хибна для сучасного періоду думка про основну суперечність у суспільстві між реформаторськими силами і тими, хто бажає повернення до минулого. Насправді ж перебіг подій змінив водорозділ між основними суспільними силами. Сьогодні головне питання полягає в тому, наскільки глибокими можуть бути реформи і яким чином їх здійснювати: чи шляхом «кавалерійської атаки», чи роблячи виважені, послідовні кроки, повсякчас прислуховуючись до самопочуття народу. Реальність, яка стає все більш суворою, підштовхує різні політичні сили до налагодження цивілізованих взаємовідносин і згоди з корінних питань суспільного розвитку.

Отже, шлях України — це не формальна псевдодемократія і не тоталітарна диктатура, а демократичний і в той же час національний тип державності, що є найближчим до корпоративної демократії і корпоративної державності. Цей тип і є шляхом до сучасної української державності, сильної державної влади, яка діє суворо точно в рамках права і через ці рамки правової держави знаходить оптимальний баланс між ідеєю свободи й ідеєю справедливості.

На це і має бути в першу чергу спрямована нова політична свідомість українців. Якщо країна додержуватиметься цього шляху, то вперше в українській історії буде досягнуто компромісу між свободою і справедливістю, яка в своїх крайніх формах

породжувала деспотів і тоталітаризм. Пошук балансу і є стрижнем нинішньої політичної боротьби в Україні. В остаточному підсумку це повинно вивести країну на шлях стійкого розвитку. Маємо визначитись у власній національній державницькій ідеї (свідомості) - без цього нам не подолати (за визначенням М. Драгоманова [60]) комплексу «плебейського» або «неісторичного» народу.

3. Політична свідомість – це суперечлива система, у якій у динамічній рівновазі перебувають елементи минулого, сучасного й паростки майбутнього. Значно впливає на формування сучасної політичної свідомості українців історичний досвід країни та її історична пам'ять, у контексті якої формуються національний характер та менталітет, що є дуже стійкими і досить важко піддаються маніпулюванню. Особливість історичного розвитку України полягає також в наступному: країна тривалий час була під владою різних, часто ворогуючих політичних сил, тому сформовані політична культура та свідомість є фрагментарними (їх компоненти різнорідні, інколи протилежні). Це не єдиний вектор поділу, але найбільш суттєвий, бо можна говорити про відмінності рис національної психології, а також національного характеру та ментальності, зумовлені різними історичними соціально-економічними умовами буття нашої нації.

Сучасний стан політичної культури та свідомості українського населення є проявом пострадянських трансформацій, що відбуваються в Україні з моменту набуття нею державної незалежності. Політична культура сучасного українського суспільства має перехідний, фрагментарний характер. У ній співіснують орієнтації на нові й на старі цінності, причому переважають риси авторитарного типу. Як показали виборчі кампанії, громадяни не орієнтуються на політичні програми, а надають підтримку яскравим, харизматичним лідерам. Проте необхідно відзначити, що загалом спостерігається поступовий перехід від політичної культури радянської доби до демократичних традицій та цінностей. Водночас цей процес в Україні має неоднорідний, а в окремих випадках, і суперечливий характер.

Досліджено основні ознаки масової політичної свідомості

українського суспільства: прагматизм (орієнтація на задоволення матеріальних інтересів), маргіналізація (втрата особистістю об'єктивної приналежності до даної соціальної групи без наступного входження до іншої, а також втрата особистістю норм та цінностей відповідної субкультури), державний патерналізм, етатизм (погляд на державу як абсолютну цінність та на себе – як охоронця та розпорядника цієї цінності. Звідси зверхність чиновника у ставленні до простої людини як до прохача, залежного від милості чиновника), амбівалентність (визнання рівноцінними прямо протилежних ціннісних орієнтацій), низький рівень консолідації й ідентифікації (ступінь залученості людини до певних політичних «одиниць» (нація, держава, партія тощо), до яких вона відчуває почуття обов'язку, приналежності, близькості) та регіоналізація.

Загальною позитивною тенденцією масової політичної свідомості є те, що, незважаючи на політико-ідеологічну різноманітність регіонів України і зростання протестного потенціалу населення України, майже в усіх регіонах переважає позитивне ставлення до демократичних цінностей: свободи слова, віросповідань, волевиявлення, повага до людської особистості тощо.

Формування демократичної політичної свідомості громадян, набуття ними досвіду та навичок активної політичної поведінки, подолання існуючої фрагментарності історичної пам'яті й становлення на цій основі громадянської політичної культури набуває першочергового значення на шляху політичного розвитку України [87, с.7].

Суть демократизації якраз і полягає в тому, щоб розширити засоби вираження інтересів народу, щоб критично оцінити кожен з каналів цього вираження. Гласність, плюралізм думок та інтересів, суспільні рухи, дискусії, клуби і різні партійні структури, різноорієнтовані журнали, народні представники — все це і виступає засобами вираження голосу народу, засобами перетворення масової свідомості в думку політичних сил, що змагаються при розробці державних концепцій розвитку. У цьому

процесі демократизації найбільш перспективною тенденцією є визволення громадянського суспільства від патерналістських тенденцій і висновків, намагання самостійно усвідомити свої інтереси.

Саме політичне життя, діяльність держави обумовлюють політичну свідомість учасників політичного процесу, всіх сил, які борються за владу і здійснюють її. Однак на неї впливають й інші чинники, а також глобальні процеси. Відповідно до цього риси політичної свідомості громадян України, її основні тенденції зумовлені широким комплексом процесів, їх суперечністю в економічній сфері, у галузі міжнародних відносин, у проведенні політичної реформи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Адлер Альфред. Лекции по аналитической психологии. М.-К., 1996.
2. Актуальные проблемы современной зарубежной политической науки. М., 1992.
3. Андерсон Р. Д. Тоталитаризм: концепция или идеология. *Политические исследования*. 1993. №3.
4. Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. Київ: Генеза, 1993. Т.2. 317с.
5. Анискевич А. С. Массы и лидеры в условиях перехода от диктатуры к демократии. *Вестник МГУ*. Сер.12. 1992. №2.
6. Аристотель. Политика. Соч.: в 4т. М. Т.4.
7. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. М. 1993.
8. Ахиезер А. С. Россия: критика исторического опыта. М.1991. Т.II. 320с.
9. Бабич В. Професіональний парламент: бути чи не бути. *Віче*. 1994. №2.
10. Барков В. Соціальний розвиток та політичний інтерес: чи прийшов час зміни пріоритетів. *Розбудова держави*. 1993. №7.
11. Бебик В. Про деякі особливості масової політичної свідомості України. *Практична психологія та соціальна робота*. 2008. № 2. С. 70-72.
12. Бебик В. Політична свідомість українського суспільства. *Соціальна психологія*. 2007. № 5. С. 18-24.
13. Бебик В. Психологія демократизму (українська ментальність). *Політологічні читання*. 1992. №3.
14. Белл Д. Кінець ідеології. Ще раз. Лондон. 1988. 50 с.
15. Бердяев Н. А. Философия неравенства. М.1990. 126 с.
16. Бжезинський З. Такие больные быстро не выздоравливают. *Московские новости*. 1992. 4 янв.
17. Бжезинский З. Разговор в сумерках демократии. *Родина*. 1991. С. 14.
18. Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна. К. 1997. С.195.

19. Богданов А. Тектология. Спб., 1909. 187с.
20. Бойко С. М. Теоретико-методологічні засади дослідження національної самосвідомості українського народу. Мультиверсум. *Філософський альманах*. 2005. № 45. С. 12-18.
21. Бойков В. Э. и др. Общественное сознание и перестройка. М.: Политиздат, 1990. 287 с.
22. Бондаревич І. М. Духовна цілісність особистості: дійсність і перспектива: монографія. Запоріжжя: ЗНТУ, 2008. 162 с.
23. Боришевський М. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості. К.: Беркут, 2000. 63 с.
24. Бочковський Ольгерд-Іполит. Вступ до націології. Подєбради, 1937; Мюнхен, 1991-1992 (перевидання); також у період. виданні «Генеза: філософія, історія, політологія». Київ: Генеза, 1995. С. 112–127; 1996. С. 81–107.
25. Брандт В. Принцип. Надежда. *Новое время*. 1988. №16. 10 с.
26. Брукан Сильву. Плюрализм и социальные конфликты. *Социально-исторический анализ социалистического общества*. М., 1990.
27. Бурдые П. Социология политики. М., 1993.
28. Буржуазное общество в поисках стабильности. М., 1991.
29. Бутенко А. П., Шкреба А. А. Диалектика общественного развития. К., 1990.
30. Буяшенко В. Національна самосвідомість українців: проблема самоідентифікації.
URL: <http://yarosch.mylivepage.com/wiki/1325/385>.
31. Валевський О. Ситуація історичного вибору. Феномен посттоталітарного суспільства. *Політологічні читання*. 1994. №2.
32. Введение в политологию: Словарь-справочник/сост. Г. Купряшин, Т. Лебедева и др./под ред. В. Пугачева. М.: Аспект Пресс, 1996. С. 78.
33. Вебер М. Избранные произведения. М., 1990.
34. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. К., 1994.
35. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. К, 1991.
36. Винниченко В. Відродження нації. К., 1990. С.73.
37. Винокурова С. Масова свідомість у ситуації соціальної

кризи: пошук еквівалента втрачених ілюзій. *Філософська і соціологічна думка*. 1993. №1.

38. Вілков В. Ю. Людина і світ. К.: Феміна, 1995. 176 с.

39. Вільсон Е., Якушик В. Політичні організації в Україні. Деякі проблеми становлення і розвитку. *Сучасність*. 1992. №5.

40. Вовканич С. Й. Теорія еліт та інформаційна мобільність нації. *Національна еліта та інтелектуальний потенціал України*. Львів. 1996. С.7-8.

41. Возняк Г. «Проект Україна». Підсумки десятиріччя. «*І*» *Незалежний культурологічний часопис*. Львів, 2000. № 18. С.60-87.

42. Воловик В. И. Философия политического сознания: монографія. Запорожье: Просвіта, 2006. 204 с.

43. Воропаєва В. Г. Метаморфози сучасної політичної свідомості в умовах політичної кризи: соціально-філософський контекст. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2014. № 57. С.175-191.

44. Вятр Е. Трансформація тоталитарних и авторитарних режимов в современной демократии: Лекции по политологии. Таллин, 1991.

45. Гавриленко І. Політична система. *Політологічні читання*. 1993. №1

46. Гаджиев К. С. Американская позиция: национальное самосознание и культура. М., 1990.

47. Гаджиев К. Политическая наука. М., 1995. 250 с.

48. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Наука логика. М., 1974. Т.11.

49. Головатий М. Проблеми і біль становлення української еліти. *Нова політика*. 1999. №2. С.45-49.

50. Головатий М. Ідейні засади розбудови Української України: стан та проблеми. *Персонал*. 2007. С. 12-18.

51. Головаха Є. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 4. С. 5-22.

52. Головаха Е. И., Бикенина И. С., Небоженко В. С. Демократизация общества и развития личности. От тоталитаризма к

демократии. К.,1992.

53. Головаха Є. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «Помаранчевої революції». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2006. № 3. С. 32-51.

54. Головаха Є. Особливості політичної свідомості: амбівалентність суспільства та особистості. *Політологічні читання*. 1992. №2.

55. Головаха Є. Політична залученість населення: поінформованість, активність, компетентність. *Політологічні читання*. 1992. №2.

56. Головаха Є. Соціальний цинізм і аномія в українському суспільстві: загальна динаміка і останні зміни. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 2014. Вип.1(1).С.49-56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1%281%29__6.

57. Головаха Є. Українське суспільство: шляхи трансформації. *Український соціологічний журнал*. 2016. № 1-2. С. 26-30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrsocj_2016_1-2_5.

58. Горак Г. І. Філософія: Курс лекцій. К.: Вілбор, 1997. 272 с.

59. Гордієнко А. Г. Ідеологічний плюралізм: підступи та перспективи дослідження. *Філософська думка*. 1989. №6.

60. Гордон Л. А., Камелюш Ф. С. От монополизма к плюрализму. *Социс*. 1990. №3.

61. Грабовський С. Політична ситуація в Україні: спроба концептуального прогнозу. *Сучасність*. 1999.

62. Гринів О. І. Ідея відродження України в заповіті патріарха Йосипа І. *Історія релігій в Україні*. К. - Львів, 1992.

63. Грицак Я. Українська революція, 1914-1923: нові інтерпретації. URL:<http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/ProblemyIstoriohrafiji/2-HRYTSAK%20Yaroslav.htm>.

64. Грушевський М. Історія України-Русі. К., 1931.

65. Грушин Б. А. Масова свідомість: Досвід визначення і проблеми дослідження. М., 1987. С.7.

66. Грушин Б. Общественное мнение. 50/50: Опыт словаря нового мышления. 214с.

67. Губерський Л. В. Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світоглядний аналіз/ Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка ; Інститут соціології НАН України; Інститут вищої освіти АПН України. К.: Знання України, 2002. 577 с.
68. Даймонд Л. Від авторитаризму, тоталітаризму до демократичної стратегії. Мозго Вілаг. 1990.
69. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство. *Вопросы философии*. 1994.
70. Данкевич Я. Комунізм, демократія, націоналізм: український варіант. *Універсум*. 1995.
71. Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. К., 1997.
72. Дембрицька Н. Когнітивні аспекти політичної свідомості нового покоління. *Соціальна психологія*. 2003. № 1. С. 87- 99.
73. Денисенко В. М. Проблема європейських традицій раціоналізму та ірраціоналізму в політиці та особливості їх прояву в історії українського державотворення. Львів: «Генеза», 1995. №6.
74. Дилигенский Г. Г. В поисках смысла и цели: Проблемы массового сознания современного капиталистического общества. М., 1986. С.10-11.
75. Додонова В. І. Структура сучасної політичної свідомості в Україні. *Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. 1999. Вип. 5. С. 156-166.
76. Донцов Д. Дух нашої давнини. Дрогобич, 1991.
77. Донченко Є. А., Титаренко Г. М. Личность, конфликт, гармония. К., 1989.
78. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. Літературно-публіцистичні праці. К., 1970. С. 360-361.
79. Дюверже М. Однопартійність. *Політика*. 1990. №6-7.
80. Евстратов В. Д. Сознание как гносеологическая проблема (диалектико-материалистический анализ)/Изд-во Саратовского ун-та. 1984. С.106-115.
81. Економічні пріоритети модернізації в Україні з урахуванням інтеграційного досвіду країн Центрально- Східної Європи / за ред.

О. М. Балакіревої. ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». К., 2015. С. 6-13.

82. Жданов І. Свідомий вибір чи маніпулювання масовою свідомістю. *Нова політика*. 2002. № 1. С. 16-20.

83. Желев Желю. Тоталитарное государство. М., 1991.

84. Загладин Н. В. Борьба за интеллектуальную гегемонию в плюралистическом обществе. *Рабочий класс и современный мир*. 1990. №1.

85. Заславская Т. И., Рывкина Р. В. Социология экономической жизни. Новосибирск., 1991.

86. Заславська О. О. Особливості масової політичної свідомості громадян України: минуле й сучасність. *Політологічний вісник*. К.: «ІНТАС», 2007. Вип. 27. С. 143-154.

87. Заславська О. О. Засоби масової інформації як інструмент моделювання політичної свідомості у виборчій кампанії (на матеріалах президентських і парламентських виборів 2004-2006 рр.): автореф. дис. канд. політ. наук : 23.00.03 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. Київ, 2008. 17 с.

88. Здоровега В. Й. Преса і влада. *Молодь України.*, 1993. 24 грудня.

89. Зеркин Д. П. Основы политологии: Курс лекций. Ростов на Дону: «Феникс», 1996. 544 с.

90. Зоткін А. Патерналізм в українському суспільстві. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: Аналітичні матеріали /за ред. В.Ворони, М.Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2011. Том 1. С. 236-244.

91. Ірхін Ю. В. Політична психологія. *Політологічний енциклопедичний словник* /упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-ге вид., доп. і перероб. К.: Генеза, 2004. С. 509-510.

92. Іщук В. Україна: проблема престижності та ідентичності (масова комунікація і культура як суб'єкти формування громадської та національної свідомості). Київ, 2000. С. 48.

93. Кавка Д. П. Політична свідомість. *Політологічний*

енциклопедичний словник /упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-ге вид., доп. і перероб. К.: Генеза, 2004. С. 510-511.

94. Камю Альбер. Бунтующий человек. М.,1990.

95. Карлова В. В. Державотворчий потенціал національної самосвідомості: монографія. К.: НАДУ, 2012. 396 с.

96. Карлова В. В. Національна самосвідомість як духовна основа державотворчих процесів в Україні: управлінський аспект: автореф. дис. доктора наук з держ. управл./ НАДУ при Президентові України. Київ, 2013. 39с.

97. Кизима В. «Незалежність від» чи «незалежність для?» Маргінальна сутність ментальності України. *Віче*. 1993. № 9. С. 114-127.

98. Кирилюк Ф. М., Кремень Л. А., Ирхин Ю. В. Психология и политика. К., 1993.

99. Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології: навчальний посібник. К. : Центр учбової літератури, 2009. 520 с.

100. Кириченко В. Українська національна ідея та розбудова української державності. *Розбудова держави*. 1993. №3.

101. Кожаров А. Монизм и плюрализм в идеологии и политике. М.,1990

102. Козловець Микола. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2009. 558с.

103. Колодій А. До питання про сутність, шляхи і стадії формування громадянської нації в Україні. *Народознавчі зошити*. 2004. № 5-6. С. 12-25.

104. Колодій А. Національний вимір суспільного буття. Львів: Астролябія, 2008. 368 с.

105. Колодій А. Соціетальна культура як чинник національної консолідації. *Консолідація українського народу: конституційно-правові аспекти*: матеріали науково-практичної конференції (Львів, 28 лют. – 1 бер. 2013р.). Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 2013. С.40-54.

106. Колодій А. Виховання громадянських цінностей у

постреволюційній Україні. *10 років школи громадянства*: збірник матеріалів до 10-ліття Педагогічного товариства ім. Григорія Ващенко. Львів, 2005. С. 42-50.

107. Колодій А. Доктрина мультикультуралізму: перспективи модифікації у нових державах з неконсолідованими націями. Демократичне врядування. *Науковий вісник*. 2011. Вип. 8

URL: <http://www.lvivacademy.com/visnik8/fail/Kolodij.pdf>.

108. Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості. *АГОРА*. Вип. 3: Україна - регіональний вимір. Київ, 2006. С. 69-91.

109. Колодій А. Про націєтворчу роль та історичні корені Майдану. URL: <http://political-studies.com/?p=1150>.

110. Колодій Антоніна. Міжрегіональні поділи в Україні і деякі принципи публічного врядування. *Будуємо нову Україну* : збірник конференції (26-27 листопада 2014 р., м. Київ) / упоряд. Ярошенко Т. О; Українське Фулбуртівське коло. Київ : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2015. С. 309 -327
URL: <http://www.ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/4618>.

112. Колодій А. Нація як суб'єкт політики. Львів, 1997.

113. Колодій А. Політичний спектр: про деякі критерії «лівих» і «правих» політичних рухів у посттоталітарних суспільствах. *Філософська і соціологічна думка*. 1995. № 9-10. С.3-24.

114. Колодій А. Ф. Рух до нової якості української нації і націоналізм. *Державність*. 1994. №1-2.

115. Колодій А. Ф. Соціальні основи демократії: досвід індустріально-розвинених країн і деякі сучасні проблеми України. *Український час*. 1993. №1.

116. Конституція України. *Державність*. №129-130. 13 липня 1996р. С.5.

117. Костицький М. В. Методологія пізнання української історико-правової дійсності. *Проблеми формування суверенної української держави*. Зб. наук. ст. Львів. держ. ун-т. Львів, 1993.

118. Костицький М. В. Політико-правова доктрина як основа побудови української держави і права. *Проблеми державотворення в Україні*. Зб. наук. ст. Львів. держ. ун-т. Львів, 1994.

119. Краснокутський О.В. Політична свідомість як утворююча складова процесу формування ідеології державотворення.

Гуманітарний вісник ЗДІА. 2013. № 52. С.227-240.

120. Краснокутський О. В. Сутність ідеології державотворення як соціального феномена та зміст поняття, що його позначає. *Гілея: науковий вісник*. К.: ВІР УАН, 2012. Вип. 61 (№ 6). С. 351-356.

121. Кремень В., Вазовкін Є., Міщенко М., Небоженко В., Ситник П. Соціально-політична ситуація в Україні, стан і тенденції розвитку (середина 1993 року). *Політичні читання*. 1994. №1.

122. Кремень В. Політична стратегія України. Порівняльні ретроспективи. *Віче*. 1994. №11.

123. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). К.: “ARC – UKRAINE”, 1996. С.464-570.

124. Кресіна І. О. Національна свідомість: сутність, основні складові та рівні функціонування. *Нова політика*. 1998. С. 12-19.

125. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітичний аналіз: монографія. К.: Вища школа, 1998. 390 с.

126. Кресіна І. Свідомість національна. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. С. 654.

127. Кривобок Ю. Проблема національної самосвідомості (на прикладі політичної реклами). *Політичний менеджмент*. 2012. №3. С.145-150.

128. Кузьо Г. Й. Багатопартійна система в Україні: проблеми і конфлікти. *Політологічні читання*. 1993. №1.

129. Кузьо Г. Й. Конфлікт не владнати без компромісів. *Політика і час*. 1994. № 6.

130. Кульчицький В. С., Настюк М. І., Питра В. Й. З історії української державності. Львів, 1992.

131. Кутырёв В.А. Современное социальное сознание: Общенаучные методы и их взаимодействие. М., 1998.

132. Кухта В., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідерство. Львів, 1995.

133. Кучабський В. Шлях нації. 1935. Ч.3-4. С.10-16.
134. Кучма Л. Шляхом радикальних економічних реформ. К., 1994. С. 49-50.
135. Лага В. А. Ідеологічний фактор сучасного політичного та партійного розвитку України: автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 /нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2006. 17 с.
136. Левченко Л. Масова політична свідомість перехідної доби: українські реалії та перспективи. *Нова політика*. 1999. № 6. С. 20-22
137. Лизанчук В. В. Завжди пам'ятай: Ти – Українець! Львів: «За вільну Україну», 1996. 254 с.
138. Лизанчук В. В., Навічно кайдани кували: Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні. Львів, 1995. 415 с.
139. Липа Ю. Призначення України. Львів, 1992.
140. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Відень, 1926.
141. Лисий В. П. Громадянська позиція особи та механізм її формування. *Вісник Львівського університету*. 1996. №33.
142. Лисюткина Л. Л. Постиндустриализм и посттоталитаризм (Проблемы переходного периода на Западе и Востоке). *Політологічні читання*. 1992. №1.
143. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. К, 1994.
144. Литвин В. Проблема суспільної згоди та розбудова держави. *Політологічні читання*. 1992. № 4.
145. Лісовий В. С. Ідеологія. Політичні ідеології. Лісовий В. С. Культура-ідеологія- політика. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. С. 54-79.
146. Лузан А. Політика і суспільство (до засад політичної науки). *Політологічні читання*. 1993. №1.
147. Луман Н. Тавтология и парадоксы в самостоянии современных обществ. М: Социо-Логос, 1991. 203с.
148. Луцишин Г. І. Національна консолідація України в умовах сучасного політичного процесу. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2012. С.43, 50-52.
149. Львівщина – 98. Соціальний портрет в загально-українському контексті: колект. моногр./ С. А. Давимука,

А.Ф. Колодій та ін. Львів, 1999. С.286-346.

150. Макеєв С. Сучасна Україна: громадянська свідомість і політична участь населення. *Політична думка*. 2000. № 2. С. 10-16.

151. Макиавелли Н. Государь. М., 1990.

152. Матвієнків С. Політична свідомість як найвпливовіша форма суспільної свідомості. *Вестник СевГТУ*. 2000. № 24. С. 96-103.

153. Матвієнків С. М. Політична свідомість: суть та умови її формування в процесі державотворення в Україні: монографія. Івано-Франківськ: НАІР, 2017. 200 с.

154. Матвієнків С. М. Політична свідомість: суть та умови її формування в процесі державотворення в Україні: автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02/ Львів. націон. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2001. 19 с.

155. Мамардашвили М. Как я понимаю философию. М., 1990. 42 с.

156. Мамардашвили М. К. Сознание как философская проблема. Вопросы философии. №10. 1990. С.3.

157. Мельник В. В. Формування морально-світоглядних і культурних засад національної самосвідомості українського народу. *Гілея: науковий вісник*. К.: Вид-во УАН ТОВ «НВП» «ВІР», 2011. Вип.58 (3). С.315- 326.

158. Мигул І. Політичні ідеології: Порівняльний аналіз. К., 1997.

159. Мировое политическое развитие: век XX. Загладин Н.В., Дахин В.Н., Загладина Х.Т., Мунтян М.А.. М., 1995. С.286 .

160. Мірчук І. Історія Української культури. Петров В., Чижевський Д., Глобенко М. Українська література. Мюнхен-Львів, 1994.

161. Михальченко М., Цимбалюк П. Політична ситуація в Україні. Перспективи розвитку. *Розбудова держави*. 1993. №2.

162. Михальченко М. Час визначатись, яку державу будуюмо. До концепції політичної доктрини. *Віче*. 1993. №3.

163. Моніторинг'2018: основні тенденції змін громадської думки. Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва.

URL:<https://dif.org.ua/article/monitoring2018-osnovni-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki>.

164. Московичи Серж. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. М., 1966. С. 142.

165. Мшвениерадзе В. В. Современное буржуазное сознание. М.: «Наука», 1981. С.123-133.

166. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. К. : Стилос, 1998. 278 с.

167. Націоналізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 2000. 872 с.

168. Надольний І. Національна самосвідомість як чинник державотворення. *Філософія освіти. Philosophy of Education: науковий журнал*. 2006. № 3(5) // Ін-т вищої освіти НАПН України, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, 2006. С. 175-186.

169. Небоженко В. Україна напередодні реформи. Соціально-політичні орієнтири масової свідомості. *Філософська і соціологічна думка*. 1992. №3.

170. Никитин Е. Духовный мир: органический космос или разбегающаяся Вселенная. *Вопросы философии*. 1991. №8.

171. Ніконенко В. М. Пліуралізм і його реалізація в політиці. Політологія. Тернопіль, 1992.

172. Ніконенко В. М. Політологія. Курс лекцій. Тернопіль, 1992. С. 12

173. Ницше Ф. Соч: в 2т. Т.2. М., 1990.

174. Общественное мнение и власть: механизмы взаимодействия. К., 1993. 91с.

175. Ольшанский Д. В. Массовые настроения переходного времени. *Вопросы философии*. 1992. №4.

176. Ольшанский Д. В. Трансформация человеческого сознания. *Политические исследования*. 1991. №3. С.53-66.

177. Остапенко М. Політична свідомість в сучасній Україні. *Нова політика*. 1999. № 4. С. 28-32.

178. Онацький Є. Українська ментальність. Українська душа. К., 1992. С. 36.

179. Ортега-и-Гассет Х. Старая и новая политика. Полис, 1992. №3. С.14.
180. Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б.Кухти. Ч. 3: Політична свідомість і культура. Б.Кухта, Л.Климанська, А. Романюк та ін. Львів: Кальварія, 1998. 556с.
181. Основы политологии (наука о политике)/ под ред. А. Боднара. К., 1991.
182. Паніна Н.В. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1998 рр.). Соціологічні показники: табл., іл., комент. НАН України. Ін-т соціол. К., 1999. 151 с.
183. Паніч Ю. Національна свідомість українських громадян в сучасних умовах. *Політичний менеджмент*. 2006. № 6. С. 45-51.
184. Парсонс Г. Человек в современном мире. М., 1985.
185. Пашков М. Формування системи громадських об'єднань в Україні, як атрибут латентної держави. *Політологічні читання*. 1992. №2.
186. Пашук А. Деякі питання державотворення в Україні. *Республіканець*. 1993. №7-8.
187. Пашук А. Ідея федерації і Україна. *Республіканець*. 1994. №3-4.
188. Петрук Н., Заславська О. Особливості масової політичної свідомості громадян України: минуле й сучасність.
URL://http://dspace.uni.lodz.pl:8080/xmlui/bitstream/handle/11089/18523/06_12_.
189. Пилипенко В. Підприємництво в Україні: суб'єкти, цінності, економічна просвіта населення. Київ, 1995.
190. Піча В. М., Стеблич В. А. Політичні партії у політичній системі суспільства. Львів, 1994.
191. Поліщук В. В. Концепція політичної культури: структурний аспект. *Персонал*. 2005. № 6. С. 94-123.
192. Платон. Государство. Соч: в 3 т. М., 1971. Т.3, Ч.1.
193. Платонов К.К. О системе психологии. М., 1972.
194. Поливаева Н.П. Политическое сознание. *Государство и право*. 1993. №5. С.129-130.
195. Політичні партії Західної України. Львів, 1992.

196. Політологія/за ред О.І. Семківа. Львів.: Світ, 1994. С.412-414.
197. Політологія. Курс лекцій/за ред. І.С. Дзюбка. К., 1993.
198. Политология. Курс лекций/ Под ред. М. Н. Марченко. М., 1993.
199. Політологічний вісник. Матеріали Всеукраїнської науково-методологічної конференції «Політична думка в Україні: минуле і сучасність». К., 1993.
200. Політологічний енциклопедичний словник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Генеза, 1997. 400 с.
201. Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств. К., 1995.
202. Поліщук Н.П. Плюралізм. *Політологічні читання*. 1992. №3.
203. Поліщук В. В. Концепція політичної культури: структурний аспект. *Персонал*. 2005. № 6. С. 94-123.
204. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. К., 1991. Т.1.
205. Поппер Карл. Відкрите суспільство та його вороги. К., 1994. Т.1.
206. Приходько Г.П. Перехідна модель політичної системи: засади і контури альтернативи. *Український час*. 1993. №2.
207. Рабінович П.М. Про сутність сучасної української держави: теоретико-методологічні зауваги. *Республіканець*. 1993. №6.
208. Райх Вильгельм. Психология масс и фашизма. СПб., 1997.
209. Ренан Э. Что такое нация. СПб., 1988. С. 36-37.
210. Рибчук В. О., Табачник Д. В. Політичний плюралізм: від думок до партій. *Філософська і соціологічна думка*. 1990. №4.
211. Роцин С. К. Психология толпы: анализ прошлых исследований и проблемы сегодняшнего дня. *Психологический журнал*. 1990. №5.
212. Рубинштейн С. Бытие и сознание. М., 1957.
213. Руденко Ю. Ю. Політична свідомість: визначення та актуальність дослідження в контексті розвитку вітчизняної

політичної науки. *Людина і політика*. 2001. № 4 (16). С. 107 – 114.

214. Руденко Ю.Ю. Українське суспільство в трансформаційний період: проблема формування політичної ідеології чи політичної стратегії? *Політологічний вісник*. 2002. № 10. С.143 – 154.

215. Рябов С. Метафізика інтересів як засадове бачення політики. *Політологічні читання*. 1992. №1.

216. Рябов С. Політична теорія держави. К, 1996.

217. Савицька О. В. Національна свідомість та її складові. Національна самосвідомість. URL: <http://westudents.com.ua>.

218. Салмин А. Современная демократия: генезис, структура, культурные конфликты. М., 1992.

219. Сапожников Н. П. Структура политического сознания. Минск, 1969.

220. Світа Г. М. Громадянське суспільство: суть і проблеми формування. *Вісник Львів. ун-ту*. 1992. №30.

221. Світа Г. М. Середній клас: суть та умови його формування в Україні. *Вісник Львів ун-ту*. 1995. №32.

222. Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української нації: моногр. /авт. колектив: О.М. Рудакевич (керівник) та ін. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. 256с.

223. Семинарские занятия по философии: Учеб.-метод. пособие. М.: Высш. школа, 1991. С.120-126.

224. Семків О. І. Інститут політичного лідерства та характеристика конкретно-історичних умов його функціонування. *Студії політичного центру «Гене́за»*. Львів, 1995. №4. 204с.

225. Семків О. І. Політична опозиція в Україні: перспективи компромісу. *Студії політичного центру «Гене́за»*. Львів, 1995. №3.

226. Сергієнко П. П. Масова політична свідомість і перебудова. К.: Т-во «Знання» УРСР, 1989. 48с.

227. Сергиенко П. А. Массовое политическое сознание. Проблемы формирования и развития. К.: Лыбидь, 1991.176с.

228. Сиренко В. Ф. Интересы-власть-управление. К.: Лыбидь, 1991. 176с.

229. Ситник П.К. Проблеми формування національної свідомості в Україні: монографія. К.: НІСД, 2004. 226 с

230. Смелзер Нейл. Социология. М., 1994. С.274.
231. Сміт Е. Д. Національна ідентичність (пер. з англ.). К.: Основи, 1994. 234 с.
232. Сморгунова В. Ю. Политическое сознание: гносеологический и социологический анализ. Проблемы сознания в философии и научном познании. Межвузовский сборник научных трудов. Ленинград, 1985. С. 83-94.
233. Современная западная философия: Словарь. М., 1990. 134с.
234. Солдатенко В. Революції та історичний поступ України. *Політична думка*. 1999. №1-2. С.154-166.
235. Соціальна філософія. Короткий Енциклопедичний Словник. К.- Харків, 1997. С. 167.
236. Соціальна філософія: монографія/Воловик В., Лепський М., Бутченко Т.І., Краснокутський О.В. Запоріжжя: Просвіта, 2011. 376с.
237. Соціальна думка України. М.В. Захарченко, В.Ф. Бурлачук та ін. К., 1996.
238. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание. М.: Политиздат, 1972. 303с.
239. Старовойт І. Емоційність української духовності. *Студії політичного центру «Генеза»*. Львів, 1995. №6.
240. Стегній О. Ціннісні орієнтації населення в посттоталітарну добу. *Віче*. 1994. №7.
241. Субтельний О. Україна. Історія. К., 1992.
242. Тард Г. Социальная психология/пер. с франц. СПб., 1902. С. 81.
243. Таран В. О. Ідеологія перехідного суспільства (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні): монографія. Запоріжжя : ЗЮІ МВС України, 2000. 316 с.
244. Терлецкий В.Н. Жизненная позиция личности. Проблемы методологии и теории. К., Одесса, 1990.
245. Тимошенко О. Національна ідея як філософсько-культурна парадигма духовного відродження України. *Філософська думка*. 1999. №1-2. С.107.
246. Токвиль А. О демократии в Америке. М., 1992. 189с.
247. Томенко Н. Итоги парламентских выборов в Украине. *Полис*. 1998. №3.

248. Томенко М. Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії. Київ, 1995. 93с.
249. Тощенко Ж.Т. О парадоксах общественного сознания. *Социол. исслед.* 1995. №11. С. 3-11.
250. Тугаринов В. П. Философия сознания (современные вопросы). М.: Мысль., 1971. 199с.
251. Україна багатопартійна: програмні документи нових партій. К.,1991.
252. Україна. Людський розвиток: Звіт1995. Київ, 1995. 111с.
253. Україна посткомуністична. У пошуках "третього шляху". Круглий стіл редакції журналу "Політична думка". *Політична думка.* 1994. №2.
254. Україна ХХ ст.: проблеми національного відродження. К., 1993. С. 71.
255. Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали. Мюнхен, 1983. Т.1.
256. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття: кол. монографія /за ред. М.О. Шульги. К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. 987с.
257. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи/ за ред. В.С. Крисаченка. К.:НІСД, 2004. 648с.
258. Уледов А. К. Структура общественного сознания. Теоретико-социологическое исследование. М.: Мысль, 1968. 324 с.
259. Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии, политическая стабильность. *Политические исследования.* 1992. №5-6.
260. Фадеев Д. А. От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода. *Политические исследования.* 1992. №2.
261. Фарукшин И. М. Политическая система общества. *Социально-политические науки.* 1991. №5.
262. Фесенко В. Немає сенсу ділити зараз країну на Схід і Захід. *Диалоги.* 19 ноября. 2014 г.
URL: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page168-2644.html>.
263. Філософія. Курс лекцій: навч. посібник. К.: Либідь, 1991. 324с.

264. Філософія політики: підручник/ авт.-упоряд.: В.П. Андрущенко (кер.) та ін. К.: Знання України, 2003. 400 с.
265. Філософія: підручник (Г.А. Заїченко. В.М. Сагатовський. І.І. Кальний та ін.); За ред. Г.А. Заїченка та ін. К.: Вища шк., 1995. С.283-312.
266. Философский словарь/ под ред. И.Т. Фролова. 6-е изд., перераб. и доп. М.: Политиздат, 1991. С.416-417.
267. Франк С. Л. Духовные основы общества. М.,1992.
268. Франко І. *Ukraina Irredenta*. Житє і слово. 1875. Т.4.
269. Французова Н. П. Общественно-историческая сущность и творческая активность сознания. М.: Мысль, 1983.
270. Фромм Эрих. Душа человека. М.,1992.
271. Харрис Ф. Общественное мнение. *Политология вчера и сегодня*. М., 1990. 157с.
272. Харченко В. І. Основи політології. Львів, 1994.
273. Хвильовий М. Україна чи Малоросія? Памфлети. К., 1993.
274. Хенкин С. М. "Три консенсуса" на пути к демократии. *Политические исследования*. 1993. №3.
275. Хеффе О. Плюрализм и толерантность: к легитимизации в современном мире. *Философские науки*. 1991. №12. 20с.
276. Хома Н. М. Моделі соціальної держави: світовий та український досвід: монографія. К.: Видавництво «Юридична думка», 2012. 592 с.
277. Хорос В. Г. Противоречивый характер массового сознания. М., 1984.
278. Цимбалістий Б. Політична культура українців. *Сучасність*. 1994. № 4. С. 78.
279. Цуладзе А. Политическая мифология. М., 2003. 384 с.
280. Чагин Б.А. Структура и закономерности общественного сознания. Ленинград. АН СССР: «Наука», 1982. 315с.
281. Черниш Н. Чи можливе громадянське суспільство в Україні? *Українські варіанти*. 1998. №1. С.18.
282. Чечетов М. Момент істини. *Голос України*. 1996.
283. Чи властиві українцям настрої сепаратизму? Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва

URL: <http://www.dif.org.ua/ua/events/nkdfkedlkrjgkje.htm>.

284. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Мюнхен, 1983. С. 17.

285. Чиркин В. Е. Эволюция политического сознания в развивающихся странах. *Мирское сосуществование и социальное политическое развитие*. М., 1997.

286. Шайгородський Ю. Роль міфологічної свідомості у розумінні політики. *Політичний менеджмент*. Спеціальний випуск. 2007. С. 79-87.

287. Шапиро И. Демократия и гражданское общество. *Полис*. 1992. №4.

288. Шаповал М. М. Драгоманов як ідеолог нової України. Прага, 1934.

289. Шахтемірова О. Ціннісні орієнтації та політична свідомість. *Нова політика*. 1999. № 4.

290. Шевцова Л. Первый круг пройден. Что впереди. *МЭиМО*. 1991. №1. С.17.

291. Шестопал Е. Б. Личность и политика: критический очерк современных западных концепций политической социализации. М.: Мысль, 1988. С.120-124.

292. Шлемкевич М. Загублена українська душа. К., 1992.

293. Щербак М. Т. Соціально-класові характеристики політичної культури в Україні: досвід застосування соціального тесту. Типи політичної культури. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. Київ, 2006. № 3. С. 153-161.

294. Щедрова Г.П. Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян. К.: ІСДО, 1994. 112 с.

295. Щедрова Г. П. Самоорганізація громадянського суспільства: теоретичні засади і практичні реалії. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 114. С. 341-345.

296. Юнг Карл. Аналитическая психология. М., 1995.

297. Юнг К. Г. Аналитическая философия. СПб., 1994. С. 55.

298. Явір В. А. Етнополітична інтеграція та дезінтеграція у сучасному світі: політико-правовий концепт: монографія. Київ: Логос, 2018. 468 с.

299. Ядов В. О. социальных процессах перестройки. *Коммунист*. 1991. №6. С.68.

300. Якушик В. Проблеми типологізації суспільного розвитку держави. *Політологічні читання*. 1992. №3.

301. Якушик В. Україна посткомуністична: суперечності та перспективи соціально-політичного розвитку. *Політична думка*. 1992. №1.

302. Hroch, M. *Social Preconditions of National Revival in Europe*. New York: Columbia University Press, 2000. P. 3-17; 23-30.

303. Smith A. D. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell, 1998. P. 212-214.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження політичної свідомості.....	6
1.1 Стан теоретичної розробки проблеми	6
1.2 Суспільна свідомість: суть, форми, функції.....	15
1.3 Політична свідомість: поняття, структура і рівні	37
1.4 Масова політична свідомість.....	75
РОЗДІЛ 2. Особливості формування політичної свідомості в Україні в умовах трансформації політичної системи	89
2.1 Процес становлення державної незалежності України як умова формування нової політичної свідомості.....	89
2.2 Основні проблеми формування нової державницької свідомості в Україні	125
РОЗДІЛ 3. Національно-політична свідомість сучасного українського суспільства	165
ВИСНОВКИ	212
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	231

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Світлана МАТВІЄНКІВ

**Трансформація політичної свідомості
в умовах становлення демократії в Україні**

ISBN 978-966-2716-22-1

В авторській редакції
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. арк. 11,86
Наклад 300 прим.

**ВИДАВНИЦТВО
“НАІР”**

Івано-Франківськ, вул. Височана, 18,
тел. (034) 250-57-82, (050) 433-67-93
email: fedorynrr@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів
видавничої продукції №4191 від 12.11.2011р.